

Українська КЕРАМОЛОГІЯ

■
Національний
науковий
щорічник

ЗА РІК 2007

Книга III

Том 1

National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of Ceramology – Branch of Ethnology
Institute (National Academy of Sciences of Ukraine)

Ministry of Culture of Ukraine
National Museum of Ukrainian Ceramics
in Opishne

UKRAINIAN CERAMOLOGY

The National Scientific Yearbook

For the year 2007

Book 3 / Volume 1

THE UKRAINIAN POTTERY OF THE COSSACK TIME

Edited by
Oles Poshyvailo,
Doctor of History

«The Ukrainian Ethnology Publishers»

Opishne • 2011 • Ukraine

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення
Інституту народознавства НАН України

Міністерство культури України
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

УКРАЇНСЬКА КЕРАМОЛОГІЯ

Національний науковий щорічник

ЗА РІК 2007

Книга III / Том 1

УКРАЇНСЬКЕ ГОНЧАРСТВО
ДОБИ КОЗАЦТВА

За редакцією
доктора історичних наук
Олеся Пошивайла

«Українське Народознавство»

Опішне • 2011 • Україна

Перший том третьої книги Національного наукового щорічника «Українська керамологія» присвячено українському гончарству доби козацтва. До нього ввійшли доповіді Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва» та статті вітчизняних керамологів, присвячені гончарству XVI – XVIII століть.

Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України

КЛЮЧОВІ СЛОВА: українська керамологія, археологія, кераміка, гончарство XVI–XVIII століть, доба козацтва, Україна

The first volume of the third book of the National Cultural Yearbook *The Ukrainian Ceramology* is devoted to the Ukrainian pottery of the Cossack time. It includes the materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Ceramological Seminar *The Relevant Questions of the Study of the Ukrainian Pottery of the Cossack Time* and the articles of Ukrainian ceramologists, devoted to the pottery craft of the 16th – 18th centuries.

The book is intended for ceramologists, historians, archaeologists, ethnologists, art critics, museologists, regional explorers, for all the people, who is interested with the cultural heritage of Ukraine.

KEY WORDS: *Ukrainian ceramology, archaeology, ceramics, the pottery craft of the 16th – 18th centuries, the Cossack time, Ukraine*

• Наукове видання •

Рекомендовано до друку вченими радами

Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

■ Голова

Ольга Пошивайло, доктор історичних наук, професор (Опішне)

■ Відділ історичної, археологічної, етнографічної (антропологічної), музеєзнавчої керамології

Валентина Борисенко, доктор історичних наук, професор (Київ)

Степан Макарчук, доктор історичних наук, професор (Львів)

В'ячеслав Мурзін, доктор історичних наук, професор (Запоріжжя)

Всеволод Наулко, член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Степан Павлюк, академік НАН України, доктор історичних наук,
професор (Львів)

Ігор Пошивайло, кандидат історичних наук (Київ)

Петро Толочко, академік НАН України, доктор історичних наук,
професор (Київ)

■ Відділ мистецтвознавчої (художньої) керамології

Орест Голубець, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

Олена Клименко, кандидат мистецтвознавства (Київ)

Володимир Овсійчук, член-кореспондент Національної академії
мистецтв України, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

Михайло Селівачов, доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Дмитро Степовик, доктор мистецтвознавства, доктор філософських
наук, доктор богословських наук, професор (Київ)

Олександр Федорук, академік Національної академії мистецтв
України, доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Ростислав Шмагало, доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

■ Відділ керамолінгвістики

Павло Гриценко, доктор філологічних наук, професор (Київ)

Роман Кирчів, доктор філологічних наук, професор (Львів)

Михайло Наєнко, доктор філологічних наук, професор (Київ)

Любовь Спанатій, кандидат філологічних наук, доцент (Миколаїв)

Михайло Худаш, доктор філологічних наук (Львів)

Микола Степаненко, академік Академії наук вищої школи,
доктор філологічних наук, професор (Полтава)

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

вул.Партизанська, 102,
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел. +3 (05353) 42175, 42416, 42415,
факс +3 (05353) 42175, 42416

Свідцтво про реєстрацію КВ 5424 від 30.08.2001

E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net,

ceramology_inst@poltava.ukrtel.net;

www.opishne-museum.gov.ua,

www.ceramology-inst.gov.ua,

www.ceramology.gov.ua

СЛУЖБА РЕАЛІЗАЦІЇ:

тел. +3 (05353) 42417

Права видавництва

«Українське Народознавство»
поширюються на всі країни.

Перевидання, репродукції, відтворення, виконання
за допомогою розмножувальної, аудіовізуальної
техніки чи будь-якими іншими засобами,
а також приватні копії можуть бути виконані
лише з дозволу видавництва
«Українське Народознавство»

■

All rights reserved. No part of this book
may be reproduced or utilized in any form
or by any means, electronic, mechanical,
photocopying, recording or otherwise, without
the prior written permission of the copyright owner

■

Думки авторів щорічника не завжди співпадають
з офіційною думкою видавців
і наукового редактора.

■

Матеріали публікуються і в тому випадку,
якщо вони не відповідають сучасному рівню
керамологічних знань в Україні

■ Переднє слово <i>Олеся Пошивайла</i>	
НОВЕ ЖИТТЯ «УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМОЛОГІЇ»	9
▪ Минувшина	9
▪ П'ятиріччя керамологічних форумів	10
▪ Новітній образ і пріоритети	12
▪ «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва»	13
▪ Гончарство доби козацтва – феноменальна цілина сучасної вітчизняної керамології	21
▪ Дивитися в корінь!	28
■ Слово куратора <i>Анатолія Щербаня</i>	
КРОКИ ДО ПІЗНАННЯ КЕРАМІКИ УКРАЇНИ ДОБИ КОЗАЦТВА	34
■ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР «АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА ДОБИ КОЗАЦТВА»	
▪ Інформаційне повідомлення	40
▪ Загальні відомості	41
▪ Найголовніші заходи	44
▪ Програма	45
■ МАТЕРІАЛИ КЕРАМОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ	
Історіографія й джерела вивчення гончарства XVI–XVIII століть (Середнє Подніпров'я)	
<i>Леся Чміль (Київ)</i>	48
Міждисциплінарне дослідження посуду московського типу Цареборисівської фортеці	
<i>Ірина Голубєва (Харків)</i>	59
Про особливості глиняного посуду XVIII століття Полтавського гончарного осередку	
<i>Оксана Коваленко (Опішне)</i>	67
Хронологія чигиринських кахель за матеріалами розкопок 2005–2006 років	
<i>Дмитро Куштан (Черкаси)</i>	79
Гончарні горни доби пізнього середньовіччя з Решетилівки	
<i>Роман Луговий (Полтава)</i>	89
До проблеми опису відтисків на глиняних виробах	
<i>Богдан Пошивайло (Опішне)</i>	93
Інтерреляції образів гончаря й козака в українському фольклорі	
<i>Костянтин Рахно (Опішне)</i>	96

Досліджені гончарні горни Опішненського гончарного району <i>Валентина Троцька (Опішне)</i>	100
Крем'яхи XVII–XIX століть: проблеми дослідження <i>Анатолій Гейко (Опішне)</i>	119
До питання видобування глини за доби козацтва <i>Анатолій Щербань (Опішне)</i>	123
■РІШЕННЯ СЕМІНАРУ	127
■ІСТОРІЯ ГОНЧАРСТВА	
Гончарний комплекс Верхнього Салтова другої половини XVII – XVIII століття <i>Ірина Голубева (Харків)</i>	132
Турецька кераміка в Криму напередодні вторгнення Порту (до проблеми хронології однієї групи посуду) <i>Ірина Тесленко (Алушта, АР Крим)</i>	145
Кахлі з місця Кам'янської Січі <i>Наталя Чергік (Запоріжжя)</i>	167
Гончарне горно кінця XVIII – початку XIX століття з околиць с.Міські Млини <i>Валентина Троцька (Опішне), Анатолій Гейко (Опішне)</i>	174
Видатковий аспект діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII століття <i>Оксана Коваленко (Опішне)</i>	181
Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII століть <i>Леся Чміль (Київ)</i>	195
■ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	235
■ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	241
■ІНФОРМАЦІЯ	247

CONTENTS

■ A Foreword by <i>Oles Poshyvailo</i>	
THE NEW LIFE OF THE UKRAINIAN CERAMOLOGY	9
▪ The Past	9
▪ The Five Years of Ceramological Forums	10
▪ The Newest Image and Priorities	12
▪ <i>The Relevant Questions of the Study of the Ukrainian Pottery of the Cossack Time</i>	13
▪ The Pottery Craft of the Cossack Epoch: the Phenomenal Virgin Lands of the Modern Domestic Ceramology	21
▪ Get to the Roots of the Matter!	28
■ The Address of the Curator by <i>Anatoly Shcherban</i>	
STEPS TO THE COGNITION OF THE CERAMICS OF UKRAINE OF THE EPOCH OF THE COSSACKS	34
■ THE ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC AND PRACTICAL CERAMOLOGICAL SEMINAR <i>THE RELEVANT QUESTIONS OF THE STUDY OF THE UKRAINIAN POTTERY OF THE COSSACK TIME</i>	
▪ Informational Communication	40
▪ Common Information	41
▪ Main Events	44
▪ Program	45
■ THE MATERIALS OF THE CERAMOLOGICAL SEMINAR	
The Historiography and the Sources for the Study of Pottery Craft in the 16th – 18th Centuries (the Middle Dnieper Region)	
<i>Lesya Chmil (Kyiv)</i>	48
The Interdisciplinary Investigation of the Crockery of the Moscow Type from the Tsareborysiv Fortress	
<i>Iryna Holubyeva (Kharkiv)</i>	59
On the Peculiarities of the Earthenware Crockery of the XVIII Century from the Poltava Pottery Centre	
<i>Oksana Kovalenko (Opishne)</i>	67
The Chronology of Chyhyryn Tiles (Based on the Materials of the Excavation in 2005–2006)	
<i>Dmytro Kushtan (Cherkasy)</i>	79
The Late Medieval Pottery Kilns from the Village of Reshetylivka	
<i>Roman Luhovy (Poltava)</i>	89
On the Problem of the Description of Imprints on Earthenware	
<i>Bohdan Poshyvailo (Opishne)</i>	93

The Interrelations between the Images of a Potter and a Cossack in the Ukrainian Folklore <i>Kostyantyn Rakhno (Opishne)</i>	96
The Investigated Pottery Kilns of the Opishne Pottery District <i>Valentyna Trotska (Opishne)</i>	100
The Chips of the 17th – 19th Centuries: the Problems of their Investigation <i>Anatoly Heyko (Opishne)</i>	119
Towards the Question about the Extraction of Clay in the Cossack Epoch <i>Anatoly Shcherban (Opishne)</i>	123
■ THE DECISION OF THE SEMINAR	127
■ THE HISTORY OF POTTERY CRAFT	
The Verkhniy Saltiv Pottery Complex of the Late 17th – the 18th Centuries <i>Iryna Holubyeva (Kharkiv)</i>	132
The Turkish Ceramics in the Crimea before the Porte Incursion (towards the Problem of the Chronology of One Group of Crockery) <i>Iryna Teslenko (Alushta, the Autonomous Republic of Crimea)</i>	145
Tiles from the Site of the Kamyanka Sich <i>Natalya Cherhik (Zaporizhzhya)</i>	167
The Pottery Kiln of the Late 18th – the Early 19th Centuries from the Neighbourhood of the Village of Miski Mlynny <i>Valentyna Trotska (Opishne), Anatoly Heyko (Opishne)</i>	174
An Expence Aspect of the Activity of the Guilds of the Poltava Regiment of the Early 18th Century <i>Oksana Kovalenko (Opishne)</i>	181
The Pottery Centres of the Middle Dnieper Region in the 16th – 18th Centuries <i>Lesya Chmil (Kyiv)</i>	195
■ INDEX OF NAMES	235
■ INDEX OF PLACES	241
■ INFORMATION	247

НОВЕ ЖИТТЯ «УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМОЛОГІЇ»

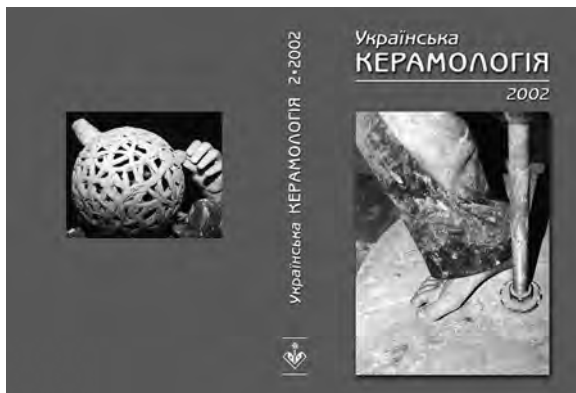
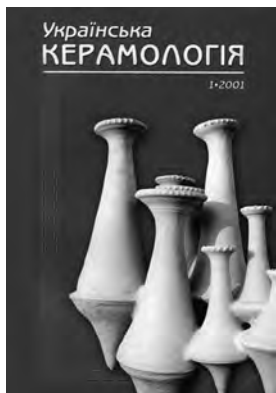
- МИНУВШИНА ▪
- П'ЯТИРІЧЧЯ КЕРАМОЛОГІЧНИХ ФОРУМІВ ▪
- НОВІТНІЙ ОБРАЗ І ПРІОРИТЕТИ ▪
- «АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА ДОБИ КОЗАЦТВА» ▪
- ФЕНОМЕНАЛЬНА ЦІЛИНА СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ ▪
- ДИВИТИСЯ В КОРИНЬ! ▪

© Любомила Пошивайло, 2010

■ МИНУВШИНА

2000 року Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України й Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному почали видавати **Національний науковий щорічник «Українська керамологія»** [див.: 29, с.11; 31, с.308]. Специфікою нового наукового видання, порівняно з іншими друкованими органами двох провідних українських керамологічних інституцій («Український керамологічний журнал», «Бібліографія українського гончарства») [див.: 31, с.304-308, 309-312], стало опублікування великих за обсягом статей з керамологічної проблематики, доповідей наукових конференцій, архівних матеріалів, зібраних корифеями української керамології. Дослідження провідних українських керамологів висвітлювали питання виникнення, еволюції й сучасного стану гончарства в Україні; з'ясовували основні закономірності розвитку технічних знань, форм та орнаментики кераміки; міфопоритуальні функції

Обкладинки Національних наукових щорічників
«Українська керамологія». Книги 1, 2. Опішне. 2001–2002.
Репринти [34; 35]

гончарних виробів; реконструювали особливості палеогончарства. У щорічниках також друкувалися польові матеріали, зібрані під час керамологічних експедицій, розвідки про творчість народних майстрів-гончарів і художників-керамістів, студії над термінологією гончарства. Чільне місце відводилося статтям про розвиток в Україні гончарного шкільництва, становлення музейних колекцій кераміки, проведені мистецькі симпозиуми й виставки. Щорічник пройшов державну реєстрацію, отримав міжнародний ідентифікаційний номер (ISSN), штрих-код, увійшов до переліку наукових фахових видань ВАК України, розповсюджувався в роздріб і у формі книгообміну [див.: 31, с.308-309].

Побачили світ дві книги [див.: 34; 35]. Уже було підготовлено оригінал-макет третьої книги на спомин славного українського керамолога, доктора мистецтвознавства, професора Юрія Лащука (1922–2003). Основну частину її склали спогади відомих учених про незабутню постать патріарха вітчизняної керамології. На жаль, чергова книга щорічника натоді так і не побачила світ, унаслідок скрутного економічного становища видавців, неможливості належного фінансування поліграфічних послуг, відсутності штатних посад співробітників, які б на постійній основі займалися науково-редакційною підготовкою оригінал-макетів.

■ П'ЯТИРІЧЧЯ КЕРАМОЛОГІЧНИХ ФОРУМІВ

Задля утвердження української школи керамології, набуття нею суспільного й міжнародного авторитету Інститут керамології та Музей-Заповідник 2007 року започаткували щорічне проведення в Опішному всеукраїнських і міжнародних науково-практичних керамологічних семінарів, конференцій і симпозиумів. Упродовж п'яти років (2007–2011) їх відбулося 11, зокрема:

1. Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар
«Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва»
(Опішне, 29-30.05.2007) [14];
2. Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар
«Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні»
(Опішне, 15-17.10.2007) [16];
3. Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар
«Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань»
(Опішне, 28-30.05.2008) [26];
4. Міжнародний науковий керамологічний симпозиум
«Гончарне шкільництво на глобалізаційному роздоріжжі: нереалізовані можливості й перспективи розвитку»
(Опішне, 07-11.07.2008) [23];
5. Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар за міжнародної участі «Персоналії української керамології»
(Опішне, 21-23.10.2008) [15];
6. Міжнародний науковий симпозиум
«Гончарна столиця України в світовій історії та культурі»
(Опішне, 01-04.07.2009) [24];
7. Всеукраїнський керамологічний семінар
«Ринок ужиткової кераміки в Україні: традиції, проблеми, перспективи»
(Опішне, 21-23.10.2009) [11];
8. Міжнародний керамологічний симпозиум
«Гончарство Гуцульщини та Покуття: ідеологічні міфи й історичні реалії»
(Опішне, 30.06 – 03.07.2010) [21];
9. Міжнародна науково-практична керамологічна конференція
«Глиняна іграшка: історія, традиції, перспективи»
(Опішне, 19-22.10.2010) [20];
10. Міжнародний науковий симпозиум
«Реалії народного мистецтва: персональний і трансперсональний діалог»
(Опішне, 29.06 – 02.07.2011) [25];
11. Міжнародний керамологічний симпозиум
«Фарфор-фаянс у світовому й локальному вимірах (історія, мистецтво, побут, бізнес, ідеологія, політика)»
(Опішне, 18-21.10.2011) [22].

За період активної науково-форумної діяльності у видавничому портфелі Інституту керамології та Музею-Заповідника накопичилося багато конференційних дослідницьких матеріалів, які потребують якнайшвидшого опублікування.

Ця обставина ще кілька років тому спонукала засновників і видавців щорічника до пошуку шляхів поновлення його регулярного виходу у світ. Але тільки тепер, рівно через десять років від часу з'яви першої книги *«Української керамології»*, Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному відновили друкування вкрай потрібного Національного наукового щорічника.

■ НОВІТНІЙ ОБРАЗ І ПРІОРИТЕТИ

На початку XXI століття *«Українська керамологія»* плідно продовжила наукові традиції Національного культурологічного щорічника *«Українське Гончарство»*, який упродовж 1993–1999 років готував і видавав Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному [див.: 36; 37; 38; 39]. При цьому 2001 року видавці змінили *«зовнішні параметри, окремі елементи оформлення»*. Як зазначалося в передмові, *«ці зміни викликані не лише економічною ситуацією в державі, яка примушує зменшувати собівартість видання, щоб збільшити купівельну спроможність читачів, але й пошуком нових форм художнього самовираження творців «Української керамології»* [29, с.11]. Через десять років відтоді ситуація ніскільки не покращилася: кризовий стан економіки й надалі несприятливо впливає на фінансування наукових студій, а під впливом комп'ютерних технологій, Інтернету все більш популярними стають електронні наукові видання. За таких новітніх реалій відновлене видання *«Української керамології»* з'являється у світ у дещо меншому форматі й меншим за обсягом. Видавці сподіваються, що в такому вигляді він буде більш доступним дослідникам гончарства (за ціною), більш зручним у користуванні (не таким важким і громіздким, як попередні видання). Також щорічник матиме лаконічно оформлену тверду обкладинку, що надаватиме йому поважного *«академічного»* вигляду й дозволить довго зберігати в охайному вигляді (перші книги щорічника мали

Обкладинки Національних культурологічних щорічників *«Українське Гончарство»*. Книги 1, 2, 3, 4. Опішне. 1993–1999. Репринти [36; 37; 38; 39]

м'яку обкладинку й клеєний корінець; за кілька років інтенсивного бібліотечного використання сторінки буквально «розповзалися» врзнобіч).

Упродовж найближчих років «Українська керамологія» буде виходити в кількох томах щорічно. Видавці планують передовсім публікувати матеріали керамологічних семінарів, конференцій і симпозіумів. Тематичні томи щорічника будуть присвячені року, в якому вони відбувалися. Окремим розділом кожного тому стануть дослідження керамологів такої ж тематики, які з різних причин ще не побачили світ в «Українському керамологічному журналі» й «Українській керамології», а також новітні керамологічні студії.

Найближчим часом у щорічнику не буде розділу, присвяченого проблематиці технічної керамології, оскільки домінуючим напрямком діяльності Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України стала культурна керамологія. Це безпосередній результат того, що питання створення в структурі установи Відділу технології й спеціальних методів дослідження кераміки, матеріально-технічної бази для проведення лабораторних досліджень кераміки, виробничо-експериментальної бази для впровадження наукових розробок, як і **перспективного формування на їх основі Національного центру технології й спеціальних методів дослідження кераміки** з обладнаними сучасними технічними засобами лабораторіями (палеоетнографічною, електронною мікроскопією, реставраційною і т.д.), який би не поступався за технічними можливостями подібним лабораторіям за межами України, донині на державному рівні залишаються невіршеними, як і **100 років тому**. Вітчизняні керамологи вже неодноразово порушували цю проблему в засобах масової інформації, перед Президентом України, Кабінетом Міністрів України. Проте вона й донині залишається актуальною. Без її вирішення значною мірою стримуються подальші українські керамологічні й археологічні студії, не кажучи вже про стагнацію в галузі технічної кераміки [див.: 31, с.296-299].

■ «АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА ДОБИ КОЗАЦТВА»

Перший тематичний том «Української керамології» за 2007 рік виходить за темою «Українське гончарство доби козацтва». В його основу лягли матеріали Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва», який відбувся в гончарній столиці України впродовж 29-30 травня 2007 року [див.: 12; 13; 14; 18]. У ньому взяли участь вчені Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (Опішне), Інституту археології НАН України (Київ), Дочірнього підприємства «Слобідська археологічна служба» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (Харків), Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Полтавського краєзнавчого музею (Полтава), Археологічної інспекції Управління культури та туризму Черкаської обласної

Мить роботи Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару

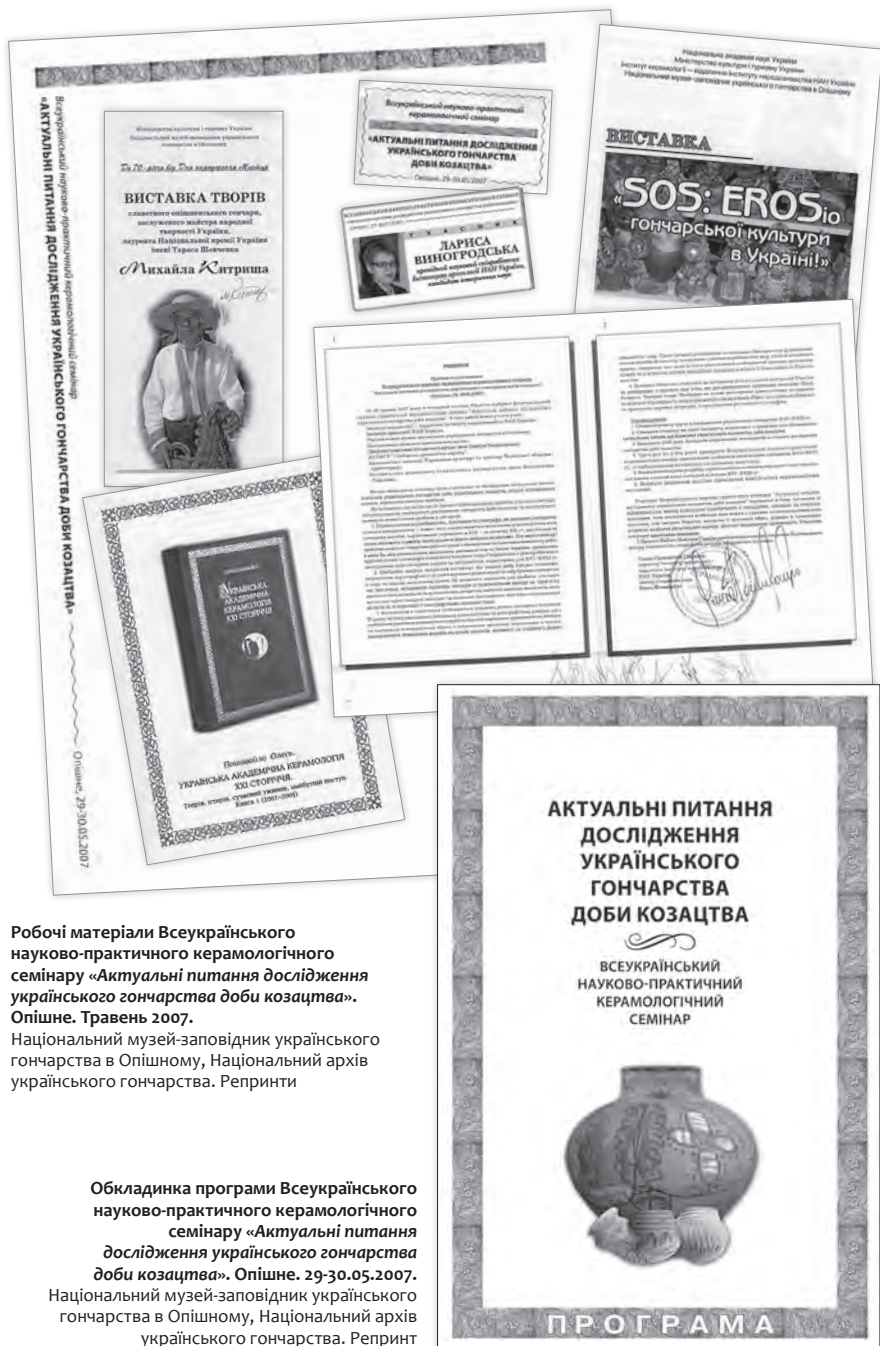
«Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва».

Опішне. 29.05.2007. Фото Олеса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

державної адміністрації (Черкаси), Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (Полтава). В обговоренні керамологічних питань також узяли участь старші наукові співробітники Відділу археології та етнографії Дніпропетровського історичного музею імені Дмитра Яворницького Олександр Старік, Володимир Ходас і Юлія Осадча. Куратором Семінару був завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології, старший науковий співробітник Музею-Заповідника, кандидат історичних наук Анатолій Щербань.

Учасники виголосили доповіді й повідомлення про використання кераміки доби козацтва як історичного джерела (*Ірина Голубєва*), історіографію й джерела вивчення гончарства XVI–XVIII століть (*Леся Чміль*); асортимент і особливості глиняних виробів (*Оксана Коваленко*); атрибуцію кераміки (*Дмитро Куштан*); дослідження відбитків на глиняному посуді (*Богдан Пошивайло*), гончарних печей (*Роман Луговий*, *Валентина Троцька*), кахель (*Дмитро Куштан*), крем'яхів (*Анатолій Гейко*); видобування глини (*Анатолій Щербань*), інтер'єра образів гончаря й козака в українському фольклорі (*Костянтин Рахно*). Неодноразово поставали проблеми уніфікування термінологічного апарату в дослідженнях про гончарство доби козацтва й обмежених можливостей для українських керамологів повноцінно застосовувати спеціальні методи дослідження археологічної кераміки.

На завершення роботи учасники Семінару прийняли спеціальне рішення, в якому акцентували увагу на важливості вирішення таких першочергових питань: 1) термінологічної неузгодженості; 2) ширшого залучення писемних

Робочі матеріали Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва». Опішне. Травень 2007.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Репринти

Обкладинка програми Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва». Опішне. 29-30.05.2007.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Репринт

■ Робочі моменти Семінару.

Опішне. 29.05.2007.

Фото Олесь Пошивайла (1, 2, 5, 7), Тараса Пошивайла (3), Юрка Пошивайла (4, 6).
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

Богдан Пошивайло

Анатолій Щербань, Олесь Пошивайло, Людмила Дяченко

Роман
Луговий,
Оксана
Коваленко

Анатолій Щербань

Юлія Осадча, Інна Прокопенко, Ірина Голубева, Олена Єщенко,
Леся Чміль

Валентина Троцька

Анатолій Недавній, Жанна Чечель, Валентина Троцька, Богдан Пошивайло, Олена Щербань, Людмила Пошивайло, Людмила Метка, Дмитро Куштан, Анатолій Гейко

Анатолій Щербань, Оесь Пошивайло

Костянтин Рахно, Роман Луговий, Володимир Ходас

Оксана Коваленко

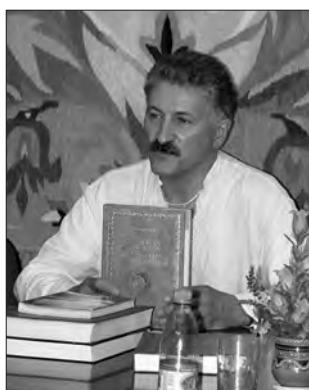
Юлія Осадча

■Робочі засідання Семінару. Опішне. 29.05.2007.

Фото Олеся Пошивайла (1, 3, 5), Юрка Пошивайла (2), Тараса Пошивайла (4). Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікуються вперше

■ Презентація монографії
«Українська академічна керамологія
XXI сторіччя» та керамологічних
видань видавництва «Українське
Народознавство»: генеральний
директор Національного
музею-заповідника українського
гончарства в Опішному
Людмила Дяченко, директор
видавництва **Вікторія Спільник**,
директор Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства
НАН України, доктор історичних наук
Олесь Пошивайло

Олесь Пошивайло

Вікторія Спільник,
Олесь Пошивайло

Роман Луговий, Оксана Коваленко

Олесь
Пошивайло

Леся Чміль,
Олександр Старік

Опішне. 29.05.2007. Фото Юрка Пошивайла.
Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному, Національний архів
українського гончарства. Публікуються вперше

Володимир
Ходас,
Наталя
Визір,
Людмила
Пошивайло,
Світлана
Литвиненко

**Учасники Семінару
на городищі роменської
культури VIII століття.
Опішне. 29.05.2007.**

Фото Юрка Пошивайла (1, 6)
Олеся Пошивайла (2, 3, 4),
автор фото невідомий (5).
Національний музей-
заповідник українського
гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства.
Публікуються вперше

Віктор
Міщанин,
Людмила
Пошивайло,
Людмила
Метка

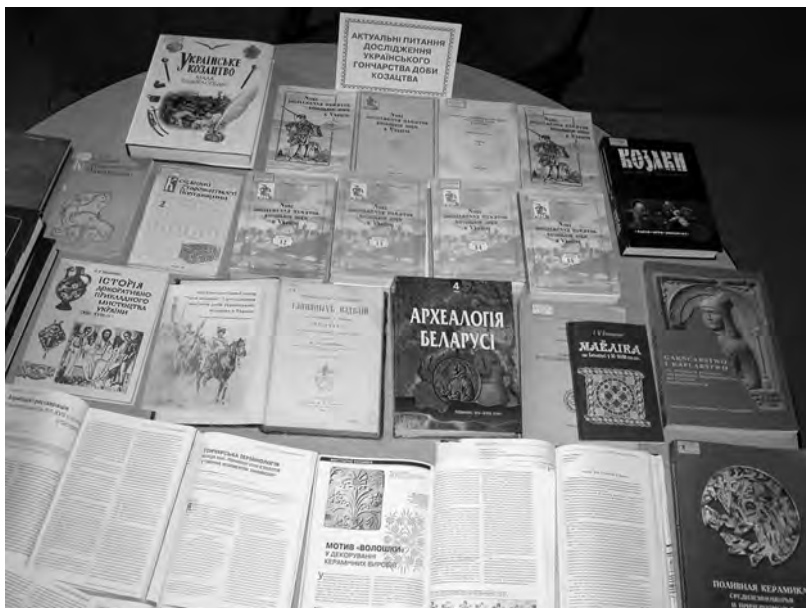
Олександр Старік,
Володимир Ходас

Ірина
Голубева,
Анатолій
Гейко,
Оксана
Коваленко,
Анатолій
Щербань,
Олесь
Пошивайло,
Юлія
Осадча,
Дмитро
Куштан

Стоять: Анатолій Щербань,
Богдан Пошивайло, Світлана
Литвиненко, Борис Ткаченко,
Наталя Візір, Людмила
Пошивайло, Віктор Міщанин,
Світлана Пошивайло,
Людмила Метка, Валентина
Троцька, Анатолій Щербань,
Оксана Коваленко, Ірина
Голубева, Юлія Осадча.
Навприсядки: Володимир
Ходас, Олександр Старік,
Олесь Пошивайло, Тарас
Пошивайло, Роман Луговий,
Дмитро Куштан

Фрагмент виставки наукової літератури про дослідження українського гончарства доби козацтва, підготовленої співробітниками Гончарської книгозбірні України й Керамологічної бібліотеки України для учасників Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва». Опішне. 29.05.2007. Фото Олеся Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

та іншого роду джерел для з'ясування різних аспектів побутування гончарства; 3) визначення особливостей кераміки різних гончарних осередків; 4) обережного ставлення до датування всіх козацьких матеріалів України за знахідками з окремих пам'яток, які досліджували широкими площами. Було рекомендовано створити робочу групу з дослідження українського гончарства XVI–XVIII століть, а також сторінку на веб-сайті Інституту керамології з форумом для обговорення актуальних питань дослідження українського гончарства доби козацтва; заснувати 2008 року Асоціацію українських керамологів із секцією дослідників гончарства доби козацтва; один раз на п'ять років проводити подібні семінари; вважати необхідною розробку термінологічного словника керамологічних термінів, пов'язаних з описом явищ гончарної культури XVI–XVIII століть, та щорічне проведення комплексних керамологічних експедицій; просити Кабінет Міністрів України прийняти рішення про створення Національного центру технології й спеціальних методів дослідження кераміки. Науковці одностайно зійшлися на думці, що «одним із найяскравіших виявів культурної самобутності є гончарство, основане на етнічних традиціях, тому всебічне дослідження його виявів є справою загальнонаціонального значення, яка зміцнює Україну, визначає

її духовний образ, формує й примножує історичні надбання українського народу, зберігає національну ідентичність» [більш детально див. рекомендації Семінару в цьому виданні; 32, с.2]. Принагідно зазначу, що більшість прийнятих рішень, з різних причин, так і залишилися декларативними гаслами, які, проте, не втратили своєї актуальності й донині.

Учасники Семінару також мандрували до відомого городища роменської культури (VIII ст.), що знаходиться навпроти Музею-Заповідника; оглянули виставки творів славетного опішненського гончаря, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Михайла Китриша; виставку «SOS: EROSio гончарської культури в Україні»; виставку конкурсних творів учасників відбіркового етапу I Міжнародного молодіжного гончарського фестивалю; ознайомилися з виставкою наукової літератури про дослідження українського гончарства доби козацтва, яку підготували співробітники Гончарської книгозбірні України й Керамологічної бібліотеки України. Відбулася презентація монографії «Українська академічна керамологія XXI сторіччя: Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Книга I (2001–2005)» – першого в Україні дослідження про предмет і завдання української керамології, керамологічні джерела, основи збереження гончарної спадщини, методи керамологічних студій тощо [див.: 31].

У цьому щорічнику «Українська керамологія» подано тексти доповідей і повідомлень учасників Семінару, які не лише заявили про наміри взяти участь у Семінарі, а й прибули до Опішного. Назви окремих матеріалів уточнено за погодженням із авторами. Відомості біографічного й творчого характеру дослідників відображають реалії буття на момент виголошення матеріалу на Семінарі чи подання його для опублікування в друкованих органах Інституту керамології й Музею-Заповідника. Їх не уточнювали відповідно до нинішніх регалій і досягнень керамологів. У Національному архіві українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному зберігаються відеоматеріали й писемні документи про перебіг усіх подій Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва» [див.: 12; 13].

■ ГОНЧАРСТВО ДОБИ КОЗАЦТВА – ФЕНОМЕНАЛЬНА ЦІЛИНА СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

Доба козацтва в Україні (XVI–XVIII століття) важлива тим, що саме в цей час виникли більшість осередків гончарства; сформувалися їх локальні технологічні й художні традиції, форми й декор виробів; засновувалися й розгортали виробничу діяльність гончарні цехи. Незважаючи на виняткову значущість наукових студій гончарства зазначеного історичного періоду для з'ясування тенденцій і напрямків розвитку ремесла (промислу) в наступних XIX–XX століттях, вивчення механізмів, рушійних чинників часової трансформації стилістики виробів, асортиментного складу гончарної продукції, іноетнічних впли-

вів і запозичень, маємо лише поодинокі публікації й узагальнюючі тези з історії українського гончарства XVI–XVIII століть, часто невідповідні історичним реаліям. Зокрема, малодослідженими залишаються обставини виникнення гончарних осередків, умови створення й аспекти діяльності гончарних цехів, ареали збуту продукції майстрів різних гончарних осередків, їх зв'язки між собою, напрямки технологічних, технічних, мистецьких запозичень у роботі українських гончарів, вплив чужоземного, передовсім західноєвропейського, ремесла на асортимент продукції майстрів; формування й часові видозміни декору глиняних виробів.

І нині, на початку другого десятиліття XXI століття системним вивченням гончарства доби козацтва в Україні не займається жодна наукова установа! Єдиною узагальнюючою археологічною працею про старожитності зазначеного періоду залишається навчальний посібник *«Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.»*, який побачив світ 1997 року [5]. Час від часу окремі публікації на цю тему з'являються в періодичних виданнях, головним чином у збірниках *«Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»*, де вміщуються матеріали однойменних Всеукраїнських науково-практичних конференцій, що традиційно, уже майже 20 років (з 1992) щорічно відбуваються в Києві [див., напр.: 27; 41]. Вони перетворилися на національні наукові форуми дослідників козаччини. Їх учасники висвітлюють результати студій за трьома основними напрямками: 1) історики-краєзнавчі розвідки; 2) дослідження пам'яток археології; 3) писемні джерела й історіографія. Майже на кожній конференції виголошується по кілька доповідей з проблематики української керамології. На жаль, **майже всі вони прикметні тим, що їх автори з'ясовують керамологічні проблеми з точки зору радянських історико-етнологічних стереотипів і привнесених у гуманітарні науки політичних концепцій історичного розвитку.**

Більшість досюгочасних досліджень, присвячених гончарству, кераміці доби козацтва, базуються на археологічних матеріалах, візуальних спостереженнях і працях керамологів, істориків, мистецтвознавців 1920-х – 1980-х років. Їх головною проблемою й недоліком є відсутність наукової атрибуції глиняних виробів (хронологія, місце виготовлення, авторство). Тому **за змістовим наповненням вони споріднені з міфологізованими текстами**, в яких іноді неможливо відділити авторські гіпотези, здогади, вигадки від реальних фактів, основаних на архівних, речових матеріалах. Твори в них датовано переважно довільно, атрибутивні висновки вчених відтоді й донині не ґрунтуються на об'єктивних даних спеціалізованих лабораторій, які застосовують у роботі спеціальні методи дослідження кераміки. Дослідники самі, за допомогою оглядових і порівняльних методів, нерідко довільно, датують кераміку доби козацтва; місцем виготовлення творів не завжди правомірно вважають місце їх віднайдення; не беруть до уваги етнічну належність як виробників, так і споживачів гончарської продукції. Як наслідок, іноетнічні стилістичні запозичення, а іноді й імпортовані глиняні вироби, часто тлумачать як явища місцевого походження.

Традиційне ігнорування етапу лабораторних досліджень українськими керамологами має під собою об'єктивні причини: в країні за сто останніх років, як уже мовилося вище, не було створено жодної спеціалізованої лабораторії

для дослідження історичної кераміки, хоча про необхідність її заснування ще 1918 писав видатний український учений, хімік-технолог, керамолог Борис Лисін [див.: 31, с.298-299]. І навіть на проведення окремих лабораторних досліджень кераміки у функціонуючих науково-дослідних інститутах з державного бюджету кошти ніколи не виділялися! Ця ситуація була спланована тоталітарною владою, ніскільки не зацікавленою в розгортанні українських керамологічних студій. Звідси й слабка доказова база вивчення гончарства XVI–XVIII століть. Тому більшість висновків учених є непереконливими, нерідко політично зумовленими. Скажімо, інакше й не можна сприймати дуже широке датування глиняного посуду доби козацтва хронологічними межами «XV–XVI ст.», «XVI–XVII ст.», «XVII–XVIII ст.», і навіть – «XVI–XVIII ст.» [5, с.95, 96, 97, 98].

Загальновідомо, що стилістика глиняних виробів еволюційно змінювалася в середньому впродовж 50-70 років. Сучасний рівень розвитку технічних наук дозволяє датувати глиняні вироби, вік яких становить кілька тисячоліть, з точністю від 50 до 100 років. З огляду на це, датування на початку XXI століття глиняних виробів історичного періоду, віддаленого від сьогодення всього кількома століттями, часовим проміжком у 200 або й 300 років свідчить лише про аматорський рівень дослідників. Фактично, значною мірою аматорським донині залишається й вивчення українського гончарства доби козацтва.

Такий рівень наукових знань у вітчизняній керамології було цілеспрямовано змодельовано й утверджено в Україні імперськими ідеологами. Тому видатний український історик і археолог Михайло Брайчевський, у короткочасі послаблення тоталітарного пресингу наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років писав про «парадоксальну ситуацію», за якої **«уже сьогодні про першу половину I тисячоліття н.е. знаємо більше, ніж про XIV–XV ст...»** Жоден з археологів не візьме на себе сміливість датувати конкретну знахідку (в тому числі й наймасовіші категорії матеріалу, скажімо, кераміку) з точністю хоча б до одного-двох століть, – як це він без особливих труднощів робить стосовно давніших епох. **Відрізнити черепок XIV ст. від черепка XVII ст. ніхто не вміє; більше того, ми не маємо навіть приблизної уяви, як повинна виглядати кераміка цих віків.** Тут можливі будь-які найдивовижніші несподіванки. Досить послатися на щойно опубліковану статтю М.Кучери: він пропонує датувати XIV–XV ст. групу посуду, які досі відносили до IX–X ст. Підтвердити або спростувати це твердження неможливо без проведення спеціальних досліджень» [8, с.20]. Щоб зрозуміти причини зацікавленості більшовицьких (комуністичних) керманичів у табуванні ґрунтового вивчення українського гончарства XVI–XVIII століть, або ж затримці його на аматорському рівні, слід звернутися до історичних фактів.

Доба козаччини була одним із найскладніших і найдраматичніших періодів у історії України. «...Саме й цей час відбувалося формування української народності, утворення її етнічної території, властивих їй особливостей

*Усі виділення (напівжирністю, підкресленням) у цитатах належать автору переднього слова

господарського життя, мови, культури і побуту. Цей процес був зв'язаний з подоланням і згладжуванням місцевих особливостей і відмінностей у мові, культурі і побуті окремих південноруських земель і формуванням єдиної мови і спільної культури та побуту української народності. Спільна мова і територія, зростання економічних і культурних зв'язків між окремими українськими землями сприяли створенню самобутньої культурної спільності української народності, зокрема в галузі матеріальної культури» [42, с.32].

У цей час також відбувалося змагання двох протилежних тенденцій: з одного боку, наростання державотворчих процесів, які завершилися формуванням Української Козацької Держави, а з другого, прагненням сусідніх держав, передовсім Речі Посполитої й Росії, включити територію України до своїх володінь. Доба козаччини завершилася втратою Україною державності й будь-яких ознак автономного устрою. Весь цей період супроводжувався численними народними повстаннями, війнами, міжусобними конфліктами й безрезультатними спробами українців зберегти державність чи хоча б автономний устрій.

Цілком зрозуміло, що **відтоді, ані царські, ані більшовицькі імперські режими ніскільки не заохочували істориків правдиво вивчати добу становлення й втрати Україною державності й автономії**. Більше того, вони не лише ідеологічно, але й фізично унеможливили археологічне вивчення козацьких старожитностей. Знаючи, що «дореволюційна археологія (в особі насамперед Д.Яворницького) головну увагу скеровувала в бік вивчення січей – славнозвісних гнізд, звідки, за виразом Миколи Гоголя, «вилітають всі ті горді й міцні, наче леви», комуністичні очільники зробили все можливе, щоб «у наш час рештки січей зникли під хвилями штучних морів Дніпрового каскаду, – писав Михайло Браїчевський. – Повністю знищені Мигуринська, Чортомлицька, Покровська січі, на жаль, так і не розкопані спеціалістами» [8, с.23]. «На превеликий жаль, – додавав Роман Юра, – в зв'язку з затопленням цієї території Каховським морем, **археологічні дослідження цих пам'яток тепер неможливі**» [42, с.37]. За даними спеціальної експедиції Інституту археології АН УРСР (1990–1991), із восьми Січей запорозьких козаків п'ять було затоплено – усі з району так званого Великого Лугу (Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Підпільненська). Чого не вдалося затопити – знищили механічно. Зокрема, Кам'янська й Олешківська Січі «зазнали великого руйнування, їх територія значною мірою забудована, культурний шар у багатьох місцях повністю знищений» [5, с.19, 22, 23].

Як наслідок, ще 1971 року Михайло Браїчевський констатував: **«Ми зовсім не уявляємо собі матеріальну культуру нашого народу з XIV–XVIII ст.»** [8, с.20]. Його знову підтримав колега Роман Юра, ствердивши, що «**наверяд чи є тепер в археології України більш актуальна і разом з тим менш розроблена проблема, ніж проблема вивчення матеріальної культури монгольської*** навали, тобто другої половини XIII – XVII ст.» [42, с.31].

* Тут сталася помилка: замість слова «монгольської», на мою думку, має бути «після монгольської»

Водночас ідеологи Російської імперії системно множили фальсифіковані відомості про українську козацьку минувшину й інтенсивно творили політико-історичні концепції, які обґрунтовували й схвалювали політику російської колонізації України. Під циркулярні заборони потрапило вивчення не лише козацтва з його свободолобством і демократичними принципами самоорганізації, а й усього комплексу традиційно-побутової культури українців. **До поля зору імперських цензорів потрапила й гончарна культура України як особливо виразний ідентифікуючий маркер етнічної культури українців.** Дійсно, кераміка цієї доби чітко виявляла етнічну різницю між росіянами й українцями, дистанціювала два етноси, акцентувала увагу на самобутності українського народу через своєрідність його художньої й побутової культури. **Межове розташування України між європейським світом і азійським призводило до масових культурних запозичень у гончарстві, здебільшого із Заходу.** Рух запозичень, у тому числі поява нових форм виробів, хронологічно відбувся так: XIV – перша половина XVI століття – у кераміці західних областей України; друга половина XVI – XVII століття – на території Лівобережної України. За висновками сучасних українських археологів, уже від кінця XIII століття в Україні почала змінюватися конфігурація глиняного посуду, передовсім горщика. Одночасно, *«разом з проникненням із західних областей швидкообертового гончарного круга змінюється техніка і технологія виготовлення керамічного посуду... З новою технікою з'являються нові форми виробів і незнані до цього способи оздоблення. Вже на кінець XVI ст. на терені України сформувався новий тип горщика... У XVI–XVIII ст. значно розширюється асортимент керамічних виробів... З кінця XVI ст. з'являється новий тип горщика, який домінує у XVII–XIX ст. на всій території України, а в деяких регіонах існує і у XX ст.»* [5, с.69].

За свідченням Юрія Лашука, у післямонгольський період у Західній Україні *«швидко формування на ножному гончарському крузі зовсім витіснило малопродуктивну ручну ліпку посуду. Серед великої кількості матеріалів з Потелича та Жидичина не виявлено навіть слідів ліпленого або оболочуваного виробництва вже у XIV ст.»* [19, с.201]. У гончарстві Лівобережної України зміни почали з'являтися з другої половини XVI століття – часу колонізації цієї території польською шляхтою (поява полумисків, тарілок, кухлів, чарок). **Про західний напрямок проникнення запозичень в українське гончарство (передовсім з Речі Посполитої) свідчить і фахова термінологія гончарства, зокрема запозичені назви глиняного посуду, гончарного круга тощо** [28, с.223-226]. Цьому значною мірою сприяли як активні міграційні процеси в Україні впродовж XVI–XVII століть, так і перманентна боротьба за владу й відсутність стабільного економічного розвитку до початку XVIII століття.

Загалом тогочасне гончарство України було інтегроване в європейську систему цінностей і технічного прогресу. Для нього прикметними були високий рівень технології, техніки гончарного виробництва, наявність своєрідних форм і орнаментальних систем декору глиняних виробів. **Усе це красномовно свідчило про значний поступ українського гончарства, порівняно з рівнем розвитку гончарного ремесла на суто російських теренах.**

Тим часом у більшості гончарних осередків північного сусіда техніка й технологія традиційного гончарства аж до початку XX століття залишалися на рівні XII–XIII століть. Усі технологічні вдосконалення потрапляли до російських осередків здебільшого від українських майстрів. Навіть найяскравіші центри російської кераміки – Гжель і Скопин – постали не з місцевої, а з чужоземних традицій, у тому числі з української [див.: 30]. Ігноруючи ці правдиві історичні свідчення, апологети російського бачення української минувшини стверджували, як, наприклад, російський археолог, декан історичного факультету Московського державного університету Артемій Арциховський, немовби «археология предоставляет исторической науке надежные критерии для выяснения всей глубины того культурного упадка, который был последствием монгольского завоевания. Развитие экономики и техники было подорвано полным разгромом городского ремесла... Изучение ремесленных изделий приводит к выводу, что в XIII в. на Руси исчезли многие технические приемы, притом именно те, которые для тогдашней Европы были передовыми... Все эти археологические показатели свидетельствуют о том, что русская культура была отброшена монголами на несколько веков назад. Русь являлась до XIII в. одной из передовых стран Европы, но в XIII в. ее дальнейшему развитию были созданы почти непреодолимые препятствия... Но все же русский народ в предельно неблагоприятных условиях сберег свою культуру и сохранил силы для ее дальнейшего развития. Это развитие шло с тех пор под эгидой Москвы» [6, с.250-251]. Відтоді ніяка інша територія Російської імперії, за уявленнями її правителів, не могла сягнути вище в економічному й культурному розвитку, аніж імперська метрополія.

За таких обставин про самобутній розвиток українського гончарства й визначальний вплив на нього виробничої й художньої культури Заходу вести мову було заборонено, оскільки подібні знання спростовували імперську теорію «спільної коліски» двох етносів. Від 1919 року археологія «стала служити народу, делу строительства новой, советской науки и культуры. Археологическая наука в Украинской ССР развивалась как составная часть советской археологической науки... Становление советской археологии проходило в непримиримой идеологической борьбе с реакционными буржуазными и буржуазно-националистическими теориями... Советские ученые создавали марксистскую археологию...» [3, с.6]. Фактично, українська археологія обслуговувала ідеологічні вигадки більшовицьких керманів. Тому й вітчизняні керамологи вправлялися в пошуках спільних ознак у виробках українських і російських гончарів. Щоб засвідчити високий цивілізаційний рівень Російської (Радянської) імперії, учені безпідставно приписували виготовлення імпортованих виробів місцевим майстрам, активно «нав'язували» українським ремісникам виготовлення речей, не властивих їх етнічним традиціям. Таким чином, чужоземний імпорт став «українським» етнічним продуктом, незважаючи на його явно західне чи східне походження (західне – це частіше те ж саме, що й східне, але раніше пристосоване до європейської стилістики).

Подібним чином витоки форм і декору гончарних виробів доби козацтва українські мистецтвознавці частіше шукали на цій же території за доби Київської Русі [28, с.223]. Вони мовчали про те, що, скажімо, тогочасна полив'яна кераміка в більшості випадків була чужоземного походження, відображала східні (візантійські) художні традиції, й не була виготовлена місцевими гончарями, відповідно до місцевих етнічних традицій. У підсумку, **проголошені за тоталітарного режиму основні тези про розвиток кераміки на українських землях за доби козацтва значною мірою виявилися фальсифікованими.**

До того ж, імперія присвоїла титульному етносу всю культурну спадщину Київської Русі. При цьому нічого подібного вона не могла зробити з періодом після монголо-татарської навали, а саме з добою українського козацтва. Якщо ж те чи інше явище не можна використати у своїх політичних інтересах, його, як правило, забороняють. Тому **на дослідження й популяризацію культурної спадщини доби козацтва було накладено політичне табу, щоб не виявляти значно вищих досягнень українців у цій галузі господарської й мистецької діяльності** (як, до речі, було заборонено вивчення всього комплексу традиційно-побутової культури українців доби козащини). Саме тому Михайло Брайчевський відверто констатував: **«Зараз археологічні студії на Україні майже не переступають середину XIII ст. Монгольська навала 1238–1241 рр. береться за умовну межу, за якою починається «постархеологічна доба»** [8, с.20].

Звідси походять і недоліки з хронологічною атрибуцією глиняних виробів XVI–XVIII століть, коли окремі предмети дослідники датували й за інерцією датують і донині в діапазоні 200–300 років. Таким чином певні гончарні традиції штучно «перетягували» з України «під Польщею», а отже, в Європі, до України «під Росією», а отже, в імперії азійського типу.

Радянська історія українського гончарства XVI–XVIII століть значною мірою основана на описові пам'яток кахельного виробництва. Проте тогочасні керамологи ніскільки не зважали на той факт, що кахельні печі мали лише найзаможніші представники тогочасного суспільства, які часто були іноетнічного походження, аніж основна маса місцевого населення. Незаможні верстви населення на той час не могли мати кахельних печей, які виготовляли лише поодинокі міські гончарі, а частіше їх привозили купці й самі шляхтичі з Речі Посполитої та інших країн Західної й Центральної Європи. Саме тому більшість віднайдених донині кахель XVI–XVII століть було виявлено поблизу замків польсько-литовської шляхти, монастирів, а не серед селянських обійсть [5, с.72]. Більшість тогочасних кахель із геральдичними зображеннями теж були головним чином привізними. Це підтверджується й висновком Юрія Лашука, зробленим на основі «огляду пам'яток українсько-руської кераміки XIV–XVI ст. з Верхнього Подністрів'я та Волині», а саме про те, що «у формах кухонного та столового посуду, виконаного як міськими, так і сільськими майстрами, не знаходимо істотної різниці». Натомість, «кахлярство... позначилося високим технічним рівнем, винахідливістю та художньою неповторністю... Відкриті кахлі мало відрізняються від панівних зразків Центральної Європи та басейну Балтійського моря...» [19, с.203].

Подібним чином, люльки XVI – початку XVIII століття в Україні були переважно імпортованими (болгарського, турецького, голландського та інших виробництв). За свідченням відомого українського керамолога, кандидата історичних наук Оксани Коваленко, люльки, виготовлені на українських землях, *«датовані серединою XVII – початком XIX століття. Більшість із них виготовлено місцевими майстрами за турецькими взірцями»* [17, с.40]. Тому так звані козацькі люльки часто є українськими не за країною походження, а за територією їх використання і соціальною групою, де їх найбільш широко використовували.

■ ДИВИТИСЯ В КОРИНЬ!

Зогляду на викладене вище, масштабне вивчення українського гончарства XVI–XVIII століть постає актуальною проблемою сучасної української керамології. Саме тому Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному ініціювали проведення Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару *«Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва»* [14]. На жаль, більшість виголошених на ньому доповідей і повідомлень виявилися традиційно «радянськими», оскільки їх автори вчилися на працях радянських істориків, археологів і керамологів. У цьому аспекті прикметним є і вступне слово куратора Семінару Анатолія Щербаня *«Кроки до пізнання кераміки України доби козацтва»*. Учений вважає, що за радянської імперії гончарство доби козацтва не досліджували внаслідок суттєвих причин, основними з яких були:

- 1) *«цей період до початку 1970-х років не був у полі зору зацікавлення археологів»;*
- 2) *«період після XVI століття виходив за верхню хронологічну межу археологічної дослідницької проблематики»;*
- 3) *«оскільки археологи спеціально не займалися дослідженням тогочасної культури, то серед них не було спеціалістів у цій галузі»* [40, с.30].

Перелічені дослідником причини насправді були наслідками імперської політики СРСР, а не причинами відсутності зацікавлення дослідженням археологічних пам'яток, у тому числі й гончарства, доби козацтва. Адже про яке зацікавлення могла йти мова, якщо тогочасним ученим не затверджували наукові дослідницькі теми з означеної проблематики, а за самостійні пошуки й неузгоджені публікації звільняли з роботи! Цитовані Анатолієм Щербанем археологи Михайло Брайчевський і Роман Юра у своїх статтях тільки констатували невивченість старожитностей доби козацтва, вели мову про наслідки, не розголошуючи публічно справжні причини такого становища. Тому й писали про *«зачаровані кола»*, відсутність і неможливість підготовки *«спеціалістів»*, відсутність *«практичних уявлень про археологічну культуру тих часів»*, бажання української молоді *«йти добре второваним шляхом»*, немовби *«пам'ятки цього періоду не привертати належної уваги археологів»*, що вони *«не вважалися історичними і «підвідомчими» археології»* [8, с.21; 42, с.31]. При цьому знали,

але не могли писати про те, хто породжував «зачаровані кола» в українській історії, науці й культурі, чому провідники УРСР негативно ставилися до підготовки спеціалістів-археологів і не заохочували молодь вивчати добу козацтва, чому й хто наклав табу на вивчення матеріальної історії післямонгольського періоду.

Проте **новітні покоління вчених, становлення яких відбулося вже за роки Незалежності, мали б знати ці обов'язкові умови збереження панування одних народів над іншими й існування світових імперій.** Тому «езопову мову» поодиноких дослідників радянської доби сучасні керамологи, археологи чи історики не повинні сприймати буквально. Треба «читати контекст» буття тоталітарної держави, в якій можна було висловлюватися тільки в межах дозволеного, тобто в руслі офіційних політико-історичних концепцій. Тоді буде зрозумілим, що не Данило Авдусін, який написав про те, що археологія в «*хронологии объектов изучения редко поднимается выше XV–XVI вв.*» [1, с.9], та йому подібні автори були винні в тому, що українські вчені не вивчали старожитності доби козацтва, а ідеологи тоталітарної імперської системи. До того ж, Данило Авдусін, піднімаючи межу археологічних зацікавлень до XV–XVI століть, у підручнику «*Археология СССР*» **археологічну історію України обмежив монголо-татарською навалою** (а не XVI століттям, як це стверджує з посиланням на московського автора Анатолій Щербань), **а Росії – продовжив до кінця XV століття**, коли «*собирание русских земель было завершено... Москва стала столицей огромного государства*» [1, с.284]. 1989 року, у перевиданні свого «учебника» Данило Авдусін був ще більш відвертим у виявленні імперської концепції історії, яка на той час почала втрачати свою домінуючу позицію в союзних республіках. Він завершив книгу такими словами: «**Монголо-татарское иго отбросило Русь назад. Только через полтора столетия началось ее возрождение и новый подъем. Пышно расцветает Новгород, его ремесло, торговля, культура, искусство. Происходит возвышение Москвы и консолидация вокруг нее русских земель. Москва становится политическим, административным, экономическим, культурным и церковным центром Руси. Складывается русское централизованное государство**» [2, с.327]. За імперською логікою, монголо-татарська навала цілковито й назавжди знищила один із цивілізаційних центрів Європи – Київську Русь. Описля того на Руській землі нічого вартого уваги не було. Натомість цивілізаційним центром стало «*Русское единое государство*» з місіонерськими культурними центрами Новгородом і Москвою. Про Київ відтоді вже не згадувалося, бо він, немовби перетворився на руїни й маргінес Московщини. Навіщо ж було «совєтській» археології досліджувати старожитності України післямонгольського періоду, якщо за офіційною версією там була економічна й духовна пустка, нічого прогресивного не відбувалося?

Тим часом, від середини XV століття московські книжники «*почали обґрунтовувати свою спадковість від князів київських, що було зумовлено конкретною політичною метою: підтвердженням претензій на зверхність над усіма землями колишньої Київської Русі*» [10, с.136]. Саме це століття, за логікою Авдусіних і стало тією межею, «*когда сведения, полученные из письменных источников, подавляют сведения, извлеченные из вещественных источников*»

[1, с.9]. Насправді ж усе було з точністю до навпаки. **Дослідження речових пам'яток з території України стало вкрай не вигідним і небезпечним для російських політичних догм, тому вчені перевели увагу на писемні пам'ятки, в яких російські книжники від XV століття системно фальсифікували історію Руської землі на догоду своїм господарям** [див.: 10, с.136]. Тому московські археологи й рекомендували надалі вивчати історію України за написаними московитами літописами й іншими «правдивими» історичними свідченнями.

Отож, теза, немовби *«період після XVI століття виходив за верхню хронологічну межу археологічної дослідницької проблематики»* [40, с.30], однозначно є помилковою. Вона спростовується не лише цитованими вище словами Михайла Брайчевського (*«Зараз археологічні студії на Україні майже не переступають середину XIII ст.»*) [8, с.20], а й узагальнюючою академічною *«Археологией Украинской ССР»* у трьох томах: зацікавлення української радянської археології 1986 року завершувалося *«епохою Киевской Руси»* і відродженням імперської назви *«Южная Русь»* щодо давньоруського періоду в історії України [див.: 4, с.551].

Також Анатолій Щербань стверджує, немовби *«до розробки теоретичних питань дослідження кераміки долучилися співробітники Інституту археології АН УРСР Михайло Брайчевський і Роман Юра»* [40, с.31]. Проте, це твердження безмірно гіперболізовано, адже чи можна вести мову про *«розробку теоретичних питань дослідження кераміки»* в той час і згаданими вченими, якщо в цитованій статті Михайла Брайчевського тільки тричі згадано слово *«кераміка»* й двічі *«черепок»* [див.: 8, с.20, 21, 31], а в Романа Юри цьому присвячено один невеликий абзац з висновком про необхідність *«приділити значну увагу питанням розробки типологічних і хронологічних серій кераміки»* [42, с.39]. До того ж, згадані археологи не опублікували жодної статті, присвяченої проблемам дослідження гончарства, кераміки (за винятком двох майже тотожних статей Михайла Брайчевського про творчість художниці-керамістки Галини Севрук) [7; 9].

Загалом, зустрічі, доповіді й дискусії під час Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару *«Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва»* підтвердили, що сучасні керамологи, досліджуючи українське гончарство, ще інерційно рухаються у фарватері, прокладеному радянськими ідеологами, концепції яких відображали політичні інтереси радянської імперії. Водночас вони стали й присутнім кроком на шляху з'ясування існуючих проблем, усвідомлення недоліків у працях попередників, деполітизації історії українського гончарства.

Нині найважливіше завдання української керамології в дослідженні гончарства доби козацтва – відійти від нав'язаних чужоземними вченими й ідеологами політико-історичних концепцій розвитку ремесла на території України впродовж XIV–XVIII століть. Попереду – важка багаторічна дослідницька праця з відновлення правдивого літопису народної культури, вивчення, атрибуції, збереження й популяризації гончарної спадщини України.

1. **Авдусин Д.А. Археология СССР.** – М.: Высшая школа, 1967. – 292 с.
2. **Авдусин Д.А. Основы археологии.** – М.: Высшая школа, 1989. – 336 с.
3. **Артеменко И.И. Предисловие** // Археология Украинской ССР: В трех томах / Первобытная археология. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.1. – С.5-10.
4. **Археология Украинской ССР: В трех томах / Раннеславянский и древнерусский периоды.** – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – 576 с.
5. **Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.** /Д.Я.Телегін (відповідальний редактор), І.С.Винокур, О.М.Тимова, І.К.Свешніков та ін.: Навчальний посібник. – К.: Видання Інституту змісту і методів навчання, 1997. – 336 с.: іл.
6. **Арциховский А.В. Основы археологии.** – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 280 с.
7. **Брайчевський М. Глиняні картини Галини Северук** // Київ. – № 4. – 1986. – С.162-166.
8. **Брайчевський М. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVIII ст.** // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – С.20-31.
9. **Брайчевський М. У майстерні художника. Глиняні картини Галини Северук** // Вечірній Київ. – 1986. – 22 лютого.
10. **Войтович Л.В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації** // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С.134-139.
11. **Всеукраїнський керамологічний семінар «Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні: традиції, проблеми, перспективи»: Програма.** – Опишне: Українське Народознавство, 2009. – 32 с.: іл.
12. **Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва»** // DVD-фонд. – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Інів.№390.
13. **Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва»** // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.4. – Од. зб.12. – 166 арк.
14. **Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва»: Програма.** – Опишне: Українське Народознавство, 2007. – 32 с.: іл.
15. **Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар за міжнародної участі «Персоналії української керамології»: Програма.** – Опишне: Українське Народознавство, 2008. – 32 с.: іл.
16. **Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар «Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні»: Програма.** – Опишне: Українське Народознавство, 2007. – 32 с.: іл.
17. **Коваленко Оксана. Глиняні ляльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини).** – Опишне: Українське Народознавство, 2008. – 144 с.: іл.

18. **Кохан Вікторія. Козацька спадщина в Опішному** // Полтавська думка. – Полтава, 2007. – №25. – 29 червня. – С.1.
19. **Лашук Ю.П. Нові дані про кераміку XIV–XVI ст. (За матеріалами знахідок на Верхньому Придністров'ї та Волині)** // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – С.200-203.
20. **Міжнародна науково-практична керамологічна конференція «Глиняна іграшка: історія, традиції, перспективи»: Програма.** – Опішне: Українське Народознавство, 2010. – 36 с.: іл.
21. **Міжнародний керамологічний симпозіум «Гончарство Гуцульщини та Покуття: ідеологічні міфи й історичні реалії»: Програма.** – Опішне: Українське Народознавство, 2010. – 40 с.: іл.
22. **Міжнародний керамологічний симпозіум «Фарфор-фаянс у світовому й локальному вимірах (історія, мистецтво, побут, бізнес, ідеологія, політика)»: Програма.** – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – 30 с.: іл.
23. **Міжнародний науковий керамологічний симпозіум «Гончарне шкільництво на глобалізаційному роздоріжжі: нереалізовані можливості й перспективи розвитку»: Програма.** – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 40 с.: іл.
24. **Міжнародний науковий симпозіум «Гончарна столиця України у світовій історії та культурі»: Програма.** – Опішне: Українське Народознавство, 2009. – 48 с.: іл.
25. **Міжнародний науковий симпозіум «Реалії народного мистецтва: персональний і трансперсональний діалог»: Програма.** – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – 40 с.: іл.
26. **Міжнародний науково-практичний керамологічний семінар «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань»: Програма.** – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 36 с.: іл.
27. **«Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»** // http://pamjatky.org.ua/?page_id=592.
28. **Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)** / Автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2010. – 632 с.: іл.
29. **Пошивайло Олесь. Обрії української керамології** // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2001 / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2001. – Кн.1. – С.3-11.
30. **Пошивайло Олесь. Скопин: ідеологічний міф советського мистецтвознавства й реальні досягнення давнього гончарного центру Росії (керамологічні студії після I Міжнародного фестивалю гончарів)** // Український керамологічний журнал. – 2004. – №2-3. – С.73-104.

31. **Пошивайло Олесь. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя: Теорія, історія, сучасний ужиток, майбутній поступ. Книга I (2001–2005).** – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – 776 с.: іл.
32. **Рішення. Прийнято учасниками Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва».** (Опішне, 29-30.05.2007) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.4. – Од. зб.12. – Арк.149.
33. **Середні віки на Україні.** – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – 228 с.
34. **Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2001 /** За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2001. – Кн.1. – 384 с.
35. **Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 /** За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2002. – Кн.2. – 480 с.
36. **Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа /** Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ – Опішне: Молодь – Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – 520 с.
37. **Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994.** – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – 576 с.
38. **Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995.** – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – 576 с.
39. **Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999 /** За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – 656 с.
40. **Щербань Анатолій. Кроки до пізнання кераміки України доби козацтва //** Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.1. – С.34-39.
41. **Щербань Анатолій. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» //** Український керамологічний журнал. – 2003. – №2-4. – С.137.
42. **Юра Р.О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України //** Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – С.31-40.

© ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО,

директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, голова Правління Українського керамічного товариства, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, 2011

КРОКИ ДО ПІЗНАННЯ КЕРАМІКИ УКРАЇНИ ДОБИ КОЗАЦТВА

Щорічник присвячено одному з найцікавіших для дослідження й водночас найменш вивченому періоду в майже восьми тисячолітній історії українського гончарства. Цікавий він тому, що впродовж XVI–XVIII століть відбулося одне з найбільших піднесень формотворення й декорування кераміки, що заклало основу для розвитку класичного (другої половини XIX – початку XX століття) обличчя гончарства України. Відтоді суттєву роль у вивченні процесів, що відбувалися в ремеслі, окрім археологічних, відігравали писемні джерела, яких збереглася значна кількість. Але досі гончарство доби козацтва залишається маловивченим. Є кілька суттєвих причин такого становища. Найперша і, вважаю, одна з головних, та, що цей період до початку 1970-х років не був у полі зору зацікавлення археологів. Щоправда, розкопуючи багаточисельні поселення зі знахідками XVI – першої половини XIX століття, а також виявляючи їх у музейних колекціях, деякі вчені звертали увагу на окремі, найбільш яскраві предмети (здебільшого, кахлі), публікуючи зображення чи описи окремих із них [17, с.99]. Причина полягала в тому, що період після XVI століття виходив за верхню хронологічну межу археологічної дослідницької проблематики, що, у свою чергу, було зумовлено постулатами класичної схеми поділу історії. Наприклад, у підручнику з археології СРСР, за яким навчалися кілька поколінь археологів, написаному доктором історичних наук, професором кафедри археології Московського державного університету Данилом Авдусіним, автор стверджував: *«Письменные источники многограннее, полнее, богаче по содержанию. Поэтому*

археология изучает прошлое до той грани, когда сведения, полученные из письменных источников, подавляют сведения, извлеченные из вещественных источников. В хронологии объектов изучения редко поднимается выше XV–XVI вв.» [1, с.9].

Першими до вивчення кераміки доби козацтва звернулися етнографи й мистецтвознавці, що писали узагальнюючі дослідження гончарства XIX–XX століть (Катерина Матейко [8], Юрій Лашук [6, 7], Леся Данченко [4, 5], Пантелеймон Мусієнко [9, 10]). Перше дисертаційне дослідження (за спеціальністю – «мистецтвознавство»), в якому значну увагу приділено гончарству XVI–XVIII століть, захистив Олександр Тищенко. Як стверджував дослідник, вибір теми був підказаний йому вченою радою Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії АН УРСР [11, арк.13]. Але через брак гарно атрибутованих матеріалів археологічних розкопок згадувані вище дослідники припустилися ряду помилок, і їхні роботи не можна вважати досконалими. Не дивно, що окремі їхні висновки критикували [3, арк.22-26] й будуть критикувати. Приблизно в час захисту дисертації Олександра Тищенка до розробки теоретичних питань дослідження кераміки долучилися співробітники Інституту археології АН УРСР Михайло Брайчевський і Роман Юра. Це було пов'язано з особою його новопризначеного директора, історика й джерелознавця, доктора історичних наук Федора Шевченка. Дане призначення могло бути заплановане партійним керівництвом з метою забезпечення археологічного обґрунтування близькості культури українського й російського народів. Цим можна пояснити той факт, що далекий від археології спеціаліст з історії України козацької доби, автор монографій *«Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів»* (уперше видана 1951 року, неодноразово перевидавалася) і *«Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині 17 ст.»* (1959) [12-16] змінив на посаді досвідченого археолога, спеціаліста з проблематики доби палеоліту-єнеоліту Сергія Бібікова. Хоча, можливо, це призначення було одним із проявів «українізації» суспільного життя в УРСР, підтримуваної Першим секретарем ЦК КПУ Петром Шелестом. Закономірно, що Федір Шевченко залучив до вивчення цікавих йому наукових проблем окремих археологів – співробітників очолюваного ним закладу. Логічно, що це були спеціалісти з часу, найближчого за хронологією до доби козацтва. Вони написали дві дуже подібні за змістом теоретичні статті в історичному збірнику *«Середні віки на Україні»*, виданому Інститутом археології АН УРСР. Першу, що має назву *«Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVIII ст.»*, написав представник опозиційного руху з середовища української наукової інтелігенції, щойно відновлений на роботі після звільнення, що мало під собою політичні мотиви, кандидат історичних наук Михайло Брайчевський. Заочно дискутуючи з офіційною точкою зору радянської науки, він зробив висновок, що *«власне кажучи, важко визначити хронологічний рубіж, за яким археологія повністю втрачає своє значення»* [2, с.20]. Дослідник акцентував увагу на невивченості матеріальної культури українського народу XIV–XVIII століть. Головною причиною цього явища вчений вважав «зачароване коло». Оскільки археологи спеціально не займалися дослідженням тогочасної культури, то серед них не було спеціалістів у цій галузі: *«Археологічна молодь воліє краще йти добре*

второваним шляхом палеолітичних або античних студій, вивчати трипільську або черняхівську культуру, аніж ступити у незвідану проблематику пізнього середньовіччя та ренесансу. ...Раз немає спеціалістів з пост монгольської доби, то нема й кому досліджувати тогочасні пам'ятки. ...Оскільки ніхто ті пам'ятки не досліджує, не маємо ніяких практичних уявлень про археологічну культуру тих часів, а з огляду на незнання культури, важко готувати спеціалістів, бо, власне кажучи, невідомо, чого їх вчити» [2, с.21]. Учений закликав «розірвати зачароване коло». І запропонував власне бачення цього процесу. Одним зі шляхів він вбачав дослідження кераміки [2, с.30-31].

Іншу статтю до збірника написав археолог, кандидат історичних наук Роман Юра. Проблематика його дослідження помітна з назви статті: «Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України». Він висловив думку, що суперечила офіційній, висловленій у підручнику Данила Авдусіна про те, що і під час вивчення історії XIV–XVII століть важлива роль належить археологічним матеріалам, пояснюючи це тим, що «писемні джерела цього періоду містять мало відомостей про розвиток виробничих сил, недостатньо висвітлюють культуру і побут населення України» [19, с.31-32]. Одним із головних завдань для археологів дослідник проголосив вивчення «найважливішої категорії пізньосередньовічного археологічного матеріалу – кераміки», яка на той час була слабка вивченою – її можна було розділити лише на дві хронологічні групи (XIV–XV і XVI–XVIII століття). Зробив висновок, що «необхідно приділити значну увагу питанням розробки типологічних і хронологічних серій кераміки, які б дозволили не тільки слідкувати за розвитком її технологічних і художньо-декоративних традицій, а й дали б перевірені еталони для більш детального датування культурних шарів археологічних об'єктів» [19, с.39-40].

Але ще майже десятиліття ці завдання лишалися декларативними. Зі зміщенням з посади керівника Інституту археології УРСР Федора Шевченка активізації археологічного вивчення пам'яток XIV–XVII століть не відбулося. Хоча окремі археологи й почали вивчати деякі аспекти гончарства даного періоду. Зокрема, Ганна Шовкопляс 1975 року опублікувала статтю, присвячену вивченню кахель з Києва [18], а Роман Юра почав збирати матеріали до наукової монографії «Матеріальна культура періоду формування української народності». Ця робота залишилася незавершеною, а окремі її розділи, зокрема «Кераміка», зберігаються в рукописному вигляді в науковому архіві Інституту археології НАН України [20].

Причини цього явища можна шукати в тоталітарній політиці тогочасного керівництва країни. Справді, після зміщення з посади керівника УРСР Петра Шелеста почалися репресивні заходи щодо його прихильників і згорання розпочатих ним процесів українізації суспільного життя країни. Але, на мою думку, фактором, що відіграв значну роль у тому, що запланованого вищезгаданими статтями початку вивчення пам'яток доби козацтва не відбулося, була неготовність загалу археологів переглянути верхню хронологічну межу своєї наукової дисципліни. Вони звикли до неї, до цього була пристосована структура Інституту археології УРСР, планові наукові теми, система археологічної освіти тощо. Тому не дивно, що початок планового наукового дослідження кераміки XVI–XVIII століть було закладено не археологом, а

мистецтвознавцем, випускницею (1979 року) факультету теорії та історії мистецтва Київського державного художнього інституту (де викладав згаданий вище Олександр Тищенко), Ларисою Виногородською. Увійшовши до археологічної науки на початку 1980-х років, вона впевнено зайняла вакантну нішу й донині залишається провідним дослідником пізньосередньовічної української кераміки. Лариса Виногородська першою захистила кандидатську дисертацію, присвячену вивченню кераміки козацької доби в галузі археології: *«Кохлі Середнього Подніпров'я XIV – середини XVIII ст.»* (1993)[3].

Лише з часів так званої «перебудови», а ще більше – після здобуття Україною незалежності, що призвело до значного зацікавлення науковців вивченням періоду становлення української нації, вивчення гончарства доби козацтва поступово стало на новий щабель розвитку. Список археологів, які почали планомірно його досліджувати, поповнився новими іменами. Було зібрано репрезентативні, атрибутовані колекції з Чигирина, Суботова, Батурина, Полтави, Києва, турецьких міст Півдня України... Дослідники почали активно вивчати не лише археологічні знахідки (з початку XXI століття епізодично проводячи при цьому аналізи за допомогою методів фізичних і хімічних наук), але й архівні джерела. Детальніше про цей період написано в статті Лесі Чміль у даному збірнику. Але досі не проводилися спеціалізовані наукові форуми з дослідження гончарства козацької доби, як і не було видано жодного спеціалізованого керамологічного збірника наукових праць. Тим часом накопичилося багато питань, які було варто обговорити. Тому й було вирішено провести Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар *«Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва»*. Запрошення до участі в ньому було надіслано всім провідним українським дослідникам цієї теми. Багато з них відгукнулися. На жаль, через об'єктивні обставини на семінар не змогла прибути провідний дослідник **Лариса Виногородська**, яка мала охарактеризувати проблеми датування кераміки XVI–XVIII століть. Доповіді ж інших учасників відзначалися багатогранністю. Молодший науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології НАН України **Леся Чміль** охарактеризувала історіографію й джерела вивчення гончарства козацької доби Середнього Подніпров'я. Старший науковий співробітник Дочірнього підприємства *«Слобідська археологічна служба»* Державного підприємства *«Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України»* **Ірина Голубева** поділилася результатами піонерського міждисциплінарного (з використанням петрографічного, спектрального й хімічного аналізів) дослідження посуду московського типу Царєборисівської фортеці (розташовувалася поблизу сучасного с.Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області). Молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка **Оксана Коваленко** підсумувала результати вивчення глиняного посуду полтавського гончарного осередку, виокремила його особливості. Начальник археологічної інспекції Управління культури та туризму Черкаської облдержадміністрації **Дмитро Куштан** охарактеризував хронологію нововіднайдених чигиринських кахель. Старший науковий співробітник Національного музею-

заповідника українського гончарства в Опішному **Роман Луговий** розповів про результати дослідження двох гончарних горнів з Решетилівки, звернув увагу на труднощі, що виникли під час їх датування. Молодший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному **Богдан Пошивайло** подав створену ним схему для опису, атрибутування й ідентифікації відтисків на глиняному посуді. Старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному **Костянтин Рахно** вперше в українській керамології зіставив образи гончаря й козака. Старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному **Валентина Троцька** охарактеризувала опішнянські гончарні горни середини XVIII – першої третини XX століття, досліджені шляхом археологічних розкопок. Молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України **Анатолій Гейко** вперше проаналізував знахідки оброблених фрагментів посуду й кахель XVII–XIX століть, які ідентифікував як предмети для дитячих ігор – крем’яхи. Завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України **Анатолій Щербань** уперше порушив питання щодо способів видобування глини для гончарювання й господарських потреб козацької доби.

Робота семінару пройшла в дружній і невимушеній атмосфері, відбувалися активні дискусії. Звичайно, переважна більшість поданих у щорічнику статей містить недоліки, притаманні сучасній українській керамології козацької доби. Зокрема, констатуючий характер публікацій, атрибутування кераміки за аналогіями... Але, сподіваюся, надалі ситуація виправиться, не мине багато часу, й ми отримаємо об’єктивну характеристику процесів, що відбувалися в гончарстві XVI–XVIII століть, гончарської технології, форм і декору гончарних виробів.

1. **Авдусин Д.А.** *Археология СССР*. – М.: Высшая школа, 1967. – 292 с.
2. **Брайчевський М.** *Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVIII ст.* // *Середні віки на Україні*. – К.: Наукова думка, 1971. – С.20-31.
3. **Виногородська Л.І.** *Кахлі Середнього Подніпров’я XIV – середини XVIII ст.: Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук.* – К., 1993. – (Рукопис) // *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства*. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.72. – 267 арк.
4. **Данченко Л.С.** *Народна кераміка Наддніпрянщини*. – К.: Мистецтво, 1969. – 142 с.
5. **Данченко Л.С.** *Народна кераміка Середнього Придніпров’я*. – К.: Мистецтво, 1974. – 191 с.
6. **Лащук Ю.** *Орнаменты украинских гончаров (XIV – начало XX вв.)* // *Декоративное искусство СССР*. – 1963. – №12. – С.33-37.
7. **Лащук Ю.П.** *Кераміка* // *Історія українського мистецтва: У 6-ти т.* – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1967. – Т.2. – С.389-400.

8. **Матейко К.І. Українська народна кераміка XIX–XX ст.: Історико-етнографічне дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.** – Львів, 1953. – (Рукопис) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.1. – 284 арк.
9. **Мусієнко П. Українська кахля** // Народна творчість та етнографія. – 1968. – №3. – С.80-88.
10. **Мусієнко П.Н. Кераміка** // Історія українського мистецтва: У 6-ти т. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1968. – №3. – Т.3. – С.322-335.
11. **Тищенко А.Р. Древнерусская и украинская керамика X–XVII вв. (особенности и принципы декорирования): Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения.** – К., 1969. – (Рукопис) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.15/1. – 569 арк.
12. **Шевченко Ф.П. Историческое значение вековечной дружбы украинского и русского народов.** – М.: Госполитиздат, 1954. – 176 с.
13. **Шевченко Ф.П. Историчне значення віковичної дружби українського та російського народів.** – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 71 с.
14. **Шевченко Ф.П. Историчне значення віковичної дружби українського та російського народів.** – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 78 с.
15. **Шевченко Ф.П. Нерушимая дружба украинского и русского народов.** – М.: Госполитиздат, 1954. – 95 с.
16. **Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.** – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 500 с.
17. **Шероцкий К.В. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем.** – К.: Типография С.В.Кульженко, 1914. – 141 с.
18. **Шовкоплас А.М. Середньовічні художні кахлі з Києва** // Археологія. – 1975. – №16. – С.104-114.
19. **Юра Р.О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України** // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – С.31-40.
20. **Юра Р.О. Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності»** // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Особ. ф.22. – Од. зб.16.

© Анатолій Щербань,
 керамолог, завідувач Відділу палеогончарства
 Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
 старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки
 Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному,
 кандидат історичних наук, 2011

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ КЕРАМОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

*«Актуальні
питання
дослідження
українського
гончарства
доби козацтва»*

- 1. МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ:** Гончарська столиця України – містечко Опішне (Полтавщина).
- 2. ЧАС ПРОВЕДЕННЯ:** 29-30 травня 2007 року.
- 3. МЕТА:** з'ясування й обговорення актуальних питань дослідження українського гончарства доби українського козацтва, пошук оптимальних шляхів їх вирішення.
- 4. ТЕМАРІЙ Семінару:**
 - Кераміка доби козацтва як історичне джерело та застосування спеціальних методів її дослідження;
 - Асортимент і атрибуція гончарних виробів доби козацтва;
 - Керамологічна термінологія в дослідженнях про українське гончарство доби козацтва.
5. До участі в Семінарі запрошуються: керамологи, археологи, етнографи, музеєзнавці.
6. Робоча мова Семінару – українська.
7. Заявки на участь у Семінарі приймаються **до 15 травня 2007 року**. Для цього на адресу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна; тел. (05353) 42175, 42416, 42415; факс: 42175; e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net) необхідно надіслати тему доповіді чи повідомлення та інформацію про автора за схемою: прізвище, ім'я, дата народження, місце народження, національність, освіта (назва навчального закладу і рік закінчення), науковий ступінь, учене звання, почесне звання, державні нагороди, головні напрямки наукових досліджень, основні наукові праці (повний бібліографічний опис); тема, над якою працюєте нині; місце роботи, посада; службова та домашня адреси, телефони, факси, електронна пошта; особистий підпис, дата; також 2 кольорові фотографії (3x4 см) для виготовлення візитної картки учасника Семінару та опублікування матеріалу.
8. Матеріали Семінару будуть надруковані в Національному науковому щорічнику «Українська керамологія».

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ

Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва» проходитиме в Науково-дослідницькому центрі досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

[вул.Партизанська, 102, тел. (+38 05353) 42415, 42416, 42417]

РЕЄСТРАЦІЯ

Реєстрація учасників Семінару відбуватиметься 29 травня, з 8⁰⁰ до 9³⁰ год., у приміщенні Науково-дослідницького центру досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

[вул.Партизанська, 102, тел. (+38 05353) 42415, 42416, 42417]

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

- Олесь Пошивайло директор Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, голова Оргкомітету
- Людмила Дяченко генеральний директор Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, співголова Оргкомітету
- Анатолій Щербань.... завідувач науково-дослідного відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук, куратор Семінару
- Людмила Метка завідувач науково-дослідного відділу керамології новітнього часу Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук
- Світлана Литвиненко учений секретар Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України
- Світлана Пошивайло. заступник генерального директора Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- Світлана Пошивайло. заступник генерального директора Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
- Дмитро Юдічев головний інженер Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ІНФОРМАЦІЙНА СЛУЖБА

Олена Щербань старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Костянтин Рахно старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ХАРЧУВАННЯ

Учасники семінару харчуються за талонами, придбаними під час реєстрації, у їдальні Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» (вул.Партизанська, 21; тел. 42001) або, за власним вибором, у закладах громадського харчування Опішного:

Кафе «Венера» (вул. Жовтнева, 4, тел. 42462)

Кафе «999» (вул. Панаса Мирного, 47)

Кафе «Чумацький шлях» (вул. Панаса Мирного, 80А, тел. 42036)

• ГРАФІК РОБОТИ ЇДАЛЬНИ КОЛЕГІУМУ •

Сніданок – 8³⁰-9⁰⁰

Обід – 13⁰⁰-14⁰⁰

Вечеря – 19⁰⁰-19³⁰

Кава, чай:

(музей-заповідник)

29 травня 9³⁰-9⁵⁰

13⁰⁰-13³⁰

16³⁰-16⁵⁰

30 травня 9³⁰-9⁵⁰

13⁰⁰-13³⁰

16³⁰-16⁵⁰

Відповідальна:

Валентина Троцька — старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

ПРОЖИВАННЯ

Проживання учасників Семінару:

Музейон Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
(вул.Партизанська, 102, тел. 42417);

Будинок для гостей приватного підприємця Матвійко Надії Наумівни (вул.Губаря, 19, тел.42501)

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

Медичне обслуговування учасників Семінару здійснюється в медичному кабінеті Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» (вул.Партизанська, 21; тел. 42001)

Керівник медичної служби — Наталя Тесля

Лікарня: Опішне, вул.Нова; швидка допомога (цілодобово) — тел.42703

ВИСТАВКИ

- ✠ **Виставка творів славетного опішенського гончаря, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Михайла Китриша**
(Центр розвитку духовної культури Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул.Заливчого, 3; тел. 42381)
- ✠ **Виставка “SOS: EROSio гончарської культури в Україні”**
(Центр розвитку духовної культури Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул. Заливчого, 3; тел. 42381)
- ✠ **Виставка конкурсних творів учасників відбіркового етапу I Міжнародного молодіжного гончарського фестивалю**
(Колегіум мистецтв у Опішному, вул.Партизанська, 21; тел. 42001)
- ✠ **Виставка літератури про дослідження українського гончарства доби козацтва**
(Гончарська Книгозбірня України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул.Партизанська, 102, тел. 42415)
- ✠ **Виставка-продаж керамологічної літератури видавництва «Українське Народознавство»**
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул.Партизанська, 102; тел. 42415)

БІБЛІОТЕКИ

Гончарська Книгозбірня України

Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, вул.Партизанська, 102; відчинено щодня, з 9⁰⁰ до 18⁰⁰ год.)

Керамологічна бібліотека України

Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України
(вул.Партизанська, 102; відчинено щодня, з 9⁰⁰ до 18⁰⁰ год.)

Бібліотека Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату

«Колегіум мистецтв у Опішному»
(вул.Партизанська, 21; відчинено щодня, з 9⁰⁰ до 17⁰⁰ год.)

МУЗЕЇ

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
(вул.Партизанська, 102; тел.42416)

Меморіальний музей-садиба славетної гончарки Олександри Селюченко
(вул.Олександра Губаря, 29)

Меморіальний музей-садиба гончарської родини Пошивайлів
(вул.Андрія Заливчого, 63)

Музей Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату «Колегіум мистецтв у Опішному»
(вул.Партизанська, 21)

НАЙГОЛОВНІШІ ЗАХОДИ

29 ТРАВНЯ, ВІВТОРОК

- 8.00-9.30** Прибуття, реєстрація й поселення учасників Семінару
(Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному)
- 10.00-19.00** Робота Семінару
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 14.00-15.30** Знайомство з Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному, Інститутом керамології – відділенням Інституту народознавства НАН України, Меморіальним музеєм-садибою гончарської родини Пошивайлів, Державною спеціалізованою художньою школою-інтернатом «Колегіум мистецтв у Опішному»
- 18.00-19.00** Презентація книги керамолога Олеса Пошивайла «Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя» та керамологічних видань видавництва «Українське Народознавство»
(Гончарська книгозбірня України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному)
- 20.00-22.00** Вечірні дискусії
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)

30 ТРАВНЯ, СЕРЕДА

- 9.30-12.30** Робота науково-практичного семінару
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 14.00-16.00** Круглий стіл
(Науково-дослідницький центр досліджень українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України)
- 16.00-17.00** Перегляд художніх керамологічних виставок
(Центр розвитку духовної культури Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному)
- 17.00-18.00** Роз'їзд учасників Семінару

ПРОГРАМА

РЕГЛАМЕНТ: |Доповіді — до 30 хв.
|Виступи — до 20 хв.

Вступне слово:

ГОНЧАРСТВО ДОБИ КОЗАЦТВА: ФЕНОМЕНАЛЬНА ЦІЛИНА СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

Олесь Пошивайло – директор Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України (*Опішне, Полтавщина*)

ДОПОВІДІ:

ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ КЕРАМІКИ XVI–XVIII СТОЛІТЬ

Лариса Виногородська – керамолог, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (*Київ*)

ІСТОРИОГРАФІЯ Й ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРСТВА XVI–XVIII СТОЛІТЬ (СЕРЕДНЄ ПОДНІПРОВ'Я)

Леся Чміль – керамолог, молодший науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології НАН України (*Київ*)

МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСУДУ МОСКОВСЬКОГО ТИПУ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Ірина Голубєва – керамолог, старший науковий співробітник ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» (*Харків*)

ПРО ОСОБЛИВОСТІ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ XVIII СТОЛІТТЯ ПОЛТАВСЬКОГО ГОНЧАРНОГО ОСЕРЕДКУ

Оксана Коваленко – керамолог, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (*Полтава*)

ХРОНОЛОГІЯ ЧИГИРИНСЬКИХ КАХЕЛЬ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК 2005–2006 РОКІВ

Дмитро Куштан – археолог, начальник археологічної інспекції Управління культури та туризму Черкаської облдержадміністрації (*Черкаси*)

ГОНЧАРНІ ГОРНИ ДОБИ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З РЕШЕТИЛІВКИ

Роман Луговий – керамолог, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (*Опішне*)

ВІДБИТКИ НА ГЛИНЯНОМУ ПОСУДІ ДОБИ КОЗАЦТВА

Богдан Пошивайло – молодший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (*Опішне*)

ІНТЕРРЕЛЯЦІЇ ОБРАЗІВ ГОНЧАРЯ Й КОЗАКА В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Костянтин Рахно – старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (*Опішне*)

ДОСЛІДЖЕНІ ГОНЧАРНІ ГОРНИ ОПІШНЕНСЬКОГО ГОНЧАРНОГО РАЙОНУ

Валентина Троцька – старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (*Опішне*)

КРЕМ'ЯХИ XVII–XIX СТОЛІТЬ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анатолій Гейко – молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (*Опішне*)

ДО ПИТАННЯ ВИДОБУВАННЯ ГЛИНИ В КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Анатолій Щербань – завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук (*Опішне*)

МАТЕРІАЛИ КЕРАМОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ

© Леся Чміль, 2011

ІСТОРІОГРАФІЯ Й ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРСТВА XVI–XVIII СТОЛІТЬ (Середнє Подніпров'я)

Чміль Леся. Історіографія й джерела вивчення гончарства XVI–XVIII століть (Середнє Подніпров'я) // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеси Пошивайла. – Офішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 48–58.

Народилася 22 вересня 1966 року в Лісниках Києво-Святошинського району Київської області. Закінчила історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю «Історія, археологія, музеєзнавство» (1989). Старший лаборант (1989–2003), молодший науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

Головний напрямок наукових досліджень: українська пізньосередньовічна кераміка.

Автор наукових статей у вітчизняних періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул. Володимирська, 3, Київ, 01025; тел. (044) 2784405

✉ Обсерваторія КНУ, буд. 1, кв. 1, Лісники, Києво-Святошинський район, Київська область, 08172; тел. (066) 4016156

Мистецтвознавці й етнографи перші почали вивчати гончарство XVI–XVIII століть. Їх досягнення полягало в широкому залученні літературних і архівних джерел, картографуванні осередків гончарства, аналізові технології виробництва й орнаментативної кераміки, визначенні асортименту та функціонального призначення посуду. Проте питання типології й хронології кераміки зазначеного часу залишалися невирішеними, що було зумовлено, головним чином, обмеженістю джерельної бази. До 80-х років XX століття мали місце лише спорадичні розкопки об'єктів XVI–XVIII століть на території Середнього Подніпров'я. Перші планові дослідження здійснено в 1970-ті роки, а з 1980-х почалися широкомасштабні роботи з вивчення археологічних пам'яток зазначеного часу. Завдяки цьому накопичено значну за обсягом джерельну базу, на основі якої дослідники працюють над вирішенням питань типології, хронології й технології виготовлення кераміки XVI–XVIII століть [Одержано 29 червня 2007]

Ключові слова: керамологія, історіографія, джерела, кераміка, гончарство XVI–XVIII століть, Середнє Подніпров'я, Україна

Першими гончарство XVI–XVIII століть почали досліджувати мистецтвознавці й етнографи. Вагомий внесок у вивчення даної теми зробили Катерина Матейко, Юрій Лашук, Олександр Тищенко, Леся Данченко.

Роботи Катерини Матейко присвячувалися, здебільшого, гончарству західних областей України. Центральну й східну частини країни вона розглядала побіжно внаслідок недостатності матеріалів досліджень цієї території. Але її розвідки з історії гончарства, віднайдені нею архівні й літературні джерела й нині мають важливе значення в розробці цієї теми. Дослідниця визначила асортимент гончарних виробів, дослідила їх орнаментику, ремісничу термінологію [35].

Гончарні вироби Середнього Подніпров'я досліджувала Леся Данченко. В її кандидатській дисертації, двох монографіях і численних статтях прослідковано еволюцію української кераміки від давнини до XX століття, окремі розділи присвячено гончарству XV–XVII століть. У своїх роботах дослідниця приділяла особливу увагу орнаментатії мисок Наддніпрянщини. Вона проаналізувала особливості декорування глиняних виробів з різних осередків гончарства, зокрема підполив'яної мальовки на них, а також з'ясувала походження й час появи миски як форми посуду на українських землях. Леся Данченко створила карту гончарного районування Наддніпрянщини, збирила чимало даних з історії гончарства окремих осередків (Дибинців, Канева, Сунків та інших), увела в науковий обіг частину архівних матеріалів про київський гончарний цех кінця XVIII століття [15; 16; 17; 18].

Розвиток форм і декору гончарних виробів X–XVIII століть досліджував Олександр Тищенко. Цьому присвячено його кандидатську дисертацію [54], окремі розділи монографій та наукові статті. Дослідник поділив кераміку на архітектурно-декоративну й побутову. Зокрема, виділив основні етапи еволюції форм і декору останньої, а також визначив асортимент посуду цього періоду. Велику увагу Олександр Тищенко приділяв дослідженню техніки виконання й походження підполив'яної мальовки ангобами, яку пов'язував з культурними традиціями Півдня, зокрема Херсонеса. Важливе значення також мають його роботи, присвячені технології виготовлення полив'яних виробів [55].

Праці Юрія Лащука про українське гончарство мають узагальнюючий характер. Це, зокрема, докторська дисертація [32], розділ «Кераміка» з «Історії українського мистецтва» [29] та численні статті й тези доповідей [26; 27; 28; 30; 31]. Частина його робіт стосується гончарства Середнього Подніпров'я. Важливе значення у вивченні цієї теми має:

- створення карти гончарних осередків XIX–XX століть, частина з яких відомі з XVI–XVIII століть;
- збирання історіографії, введення до наукового обігу значної кількості писемних і архівних джерел;
- визначення післямонгольського часу як періоду повсюдного запровадження ножного гончарного круга (спицевого, «шльонського»), який упродовж XIX століття було замінено на «волоський» веретенний, та аналіз конструкцій гончарних кругів обох типів;
- аналіз конструкції гончарних горнів та їх регіональних відмінностей;
- визначення асортименту посуду XVI–XVIII століть;
- дослідження технології виробництва посуду та його орнаментатії, зокрема техніки підполив'яної мальовки (ріжкування, фляндрівка, уріз), а також штампової техніки й описки;
- визначення деяких хронологічних відмінностей у розвитку кераміки й еволюції її форм.

Серед мистецтвознавців і етнографів, хто так чи інакше торкався питання українського гончарства XVI–XVIII століть, – Пантелеймон Мусянко, Андрій Бокотей, Романа Мотиль, Олесь Пошивайло, Тетяна Романець.

Так, Пантелеймон Мусієнко в розділі «Кераміка» з «Історії українського мистецтва» охарактеризував гончарство XVIII століття [39]. У цій праці та в кількох інших статтях дослідник уперше подав численні архівні матеріали, у тому числі й ті, що стосуються київських гончарів XVIII століття [38; 39]. Андрій Бокотей проаналізував гончарство Чернігівщини XVII–XVIII століть, зупиняючись на технології виготовлення глиняних виробів [3; 4]. Романа Мотиль докладно розглянула особливості виробництва димленої кераміки, прослідкувала її історію, а також здійснила районування [37]. У монографії й численних керамологічних статтях доктора історичних наук Олеся Пошивайла містяться матеріали про гончарство досліджуваного періоду. Це, зокрема, писемні й архівні матеріали, за якими можна з'ясувати етапи розвитку гончарних цехів Лівобережної України, список гончарних осередків Лівобережжя, більшість з яких відомі з XVII–XVIII століть [49]. Дослідження Тетяни Романець присвячено пошуку давніх витоків форм різних видів українського глиняного посуду [50].

Проаналізовані матеріали свідчать, що досягнення мистецтвознавців і етнографів у вивченні українського гончарства XVI–XVIII століть полягають у широкому залученні писемних та архівних джерел, картографуванні осередків гончарства означеного періоду, детальному аналізові технології виготовлення глиняних виробів та різних технік їх орнаментування, визначенні асортименту, функціонального призначення та назв посуду, намаганні простежити еволюцію форм і орнаментів. Однак питання типології й хронології кераміки даного часу залишилися не вирішеними, що зумовлено об'єктивними причинами і, передовсім, станом самих джерел, адже гончарство XVI–XVIII століть тривалий час залишалося поза увагою вчених-археологів. До 80-х років XX століття мали місце лише спорадичні розкопки пізньосередньовічних об'єктів та окремі надходження художніх предметів до музеїв, які не могли бути повноцінним джерелом у вирішенні питань типології й хронології кераміки XVI–XVIII століть. Ще донедавна межею археологічних досліджень вважався час монгольської навали на Русь. Навіть нині з'являються узагальнюючі праці з археології України, які хронологічно обмежуються добою Київської Русі, хоча вже є достатня кількість матеріалів і розвідок, що дають змогу охопити період до XVIII століття включно.

Характеризуючи сучасну джерельну базу та стан дослідженості гончарства козацької доби, необхідно коротко зупинитися на історії археологічних досліджень цього періоду. Серед перших слід назвати розкопки Вікентія Хвойки горна XVII століття в Білогородці 1910 року [56], Валерії Козловської – шарів XVII–XVIII століть у Борисполі 1925 року [24], обстеження 1932 і 1940 років гори Киселівка в Києві (С.Магура, Валерія Козловська) [65]. До післявоєнного часу належать розкопки, проведені в Києві Володимиром Богусевичем (Поділ; 1950), Володимиром Гончаровим (вул.Володимирська; 1955) [11], Михайлом Каргером (Верхнє місто), під час яких було досліджено об'єкти означеного часу. Частина цих матеріалів потрапила до музеїв Києва, зокрема до Національного музею історії України й Софійського заповідника. Одночасно було проведено обстеження гончарних горнів: 1953 року – Григорієм Логвином у с.Суботів [33], 1960 року – Романом Юрою в Переяславі-Хмельницькому, 1969 року – Борисом Рибаківим у Білогородці. Матеріали цих

розкопок хоча й публікувалися, але досить коротко і без характеристики гончарних знахідок, та й збережені звіти містять обмаль даних.

Починаючи з 70-х років XX століття в Україні було проведено окремі планові дослідження пізньосередньовічних об'єктів. Це, насамперед, розкопки місць, пов'язаних із козацтвом, – козацьких січей (Борис Копилов, Роман Юра), місцевості, де проходила Берестецька битва (Ігор Свешніков); на території Середнього Подніпров'я – розкопки в Суботові й Чигирині (Роман Юра, Павло Горішний). Археологічні роботи проводилися і в Києві: Іван Мовчан розкопав гончарне горно XVII століття у Видубичах, Гліб Івакін, Михайло Сагайдак та К.Гупало – гончарні горни та інші об'єкти на Подолі. Матеріали цих досліджень частково опубліковано [21; 22; 36; 67]. Вони зберігаються у фондах Інституту археології НАН України та в Музеї історії Києва.

Разом з тим було зроблено першу спробу узагальнити здобуті матеріали й дати їх характеристику й хронологію. На основі польових досліджень і матеріалів із фондів Інституту археології НАН України та музеїв України Роман Юра почав збирати інформацію для монографії *«Матеріальна культура періоду формування української народності»*, яка, на жаль, залишилася недописаною й неопублікованою. Її рукопис і всі матеріали до неї нині зберігаються в архіві Інституту археології НАН України [66]. Роман Юра опрацював численні матеріали, зокрема історіографію теми, а також змалював глиняні вироби багатьох музеїв України та фондів Інституту археології НАН України, у тому числі й скарбові; зібрав інформацію про досліджені на той час горни. У вступі до книги науковець окреслив найактуальніші проблеми пізньосередньовічної археології України, визнав, що одним з головних завдань є опрацювання найважливіших категорій археологічного матеріалу. До таких категорій він відніс передовсім кераміку, якій присвятив окремий розділ своєї праці. У дослідженні охоплено період з кінця XIII до XVII століття включно. Характеризуючи стан дослідженості гончарства того часу, керамолог зазначив, що його, в кращому випадку, можна поділити на 2 хронологічні періоди: XIV–XV та XV–XVIII століття.

У розділі, присвяченому гончарству, Роман Юра виокремив статті про такі види посуду, як горщики, миски, покритишки, посуд для пиття, баклаги, сковорідки, барильця. Він запропонував хронологічну шкалу вінець горщиків з другої половини XIII до XVII століття включно. Досить повно Роман Юра охарактеризував пластичну орнаментацию, докладно розглянув технологію виготовлення димленої кераміки, описки, полив.

Широкомасштабні роботи з вивчення пізньосередньовічних пам'яток припадають на 80-ті роки XX – початок XXI століття, коли поживалося зацікавлення цим періодом. У цей час досліджували шари окресленого періоду Білої Церкви, Білогородки, Вишгорода, Переяслава-Хмельницького, Чигирини й Суботова, Корсуня та інших міст і сіл Середнього Подніпров'я. Особливо інтенсивно вивчення шарів і об'єктів XVI–XVIII століть проводиться в усіх трьох частинах Києва (Поділ, Верхнє місто, Печерськ), завдяки чому накопичено значні матеріали окресленого часу [5; 23; 25; 53]. До найбільш важливих пам'яток належить гончарна слобода в урочищі Гончарі (початок XVII – початок XIX століття), яку, на жаль, нині повністю знищено елітною забудовою, незважаючи на те, що в 90-ті роки XX століття планувалося

музеєфікувати кілька гончарних горнів і створити там музей [25; 61; 62]. Останнім часом багато об'єктів XVI – початку XIX століття досліджено на Київському Подолі [45]. Важливі дані дали розкопки Михайлівського Золотоверхого монастиря, де виявлено багато об'єктів означеного періоду, датованих за монетами й стратиграфією. Вони містили значну кількість кераміки, у тому числі й художньої. Крім того, у Верхньому місті досліджено кілька датованих об'єктів, здебільшого в розкопах на вул. Великий Житомирській. Серед найбільш важливих пізньосередньовічних пам'яток Печерська – гончарне горно поблизу Аскольдової могили, горно біля Києво-Печерської Лаври [2], будівля XVII століття неподалік церкви Спаса на Берестові, кілька об'єктів, у тому числі XVI століття, на території Лаври. Найбільш значною пізньосередньовічною пам'яткою Києва за кількістю матеріалів можна вважати комплекс Вознесенського жіночого монастиря, який розташовувався на території Старого Арсенала. Його дослідження проводяться з 2005 року. Тут розкопано велику кількість об'єктів, пов'язаних із монастирським господарством, які містять значну за обсягом, асортиментом та художньою цінністю колекцію гончарних виробів. Зважаючи на те, що монастир існував обмежений проміжок часу – з кінця XVI століття до 1709 року – і його датування підтверджено писемними даними й численними нумізматичними матеріалами, цей комплекс може бути еталонним для XVII століття.

Паралельно з розкопками й накопиченням матеріалів відбувається і їх опрацювання й систематизація різними дослідниками. За ступенем інформативності й глибиною розробки даної теми археологічну літературу останніх 20 років можна поділити на 3 основні групи. До першої з них належать праці, присвячені окремим пам'яткам, що містять коротку характеристику глиняних виробів. Це, здебільшого, статті, що публікуються щорічно в збірниках *«Археологічні дослідження на Україні»*, *«Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»*, журналі *«Археологія»* та інших виданнях.

До другої групи належать праці, в яких характеризується й систематизується кераміка з окремих територій і музейних збірок. Серед них можна назвати статті Олени Попельницької [43; 44; 45; 46; 47], Марини Сергеевої [51], Ольги Діденко [19], В. Гончара [10] та інших [34; 42; 43; 44; 48]. Більшість статей такого плану друкуються в збірниках *«Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні»*, *«Могилянські читання»*, *«Український керамологічний журнал»* та в Національному науковому щорічнику *«Українська керамологія»*, інша частина – це матеріали різних наукових і краєзнавчих конференцій, збірники статей. До цієї ж групи можна віднести й публікацію досліджених гончарних горнів.

Третя група об'єднує праці, присвячені проблемним питанням гончарного виробництва. Ця група нечисельна. Нині дослідженням гончарства Середнього Подніпров'я (Київська й Черкаська області) означеного періоду займається лише кілька археологів (це є однією з проблем, оскільки для обробки такої кількості матеріалів на належному рівні потрібно значно більше фахівців з даної теми). Одні з них віддають перевагу типологічним і хронологічним розробкам на основі морфології посуду як із застосуванням традиційного типологічного методу, так і з залученням статистико-математичних методів, інші досліджують, здебільшого, питання технології гончарного виробництва. Хоча чіткої спеціалізації не існує,

оскільки кожному досліднику доводиться так чи інакше вирішувати широке коло питань, до яких, окрім названих, належить і відтворення за писемними, архівними, сфрагістичними та іншими джерелами [48] різних аспектів побуту та виробництва, аналіз орнаментики виробів. Серед дослідників першого напрямку можна назвати Ларису Виногородську, Андрія Чекановського, О.Оногду та автора цієї статті. До науковців другого напрямку належать О.Сиром'ятников, Віктор Гугля, О.Зажигалов. Слід зазначити, що проведення досліджень з технології обмежується здебільшого візуальними спостереженнями, що є другою проблемою у вивченні цієї теми. Основна причина цього – недоступність проведення необхідних фізико-хімічних аналізів через відсутність коштів.

Дослідженням українського гончарства XVI–XVII століть займається Лариса Виногородська, яка присвятила свою кандидатську дисертацію кахлям. У кількох статтях і численних тезах доповідей вона розглянула питання технології виготовлення й хронології української кераміки [6; 7; 8; 9]. Серед них – конструкція горнів, характеристика різних способів випалювання, типологія й асортимент глиняних виробів, хронологічні зміни в кераміці. Вивченням дрібної глиняної пластики, зокрема іграшки й люльок, займається Андрій Чекановський [57; 58; 59; 60; 61]. Над створенням типологічної та хронологічної шкали глиняного посуду Середнього Подніпров'я працює автор цієї статті [40; 62; 63; 64]. Тема досліджень О.Оногди – гончарство XIV–XVI століть [41].

Гончарство післямонгольського періоду, до XVI століття включно, досліджував О.Сиром'ятников [52]. На основі матеріалів розкопок на території Києво-Печерської Лаври за формою вінець горщиків він виділив гончарні вироби XVI століття. Також вивчав питання технології із залученням експериментальних методів. Гончарному виробництву XVII–XVIII століть присвячено роботи Віктора Гуглі [12; 13; 14]. Він досліджує питання технології, зокрема склад формувальної маси, спосіб формування виробів, інструменти гончарів. Його дослідження базуються на знахідках із Суботова, Чигирини й округи. Предметом зацікавлення О.Зажигалова є фізико-хімічні методи аналізу гончарних виробів та полив [20].

Результати своїх робіт дослідники гончарства козацьких часів публікують здебільшого в статтях. Слід звернути увагу на відсутність монографій або широких узагальнюючих робіт з даної теми, за винятком підручника з археології доби козацтва [1]. Потрібні також повні публікації окремих пам'яток на сучасному науковому й технічному рівнях.

Таким чином, досягнення археологів у вивченні гончарства XVI–XVIII століть полягають передовсім у систематизації й публікації матеріалів з окремих пам'яток і територій, уведенні до наукового обігу великих масивів нових матеріалів, розробці окремих питань хронології й технології гончарного виробництва. Але ці питання повною мірою ще не вирішено, і все ще не створено цілісну хронологічну систему розвитку гончарства Середнього Подніпров'я означеного періоду (за винятком кахель), хоча джерельна база для цього вже цілком достатня і такі роботи проводяться.

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. /Д.Я.Телегін (відповідальний редактор), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та ін.: Навчальний посібник. – К.: Видання Інституту змісту і методів навчання, 1997. – 336 с.
2. Балакин С.А., Сыромятников А.С. Археологические исследования на территории Киево-Печерской Лавры в 1991 году // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. – К.: МО «Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник», 1992. – С.154-181.
3. Бокотей А.А. З історії кераміки Чернігівщини // Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва. VIII наукова конференція: Збірник матеріалів. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1967. – С.55-56.
4. Бокотей А.А. Технологія чернігівського гончарства // Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва. IX наукова конференція: Збірник матеріалів. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. – С.49-51.
5. Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С.3-42.
6. Виногородская Л.И. Поливная керамика на Украине XIII–XVIII вв. (постановка проблемы) // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики: Тезисы докладов научной конференции. – Симферополь: Научно-производственный центр «ЭКОСО–Гидрофизика», 1998. – С.58-60.
7. Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XVI–XVIII ст. // Археологія. – 1997. – №2. – С.129-141.
8. Виногородська Л.І. Кахлі Середнього Подніпров'я XIV – середини XVIII ст.: Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – К.: Видання Інституту археології НАН України, 1993. – 19 с.
9. [Виногородська Л.І.] Керамічний посуд. Кахлі // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. /Д.Я.Телегін (відповідальний редактор), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та ін.: Навчальний посібник. – К.: Видання Інституту змісту і методів навчання, 1997. – С.69-73, 94-98.
10. Гончар В. Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської Лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірник наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип.2. – С.91-96.
11. Гончаров В.К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. // Археологія. – 1957. – Т.Х. – С.122-135.
12. Гугля В. Керамічне виробництво XVII–XVIII ст.: зв'язки, еволюція форм, барвники // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 2003. – Вип.12. – С.79-84.
13. Гугля В. Керамічне виробництво XVII–XVIII ст.: штрихи до технології // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Шлях–Часи козацькі, 2002. – Вип.11. – С.59-62.
14. Гугля В. Суботівські кахлі XVII століття: До питання технології виготовлення // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 2000. – Вип.9. – С.46-51.
15. Данченко Л. Старовинні мальовані кахлі з Черкащини // Народна творчість та етнографія. – 1967. – №2. – С.40-44.

16. Данченко Л.С. Народна кераміка Наддніпрянщини. – К.: Мистецтво, 1969. – 142 с.
17. Данченко Л.С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – К.: Мистецтво, 1974. – 191 с.
18. Данченко Л.С. Народная керамика Среднего Приднепровья: Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата искусствоведения. – К.: Институт искусствоведения, фольклора и этнографии имени М.Ф.Рыльского АН УССР, 1969. – 31 с.
19. Діденко О. Керамічні комплекси XVII ст. з Умані // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1997. – Вип.6. – С.81-85.
20. Зажигалов О. Вивчення пізньосередньовічної поливної кераміки за допомогою новітніх фізико-хімічних методів // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Шлях–Часи козацькі, 2002. – Вип.11. – С.62-65.
21. Івакін Г.Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1976. – С.214-221.
22. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.: Видання Інституту археології НАН України, 1996. – 271 с.
23. Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К.: Стило, 2002. – 230 с.
24. Козловська В. Розкопи на території стародавнього Боришпільського городка // Розкопи у с.Верем'ї у жовтні р.1925. – К., 1926. – 12 с. – (Окрема відбитка).
25. Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984–1989. – К.: Наукова думка, 1993. – С.238-270.
26. Лацук Ю. Орнаменты украинских гончаров (XIV – начало XX вв.) // Декоративное искусство СССР. – 1963. – №12. – С.33-37.
27. Лацук Ю.П. Зональные реликты в украинской народной керамике как источник реконструкции историко-культурных явлений и связей // V Международный конгресс славянской археологии: Тезисы докладов. – М.: Наука, 1985. – С.131.
28. Лацук Ю.П. Історичні проблеми в народній кераміці Наддніпрянщини // Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва. VI наукова конференція: Збірник матеріалів. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1965. – С.15-17.
29. Лацук Ю.П. Кераміка // Історія українського мистецтва: У 6-ти т. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1967. – Т.2 – С.389-400.
30. Лацук Ю.П. Нові дані про кераміку XIV–XVI ст. (за матеріалами знахідок на Верхньому Придністров'ї та Волині) // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – С.200-202.
31. Лацук Ю.П. Ужиткова кераміка з Переяслава // Народна творчість та етнографія. – 1965. – №4. – С.66-69.
32. Лацук Ю.П. Українська народна кераміка XIX–XX ст: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. – Львів, 1969. – (Рукопис) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.16/1. – 633 арк.

33. Логвин Г.Н. Науковий відчит про командировку в м.Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток // *Студії мистецтвознавчі*. – 2003. – №3. – С.117-126.
34. Мартиненко Л., Чекановський А. Кахлі з розкопок Михайлівського Золотоверхого собору // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*. – К.: Часи козацькі, 2000. – Вип.9. – С.44-46.
35. Матейко К.І. Українська народна кераміка XIX–XX ст. Історико-етнографічне дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 1953. – (Рукопис) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.1. – 284 арк.
36. Мовчан І. Пізньосередньовічний гончарний комплекс на Видубичах у Києві // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа /Упорядник Олесь Пошивайло*. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.254-255.
37. Мотиль Р.Я. Українська димлена кераміка XIX–XX ст. (історія, типологія, художні особливості): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – 18 с.
38. Мусієнко П. Українська кахля // *Народна творчість та етнографія*. – 1968. – №3. – С.80-88.
39. Мусієнко П.Н. Кераміка // *Історія українського мистецтва: У 6-ти т.* – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1968. – Т.3 – С.322-335.
40. Омельченко Ю.А., Тесленко І.Б., Чміль Л.В. Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. (методичні рекомендації). – К.: Національний музей історії України, 1994. – 50 с.
41. Оногда О. До питання про принципи розробки типології пізньосередньовічної кераміки Середньої Наддніпрянщини // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей V Міжнародної студентської наукової конференції*. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С.123-124.
42. Пахар А.П., Балакин С.А. Керамический комплекс начала XVIII в. с ул.Цитадельной // *Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре*. – К.: МО «Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник», 1995. – С.142-148.
43. Попельницька О. Вироби дрібної пластики XIV–XVIII століть з Києва в археологічному зібранні Національного музею історії України // *Український керамологічний журнал*. – 2003. – №2-4. – С.60-69.
44. Попельницька О. Зібрання кахель XIV–XVIII століть Національного музею історії України: огляд колекції, історія формування // *Український керамологічний журнал*. – 2005. – №1-4. – С.81-92.
45. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX століття. – К.: Стилос, 2003. – 304 с.
46. Попельницька О. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII–XVIII ст. з Києва // *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.* – К.: Стилос, 2005. – С.468-475.

47. Попельницька О. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII–XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондів зібрань Національного музею історії України) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей. – К.: Часи козацькі, 2000. – Вип.9. – С.51-58.
48. Попельницька О., Чекановський А. Побут і виробництво київських цехових гончарів XVIII ст. (за архівними матеріалами) // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. – К.: Часи козацькі, 1995. – Вип.4. – С.56-58.
49. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
50. Романець Т.А. Стародавні витoki мистецтва української народної кераміки. – К.: Просвіта, 1996. – 208 с.
51. Сергеева М. Керамічні світильники та свічники XVII–XVIII ст. Київського Подолу // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – К.: Часи козацькі, 1994. – Вип.3. – С.51-54.
52. Сиром'ятников О., Балакін С. Пізньосередньовічна українська кераміка з Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірник наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип.2. – С.129-133.
53. Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – 271 с.
54. Тищенко А.Р. Древнерусская и украинская керамика X–XVII вв. (особенности и принципы декорирования): Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата искусствоведения. – К.: Институт искусствоведения, фольклора и этнографии имени М.Ф.Рыльского АН УССР, 1969. – 42 с.
55. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.) – К.: Либідь, 1992. – 192 с.
56. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К.: Типография «Т-ва Е.А.Синькевич», 1913. – 101 с.
57. Чекановський А.А., Чміль Л.В. Керамические трубки из Киева // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. – К.: МО «Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник», 1995. – С.156-165.
58. Чекановський А. Керамічні люльки для куріння тютюну Середнього і Нижнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький–Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Вип.13. – С.162-165.
59. Чекановський А. Керамічні люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі-Кожум'яки в Києві // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірник наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип.2. – С.116-119.
60. [Чекановський А.А.] Дрібна керамічна пластика. Козацькі люльки // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. /Д.Я.Телегін (відповідальний редактор), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та інші: Навчальний посібник. – К.: Видання Інституту змісту і методів навчання, 1997. – С.77-81, 103-106.
61. Чекановський А., Чміль Л. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995 /За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.99-108.

62. Чміль Л. Орнаменти київської кераміки XVII–XVIII ст. (за матеріалами розкопок на Гончарах-Кожум'яках) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірник наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип.2. – С.112-116.
63. Чміль Л.В. Керамічні миски і тарілки XVII–XVIII століть із Києва // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2001 /За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2001. – Кн.1. – С.32-51.
64. [Чміль Л.В.] Орнаментация кераміки // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. /Д.Я.Телегін (відповідальний редактор), І.С.Винокур, О.М.Тимова, І.К.Свєшніков та інші: Навчальний посібник. – К.: Видання Інституту змісту і методів навчання, 1997. – С.73-77, 99-102.
65. Шовкопляс А.М. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве // Краткое сообщение Института археологии АН УССР. – К., 1957. – Вип.7. – С.100-103.
66. Юра Р.О. Матеріали до теми: «Матеріальна культура періоду формування української народності» // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф.№22. – Папка №15. – 74 с.; Папка №16. – 252 с.; Папка №17. – 129 с.; Папка №18. – 271 с.; Папка №19. – 87 с.
67. Юра Р.О., Горішний П.А., Виногородська Л.І. Середньовічна кераміка із с.Суботів Черкаської області // Археологія. – 1985. – №50. – С.65-73.

THE HISTORIOGRAPHY AND THE SOURCES FOR THE STUDY OF POTTERY CRAFT IN THE 16TH – 18TH CENTURIES (THE MIDDLE DNIEPER REGION)

Lesya Chmil (Kyiv)

Art critics and ethnologists took the lead in the studying of pottery craft of the 16th – 18th centuries. The broad usage of literary and archival sources, the mapping of pottery centres, the analysis of the technique of pottery-making and the ornamentation of ceramics, the determination of the range of goods and the functional destination of earthenware could be regarded as their achievements. But the problems of the typology and the chronology of the ceramics of this time remained to be unsolved, that was mainly caused by the scantiness of source basis. Till the 1980s only sporadic excavations of the objects of the 16th – 18th centuries took place in the Middle Dnieper Region. The first systematic investigations were made in the 1970s, and since the 1980s the large-scale operations, aimed to the study of archaeological relics of the above-mentioned time. Owing to these facts the scientists have accumulated the sizeable source basis, what serves for the solving of the problems of the typology, the chronology and the technique of pottery-making of the 16th – 18th centuries

[Received June 29, 2007]

Key words: *ceramology, historiography, sources, ceramics, pottery craft in the 16th – 18th centuries, the Middle Dnieper Region, Ukraine*

© Ірина Голубєва, 2011

МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСУДУ МОСКОВСЬКОГО ТИПУ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Голубєва Ірина. Міждисциплінарне дослідження посуду московського типу Цареборисівської фортеці // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва /За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Офісне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.ІІІ. – Т.1. – С.59-66.

Народилася 26 липня 1981 року в Харкові. Закінчила історичний факультет Харківського національного університету імені Василя Каразіна (2004). Старший науковий співробітник Охоронної археологічної служби України «Слобідська археологічна служба», експерт (з 2004). Пошукач Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Головний напрямок наукових досліджень: археологія козацької доби у Слобожанщині.
Автор понад тридцяти наукових статей.

✉ Вул.Культури, 25-а, Харків, 61058; тел./факс (057) 7601380
✉ Вул.23 Серпня, 3, кв.4, Харків, 61058; тел. (057) 3408411, (096) 3343981;
e-mail: golubeva_one@mail.ru

На основі візуального, петрографічного, спектрального й хімічного аналізів посуду московського типу козацького періоду з Цареборисівської фортеці виділено три групи посуду. До I групи віднесено вироби з лесоподібних суглинків. Будівельну кераміку виокремлено в групу II. Посуд, виготовлений за східною технологією з місцевої глини, виділено в III групу

[Одержано 20 травня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, посуд московського типу, мінералогічний і хімічний склад глин, козацька доба, Цареборисівська фортеця, Слобожанщина, Україна

Вивчення глиняних виробів козацької доби, отриманих у результаті археологічних досліджень у Слобожанщині, ще не дістало достатнього висвітлення в наукових працях. Особливо це стосується посуду московського типу, який виготовляли переселенці з Московської держави. Під час новітніх досліджень Цареборисівської фортеці біля с.Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області накопичено зазначений археологічний матеріал, що дозволяє зробити попередні висновки й узагальнення.

На основі архівних матеріалів і археологічних досліджень зроблено висновок про існування двох періодів функціонування фортеці [1, с.295-309]. Уперше її було збудовано 1599 року за наказом та на честь царя Бориса Годунова воеводами Богданом Бельським і Семеном Алфер'євим серед «Дикого поля» та заселено руськими переселенцями з Московської держави. Цареборисівці підтримали селянську війну під проводом Івана Болотникова (1606–1607). Після великої пожежі, сліди якої

фіксуються археологічно, мешканці залишили фортецю й переселилися в Білгород і Валуйки. Городище обезлюділо. В 50-х роках XVII століття життя у фортеці відновилося – на городище почалося переселення вільних груп черкас з Правобережжя. У комплексах (житлах, лазні й господарській споруді), що належать першому періоду функціонування фортеці, і культурному шарі городища знайдено цілі екземпляри й фрагменти гончарного посуду московського типу. Останній можна чітко виділити з-поміж української кераміки, проаналізувавши форму, склад формувальної маси й способи декорування.

ВІЗУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ. Посуд московського типу вирізняється з-поміж українського візуально дуже чітко. Слід зазначити його характерні особливості:

- 1) товсті стінки (у середньому від 0,6 до 0,8 см);
- 2) черепок здебільшого різних відтінків сірого кольору, рідше трапляється рожевого й білого;
- 3) рельєфний орнамент представлено прямими й хвилястими горизонтальними лініями й насічками, а також вертикальним лискуванням – гладженням;
- 4) ангоби й полива відсутні;
- 5) горщики не мають вух.

Серед цареборисівського глиняного посуду московського типу можна виділити наступні групи: горщики, глечики, миски, кухлі, покоришки. У колекції поки що відсутні макітри, ринки, полумиски й тарелі.

Горщики – найчисленніша група знахідок. Вуха в них відсутні. Формувальна маса виробів містить пісок. Черепок здебільшого різних відтінків сірого кольору, рідше рожевого й білого, міцний, гарно випалений. Серед горщиків можна виділити два види за формою й характером оздоблення. До I виду належать горщики, що мають прямі вертикальні вінця у вигляді валика, що згорнутий усередину виробу й повільно переходить у плечі округлої форми; тулуб різко звужується до денця. Орнаментовані такі вироби переважно рядами прямих горизонтальних креслених ліній по вінцях та верхній частині плечей. Інколи по цих рядах прокреслено одну горизонтальну хвилясту лінію, рідше вона виступає як єдиний елемент орнаменту. До II виду належать горщики з пласким краєм вінець, що повільно переходять у плечі з яскраво вираженим ребром у верхній частині. Тулуб різко звужується до денця. Вироби цього виду оздоблено вертикальними, частіше косими, насічками під ребром.

Миски й покоришки неорнаментовані, сірого кольору. Останні мали вухо у вигляді петлі, що ліпилося від середини тулуба до вінець. Покоришки могли використовувати як полумиски.

Глечики й кухлі були нечисельною групою посуду й представлені кількома уламками. На них зустрічається орнамент у вигляді вертикальних лискованих смуг.

Формувальна маса виробів містить пісок. Формування посуду на гончарному крузі відбувалося витягуванням із одного шматка глини. Мальовка ангобами й поливами на виробах відсутня. Декорування – рельєфне, наносилося на сиру поверхню переважно кількома прийомками:

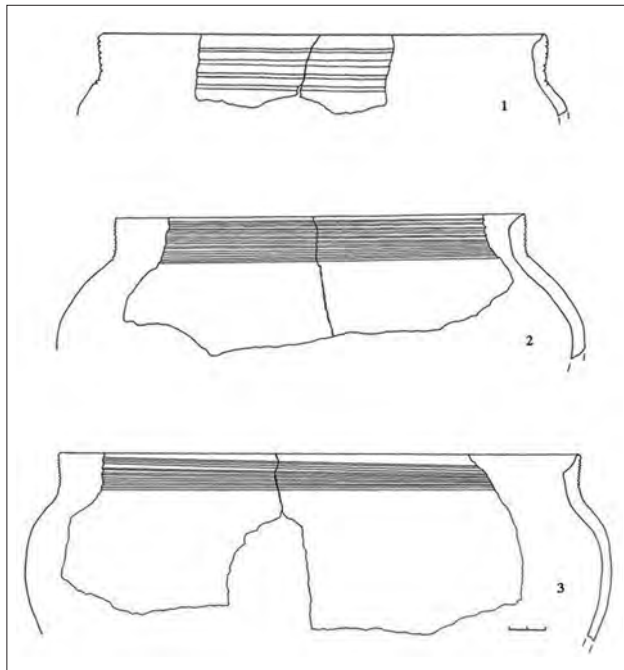
- риткування хвилястих чи прямих горизонтальних ліній гострим предметом (очеретиною чи соломиною);
- вдавнення тріскою (вертикальні насічки);
- вертикальне лискування (гладження або лискування).

ПРИРОДНИЧИЙ АНАЛІЗ. Для проведення хімічного, термомеханічного й петрографічного дослідження було відібрано зразки з розкопу №4 2006 року. До вибірки потрапили різні за розміром, кольором, засобами орнаментатції й формами горщики. Крім посуду, природничому аналізу піддано два фрагменти будівельної кераміки (фрагменти цегли й пічного продукту), які виділено в окрему групу [2]. Дослідження проводилося із застосуванням мікроскопів МБС-2 МІН-8 та NU-2Е, в іммерсійних препаратах, прозорих і полірованих шліфах із використанням прохідного й відбитого світла.

Як довели дослідження під бінокулярним мікроскопом МБС-2, фрагменти кераміки різняться, тому їх можна поділити на групи:

Група І (зразки №193 і 336)

Фрагменти, що мали на зламі однорідну структуру черепка (майже безпористу), були цегляно-бурого кольору. Їх виготовлено з кварцево-глинистої формувальної маси, джерелом якої є лесоподібні суглинки (леси), що природно складаються в необхідних пропорціях із зерен кварцевого піску та гідрослюди

Мал.1.
Фрагменти горщиків
І групи. Червоний Оскіл
Ізюмського району
Харківської області.
Цареборисівська фортеця.
Кінець XVI – початок
XVII століття.
Музей археології
та етнографії Слобідської
України. Малюнок Ірини
Голубєвої

глинистих мінералів. Леси та лесоподібні суглинки є дисперсними полімінеральними утвореннями землистої структури, головні механічні складові яких – пилові фракції, що складаються із зерен кварцу, польового шпату й інших уламкових мінералів. За механічним складом леси та лесоподібні суглинки характеризуються переважанням фракцій розміром часток 0,05-0,01 і 0,01-0,005 мм.

Під час огляду під мікроскопом бачимо, що мікроструктура й склад лесів і лесоподібних суглинків є наступними.

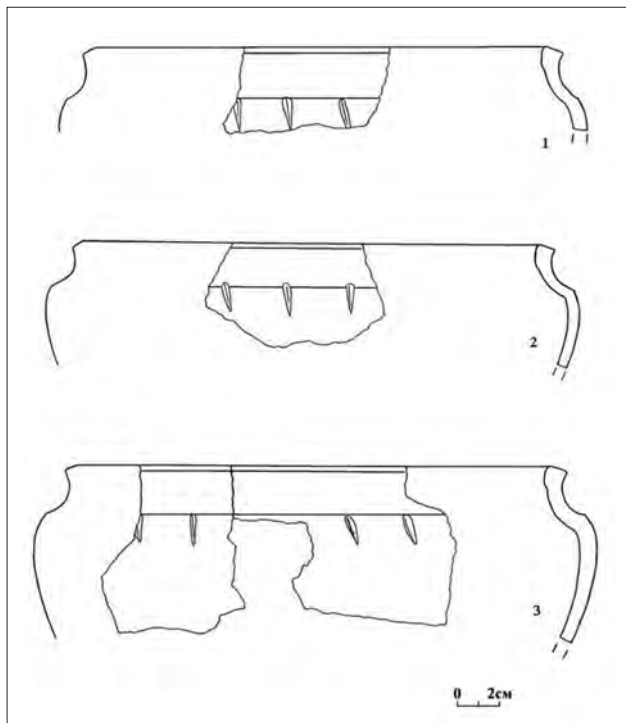
Текстура землиста, пориста. Структура псаміто-алевро-пелитоморфна.

Мінералогічний склад кварцу та інших зернистих домішок – 70-80%, тонко-дисперсного карбонату й глинистої речовини – 20-30%.

Кварц міститься у вигляді гострокутних необкатаних зерен різних розмірів. Переважають зерна кварцу розміром 0,05 мм та дрібніші, інколи зустрічаються 0,15-0,25 мм. Розподіл у породі більш-менш рівномірний.

Карбонат кальцію (кальцит) розподіляється нерівномірно в породі. Він входить до складу пелітоморфної маси й утворює скупчення навкруги багаточисельних пор у вигляді тонкозернистої карбонатної облямівки. Розмір зерен різний: від 0,005 до 0,015 мм.

Глауконіт світло-зеленого кольору в тонколускоподібних агрегатах, округлої й овальної форм розміром близько 0,015 мм.

Мал.2.
Фрагменти горщиків
II групи. Червоний Оскіл
Ізюмського району
Харківської області.
Цареборисівська фортеця.
Кінець XVI – початок XVII
століття. Музей археології
та етнографії Слобідської
України. Малюнок Ірини
Голубевої

Рідко зустрічаються видовжені лусочки й пластинки слюди – серициту й біотиту, інколи – хлориту.

З акцесорних та рудних мінералів містяться: рутил, сфен, епідот, циозит, магнетит, ільменіт, лімоніт та інші.

Глиниста речовина представлена глинистовим мінералом з показником зламу, близьким до 1,54-1,55. Вона розподілена нерівномірно й місцями утворює агрегатні скопчення.

За хімічним складом леси й лесоподібні суглинки характеризуються високим вмістом SiO_2 – від 65 до 85%, та низьким вмістом полуторних окислів – від 7 до 15%. Їх характерною особливістю є вміст у тонкодисперсному стані карбонату кальцію від 3 до 6% (при перерахунку на окис кальцію). Перевідкладені з лесів лесоподібні суглинки містять карбонат кальцію в невеликій кількості. Одночасно, часто зустрічаються лесоподібні суглинки з підвищеним вмістом карбонату кальцію (в перерахунку на окис кальцію) – до 10-12%.

За своїми технічними властивостями леси та лесоподібні суглинки неоднакові: число пластичності від 3 до 30, вміст води в масі нормальної заминки від 12 до 20%, усушка – від 2 до 7%, водопоглинання черепка – від 6 до 20%, механічна міцність – від 50 до 300 кг/см².

Технічне застосування передусім визначається відсутністю або наявністю конкрецій та щебеню у вигляді домішок. Такі леси та лесоподібні суглинки вважаються технічно непридатними. Проте в тих випадках, коли немає інших, більш чистих глин, використовуються й такі із залученням камневидільного або помольного обладнання.

Частіше леси мають низьку пластичність та невелику зв'язаність, тому формування цегли з лесів проводиться зазвичай ручним способом. Механізоване формування цегли з лесу ускладнене.

Пластичні лесоподібні суглинки є більш придатною сировиною, ніж лес, оскільки не містять домішок. Деякі з них придатні для виробництва глиняних блоків та черепиці.

Лесоподібні суглинки з числом пластичності від 10 до 20 можуть застосовуватися без домішок, а з пластичністю вище 20 – з домішками. В якості домішок застосовують пісок, лес або суглинок тощо. Їх кількість залежить від ступеня пластичності глин – від 20 до 50%. Домішки, що вводяться, покращують сушіння виробів та зменшують їх усушку, що запобігає утворенню тріщин та деформації [2, с.82-84].

Проаналізувавши колір і міцність фрагментів, можна припустити, що випалювання виробів проводилося в умовах доступу кисню, за температури 900-1000°С, що забезпечувало гарне спікання.

Група II (зразки №К і 434)

Група представлена фрагментами червонувато-бурого кольору з грубозернистим, пористим, слабкопропеченим або зміненим у процесі використання печі. Формувальна маса виробів цієї групи складається з крупних, до 1,0 мм, зерен кварцу (річкового піску) та зміненої глинистої речовини. Насичений червонувато-бурий

**Список зразків гончарних виробів московського типу XVI–XVII століть
Цареборисівської фортеці, що поблизу с.Червоний Оскіл
Ізюмського району Харківської області**

№55	Неповний профіль горщика московського типу сірого кольору з пласкими вінцями
№62	Фрагмент верхньої частини горщика московського типу світлого кольору
№63	Неповний профіль горщика московського типу сірого кольору
№84	Фрагмент верхньої частини глечика московського типу сірого кольору
№104	Фрагмент верхньої частини горщика московського типу світлого кольору
№119	Фрагмент середньої частини глечика московського типу сірого кольору
№182	Неповний профіль горщика московського типу сірого кольору
№183	Повний профіль горщика московського типу сірого кольору з відкритими вінцями
№188	Неповний профіль горщика московського типу сірого кольору
№189	Неповний профіль горщика московського типу сірого кольору
№193	Неповний профіль кухля світлого кольору з вухом
№196	Неповний профіль горщика московського типу сірого кольору
№201	Неповний профіль горщика московського типу сірого кольору
№203	Неповний профіль горщика московського типу сірого кольору
№215	Фрагмент верхньої частини горщика московського типу світлого кольору
№282	Фрагмент верхньої частини горщика московського типу сірого кольору
№292	Фрагмент верхньої частини горщика московського типу світлого кольору
№307	Фрагмент верхньої частини горщика московського типу світлого кольору
№336	Фрагмент тулуба горщика московського типу світлого кольору
№369	Неповний профіль горщика московського типу світлого кольору з пласкими вінцями
№370	Фрагмент верхньої частини горщика московського типу сірого кольору
№395	Фрагмент верхньої частини горщика московського типу сірого кольору
№434	Фрагмент глиняного продукту печі
№480	Неповний профіль горщика московського типу сірого кольору з пласкими вінцями
№521	Фрагмент верхньої частини горщика московського типу білого кольору
К	Фрагмент цегли

колір свідчить про наявність оксидів заліза (гематит). Відсутність будь-яких текстурних ознак (нашарування, закономірність розміщення пор) указує на те, що ці вироби подібні до сучасної будівельної цегли, що виробляється зі звичайних суглинків із домішками річкового кварцового піску в якості луѓу.

Група III (зразки №55, 62, 63, 84, 104, 119,
182, 183, 188, 189, 196, 201, 203, 215, 282, 292,
307, 369, 370, 395, 480, 521)

Найбільш чисельна група, представлена фрагментами з білих та сірих глин породи юрських відкладень, широко розповсюджених в околицях міст Ізюм і Слов'янськ. Сировиною для виробництва цих виробів у даному районі слугували строкаті глини, поклади яких знаходяться тут. Мінеральний склад виявляється під мікроскопом: зерна кварцового піску від 0,1 до 0,03 мм, лусочки серициту (криптокристалічна речовина), в незначній кількості окиси заліза, а також вуглиста речовина.

Юрські глини та глинисті породи на території України мають обмежене розповсюдження. Неглибоке залягання відоме лише в районі Канева Київської області, у північно-західній частині Донеччини та південно-східній частині Харківщини.

За зовнішнім виглядом юрські глини зеленувато-сірого, темно-сірого, жовтого та червоного кольорів, доволі тонкодисперсні та пластичні. Їх недоліком є прошарки пісковиків та гіпсові домішки. Розробка юрських глин проходить у ряді пунктів, головним чином у межах Слов'янська, Краматорська в Донеччині та Ізюмського району в Харківщині.

Огляд під мікроскопом дозволяє з'ясувати, що основна маса глини складається зі слабодіючої на поляризоване світло глинистої речовини, яка містить зерна кварцу розміром у соті долі міліметра, лусочки серициту та рідше – біотиту. З акцесорних мінералів зустрічаються турмалін, рутил та інші, з рудних – лімоніт. У темно-сірих та чорних різновидах спостерігаються домішки вуглистої речовини.

Термічні аналізи породи глинистої речовини юрських глин вказують на те, що за своєю природою вони некаолінітові.

За механічним та хімічним складом юрські глини є доволі однорідними. При відмулюванні на ситі в 10000 отв./см² більшість глин дає незначні залишки, що зазвичай не перевищують 3%. Фракції менше 0,01 мм складають 70-90%, у тому числі від 0,01 до 0,005 мм – 35-40%, від 0,005 до 0,001 мм – 20-25%, менше 0,001 мм – 10-16%.

Уміст окремих хімічних компонентів для більшості проб коливається в доволі вузьких межах: SiO₂ – 55-65%, Al₂O₃ – 20-24%, TiO₂ – 0,8-1,2%, Fe₂O₃ – 3-6%, CaO – 0,6-1%, MgO – 1,0-1,5%, втрати під час випалювання – 7-16%. Характерним для юрських глин є вміст луѓу в кількості близько 2%.

Температура спікання юрських глин знаходиться в межах 1100-1200° С, а температура плавлення – 1480-1560° С.

Технічні властивості глин юрських відкладень дозволяють застосовувати їх для виробництва кахель, глиняних труб, кислототривких та інших гончарних виробів. Це єдині глини, що не потребують будь-яких домішок та особливих умов.

Формування виробів із юрських глин можна проводити як пластичним способом, так і напівсухим і сухим пресуванням. Сформовані пластичним способом вироби добре зберігаються під час сушіння й випалювання [2, с.148-151].

Колір фрагментів залежить від умов випалювання глиняних виробів у печах: з доступом кисню – білий і світлий, без доступу кисню – темно-сірий і чорний. Ці глини за температури випалювання 950-1050° С дають доволі міцний черепок. Нині їх використовують Слов'янський та Харківський керамічні заводи.

Отже, можна констатувати, що будівельна кераміка, вирізняючись формувальною масою й характером випалювання, становить групу II. Група I представлена виробами (з лесоподібних суглинків), які привезено переселенцями з Московської держави. Більшість фрагментів віднесено до групи III (вироби з місцевої сировини – юрських глин), що свідчить про наявність власного гончарного виробництва в Цареборисові. Виділені візуально дві групи горщиків не різняться між собою за складом формувальної маси, технологією виготовлення та характером випалювання.

1. Голубева І.В. Монети Цареборисівської фортеці // *Старожитності-2005: Харківський історико-археологічний щорічник. – Харків: Видання Харківського історико-археологічного товариства, 2005. – С.295-309.*
2. Потапенко С.В. *Глины и глинистые породы Украинской ССР. – К.: Издательство Академии архитектуры УРСР, 1952. – 267 с.*

THE INTERDISCIPLINARY INVESTIGATION OF THE CROCKERY OF THE MUSCOVY TYPE FROM THE TSAREBORYSIV FORTRESS

Iryna Holubyeva (Kharkiv)

The earthenware of the Muscovy type from the fortress of Tsareborysiv was divided into three groups on the basis of visual, petrographic, spectral, and chemical analysis. The ware from loess-like loams was referred to the 1st group. The technical ceramics was singled out to the 2nd group. The crockery, made using the eastern technique, was ascribed to the 3rd group

[Received May 20, 2007]

Key words: *ceramology, pottery craft, earthenware of the Muscovy type, mineralogical and chemical composition of clay, the Cossack time, the fortress of Tsareborysiv, the Slobodian Ukraine, Ukraine*

© Оксана Коваленко, 2011

ПРО ОСОБЛИВОСТІ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ XVIII СТОЛІТТЯ ПОЛТАВСЬКОГО ГОНЧАРНОГО ОСЕРЕДКУ

Коваленко Оксана. Про особливості глиняного посуду XVIII століття полтавського гончарного осередку // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва /За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. –Опінше: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.1. – С.67-78.

Народилася 31 травня 1977 року в Полтаві. Закінчила з відзнакою історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка за спеціальністю «Історія і географія» (1999). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2003), старший викладач Кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (з 2006).

Головний напрямок наукових досліджень: історія гончарства доби пізнього середньовіччя – раннього модерну України; археологічні пам'ятки доби бронзи.

Авторка 39 публікацій з проблематики керамології, археології та історії.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опінше, Полтавщина, 38164; тел./факс (05353) 42175, 42416,
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Примакова, 8, кв.70, Полтава, 36034; тел. (05322) 667665;
e-mail: kovalenkoksana@rambler.ru

З'ясовано особливості гончарних виробів XVIII століття з території Полтави. Основну увагу звернено на горщики, покоришки й миски. Розглянуто питання хронології й охарактеризовано знахідки

[Одержано 15 травня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, горщик, покоришка, миска, Полтава, Україна

Комплексна характеристика гончарства населеного пункту має базуватися на основі міждисциплінарних керамологічних, історичних, археологічних, етнографічних та інших досліджень. Перспективним напрямком є кореляція архівних відомостей з етнографічними й археологічними, зокрема визначення належності археологічних об'єктів зі знахідками глиняних виробів до садиби певної особи. У цій публікації розглянуто питання хронології й характеристики гончарних виробів, знайдених на території Полтавського краєзнавчого музею 2005 року, які походять із залишків господарських об'єктів домоволодіння полтавського купця, бургомистра, надвірного радника Павла Яковича Руденка. Загалом було досліджено три господарські ями, розвал випалювальної споруди, де знайдено доволі великий набір посуду та архітектурно-декоративної кераміки, інших глиняних і скляних виробів. Розглянемо детальніше горщики, покоришки й миски. Аналіз цих груп

зумовлений їх кількісною перевагою – інші вироби представлені лише поодинокими знахідками.

Горщики

Найбільша кількість знахідок – фрагменти горщиків. Опрацьовано 109 уламків та 13 цілих посудин. Горщики є найважливішою для хронології групою посуду. Типологічну схему горщиків XVII–XIX століть 2000 року на основі знахідок з території Нової фортеці розробив Остап Ханко [11, с.62, рис.20]. На жаль, серед використаних матеріалів фактично були відсутні цілі посудини. Крім того, хотілося б висловити зауваження, що запропонована автором класифікація ознак полтавського посуду дуже громіздка й заскладна в користуванні, тому навряд чи ввійде до робочого інструментарію керамологів, що вивчають гончарство Лівобережної України XVI–XVIII століть. До того ж деякі типи горщиків, зважаючи на їх поширеність у XVII–XIX століттях, виділено на основі недостатньо аргументованих ознак. Проте в цілому хронологічна таблиця вінець горщиків, за певної корекції, може застосовуватися для датування цих посудин з Полтавського гончарного осередку.

Серед горщиків, виявлених 2005 року, на основі ознаки «форма вінець» виділено чотири типи:

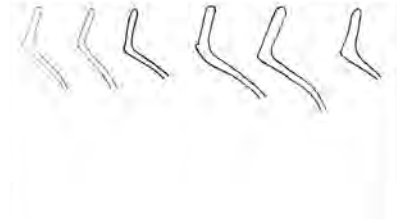
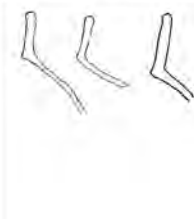
Тип горщиків IV 1a (69% – 75 шт.) – друга половина XVIII століття (мал.1).

Тип IV 2a (16% – 17 шт.). Горщики такого типу побутують також у другій половині XVIII століття (мал.1).

Тип III 2b (1% – 2 шт.) – друга половина XVII століття – початок XVIII століття (мал.1).

Останній тип представлено лише одним фрагментом верхньої частини горщика й маленьким уламком вінець, які вирізняються з-поміж інших не лише формою, але й орнаментацією (мал.2). Хоча слід зазначити, що подібні посудини в Полтаві траплялися [9, мал.2:3]. Їх виявлено в ямі №2, інші матеріали з якої можна датувати не раніше середини XVIII століття. Маємо випадок або тривалого використання посудини в побуті, або збереження традицій виготовлення подібних форм (мал.3-7).

Мал.1. Типи вінець горщиків з Полтави

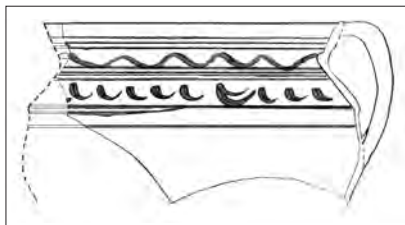
III 2 пол. XVII – поч. XVIII ст.	IV 2 половина XVIII ст.		V Кінець XVIII – XIX ст.
2	1	2	1
б	а	а	а
			

Тип V 1a (13% – 15 шт.) – кінець XVIII століття – початок XIX століття (мал.7:3).

Окрім того, у культурному шарі, зафіксованому в траншеї №1, виявлено фрагменти горщиків другої половини XVIII століття (мал.8:1); траншеях №3, 4 – другої половини – кінця XVIII століття (мал.8:2-4). Горщиків іншого часу й типів, окрім виокремлених під час досліджень, не виявлено.

Усі горщики мають ту ж форму, що домінує на всій території України в XVII–XX століттях: прямі, ледь відігнуті назовні вінець, з чітким кутовим вигином або виступом внутрішньої поверхні на місці переходу вінець у плечі (мал.3-8).

Декор горщиків розміщується у двох зонах: на вінцях та плечах. Представлені зразки оздоблено різними відтінками червоно-брунатного ангобу. Поєднання кількох простих елементів утворює типові орнаментальні схеми. Це такі елементи, як лінія, кривулька, пальчики, гребінчик, гачок, ляпки, крапки (мал.3-8). Принагідно зауважимо, що лінії ангобу зазвичай групували в ряди. Найчастіше зустрічається поєднання з трьох, трохи рідше – з п'яти ліній. Інші поєднання поодинокі. Маємо 28 цілих горщиків або верхніх частин, що дозволяють з'ясувати орнаментальні схеми. Визначено 11 таких схем (мал.9). Слід зазначити, що чотири із запропонова-

Мал.2. Фрагмент верхньої частини горщика. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 17х15,4 см*. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3, яма №2. Початок XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №287. Малюнок Оксани Коваленко

Мал.3. Горщик. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 16,5х16,4х9,9-д см. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3, яма №2. Друга половина XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №290. Фото Романа Лугового

Мал.4. Горщик. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 26х21,6х13-д см. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3, яма №2. Друга половина XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №341. Фото Романа Лугового

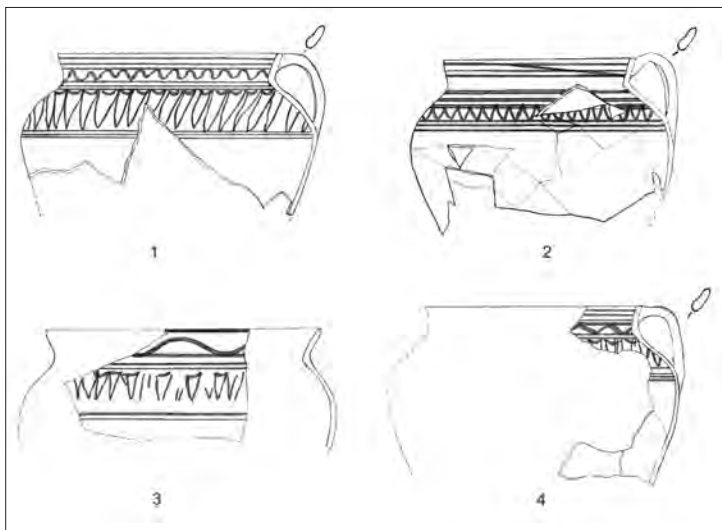
* Тут і надалі в малюнках: у розмірах виробу першою цифрою позначено висоту, другою – ширину вінець. В окремих випадках цифрою з літерною позначкою d додатково зазначено діаметр дещця

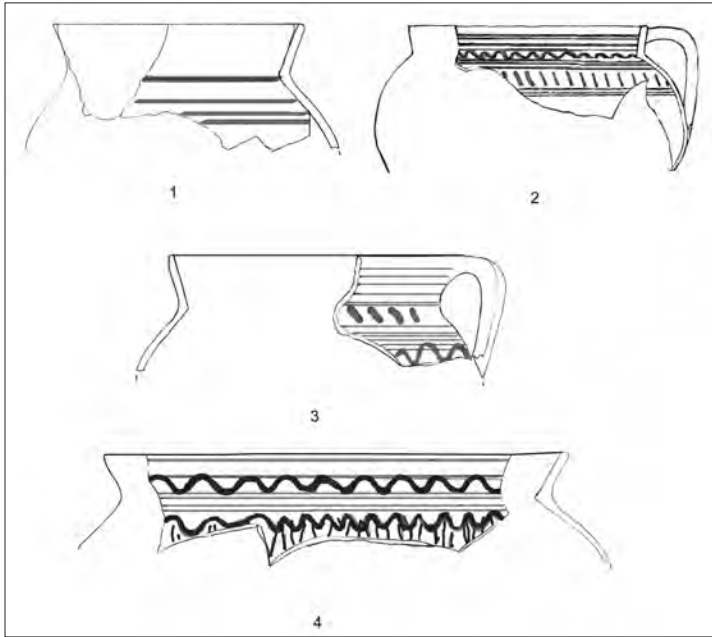
Мал.5.
 Горщик. Глина, ліплення, гончарний круг, ангоби, писання, 15,9х17,5х11-д см. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3, яма №2. Друга половина XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №324. Фото Романа Лугового

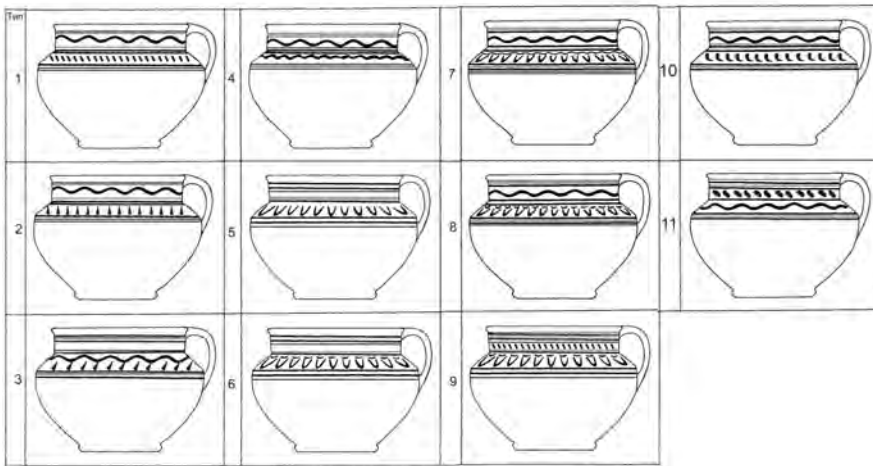
Мал.6.
 Горщик. Глина, ліплення, гончарний круг, ангоби, писання, 11х13,5х7,8-д см. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3, яма №2. Друга половина XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №323. Фото Романа Лугового

Мал.7. Верхні частини горщиків. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 20х15; 14х12,2; 8х5,2; 17х15,4 см. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3, ями №2 (1, 2, 4), №3 (3). Друга половина XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №№325, 285, 103, 289. Малюнок Оксани Коваленко

Мал.8.

Верхні частини горщиків. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 12,1х6,2; 22х10,5; 13,2х4,6; 19,2х5,6 см. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншеї №3 (2-4), №1 (1). Друга половина або кінець XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №№1, 156, 155, 194. Малюнок Оксани Коваленко

Мал.9. Типи орнаментальних схем горщиків.

Малюнок Оксани Коваленко на основі схеми Остапа Ханка

них уже виділяв Остап Ханко для полтавських горщиків [11, рис.24, 25]. Найбільше посудин оздоблено за схемами 7 і 8. Зазначимо, що саме ці схеми використано для декору горщиків, що походять із горна, дослідженого 1979 року в Полтаві [8, с.94, мал.12]. Вони характерні для гончарних виробів Полтавщини XVII–XVIII століть, зокрема відомі на горщиках з Опішного [12, с.283, мал.4].

Діаметр вінець горщиків коливався в межах 9–21 та 28–29 см. Найбільше виявлено горщиків середніх розмірів із діаметром вінець 10–17 см. Порівняно рідкісні горщики значних розмірів із діаметром вінець 28–29 см та висотою понад 20 см. У цілому ж параметри горщиків такі, що діаметр їх вінець фактично відповідає висоті виробу із незначним відхиленням до 1 см.

Більшість горщиків мають дуже багато спільного у формах та декоруванні, що може свідчити про їх виготовлення в одному осередку, а зважаючи на аналоги серед полтавських знахідок попередніх років та логічне припущення про недоцільність перевезення глиняного кухонного посуду на далеку відстань для продажу в місто, де мешкали свої гончарі, їх можна вважати місцевою полтавською продукцією.

Покришки

У колекції 1 ціла та 53 фрагменти покришок (мал.10). Нині це одна з найбільших збірок цього виду виробів з території Полтави. Усі покришки неорнаментовані, сіро-жовтого кольору, мають вухо й копитець діаметром 4–5 см. Лише одна з них має великий копитець діаметром 7 см (мал.10:4). Форма покришок – зрізано-конічна. Копитець відділений від тулуба легким вигином зовнішньої поверхні. В середині цей вигин може мати характер зламу й утворювати «дірочку» – заглиблення в центрі покришки із внутрішнього боку [10, с.155]. Стінка біля копитця дуже тонка, інколи близько 2 мм (мал.10:4, 5). Вухо кріпиться до вінець та середньої частини тулуба (мал.10:1). Діаметр вінець покришок відповідає діаметрам вінець виявлених горщиків. Ширина вінець – 1,5–2,5 см.

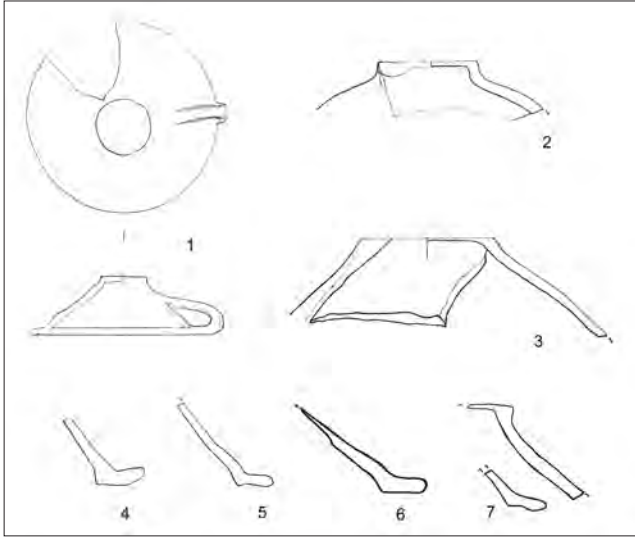
Вінця, тобто нижня частина покришки, що лягає на вінця горщика, має варіанти: перший – плоскі горизонтальні, з округлим краєм (мал.10:6); другий – горизонтальні, з незначною заглибиною та слабо вираженим «зрізом», округлим краєм (мал.10:5, 7); третій – плоскі горизонтальні, потовщені, з округлим краєм, піднятим вгору (мал.10:4). Жодна з покришок не має копитця та зрізів, характерних для покришок XIX–XX століть [10, с.154–155].

Покришки мають багаточисельні аналоги серед матеріалів XVIII століття як з Полтави [9, мал.1:10; 11, рис.12:4, 15:7–8, 16:10, 17:6, 18:4, 19:6–9; 8, с.94, мал.12:8], так і з усієї території України [1, с.70; 3, с.135, рис.2:16–17; 4, с.154, рис.1; 2, с.100, рис.10:3–5].

Макітри

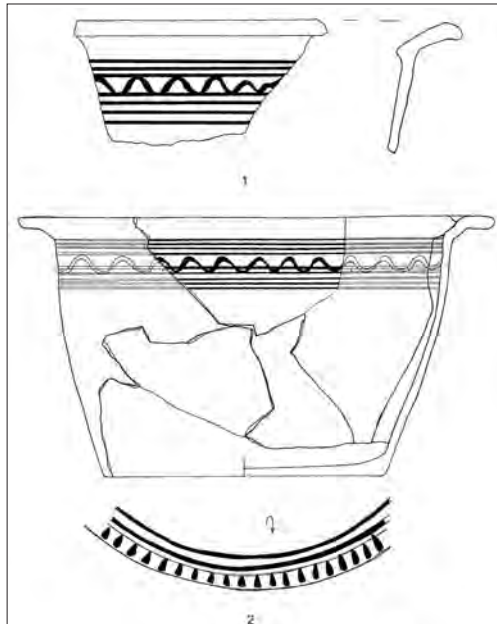
У заповненні господарських ям було виявлено 8 фрагментів макітер (мал.11). Щодо параметрів форми виробів, то маємо лише одну реконструйовану форму з такими розмірами: діаметр вінець – 23,5 см, діаметр денця – 20 см, висота – 13 см (мал.11:2). Діаметр вінець інших фрагментів макітер коливався в межах 34–36 см.

Форма маленької макітри має горизонтально відігнуті вінця, тонкі стінки, широке денце та майже циліндричний тулуб із незначною опуклістю (мал.11:2) –

Мал.10.

Покришка та фрагменти покриток. Глина, гончарний круг, ліплення, 19,5х5,5; 7,5х6,5; 7х4,3; 9,3х7,5; 6,2х5,1; 5,6х4,4; 4,8х3,7 см. **Полтава. Подвір'я** Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3 (2-5), яма №2 (1), яма №1 (7), траншея №4 (6). ХVІІІ століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №№196, 158-161, 57, 22. Малюнок Оксани Коваленко

Мал.11.

Фрагменти макітер.

Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання, 12х6,5; 28х15,6 см.

Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншеї №3 (1) та №5 (2).

Друга половина – кінець ХVІІІ століття.

Полтавський краєзнавчий музей, п/о №№136, 80. Малюнок Оксани Коваленко

її орнаментування подібне до макітер початку XVIII століття з території Середнього Подніпров'я [1, с.99, мал.37:8].

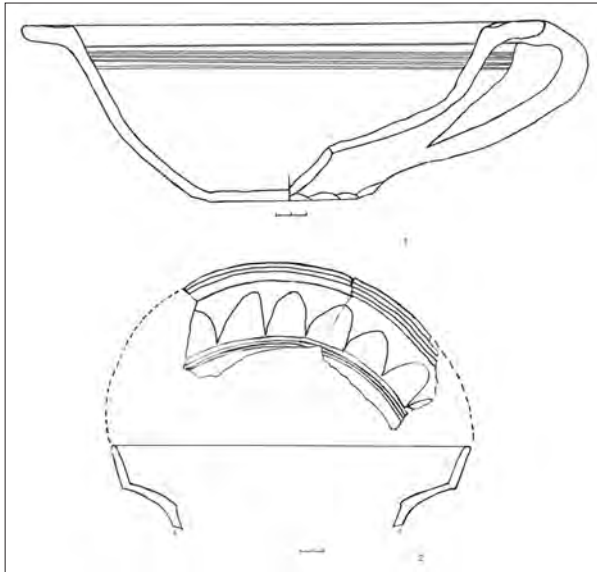
Інші макітри (за формою вінець та орнаментальними схемами) (мал.11:1) мають аналоги серед виробів, виявлених у Полтаві [11, с.61-62, 59, рис.17:1-4, 7], у тому числі й тих, що походять із горна, розкопаного 1979 року [8, с.94, мал.12:6], у Харківщині [7, с.59, рис.1:2, 4, 6], на території Трахтемирівського заповідника [3, с.135, рис.2:1]. Їх датують другою половиною або кінцем XVIII століття.

Виявлені фрагменти мають сіро-жовтий колір черепка, тонкі стінки, відігнуті назвні вінця. Усі макітри були оздоблені червоним ангобом. Їх декорування також тотожне: під вінцями нанесено ряди смуг, між якими вміщено кривульку. По краю вінець у двох випадках зафіксовано орнамент у вигляді паралельних ліній та ляпок червоного ангобу (мал.11). Тобто, орнаментальна композиція складалася лише з трьох елементів: смуги, кривульки, ляпок. Порівняння знахідок засвідчує, що подібна орнаментальна схема макітер у XVIII столітті набула широкого розповсюдження на територіях Полтавщини, Київщини, Харківщини. Особливістю є те, що орнаментування горщиків і макітер Полтави дуже подібне, орнаментальні схеми в більшості випадків тотожні.

Миски

Миски (2 цілі та 25 фрагментів) та полумиски (3 цілі та 6 фрагментів) розподіляються на кілька типів.

Перший тип представлено одним фрагментом миски з вухом, яку графічно реконструйовано (мал.12:1). Діаметр посудини 30 см. Вона глибока (висота 8 см), криси вузькі (2,5 см), із незначною заглибиною. Оздоблена 5 ритованими лініями під

Мал.12.

Фрагменти мисок.

Глина, полива, гончарний круг, ліплення, риткування, 8х30х20, 34х11 см.

Полтава. Подвір'я

Полтавського краєзнавчого музею, траншеї №5, 3. XVIII століття.

Полтавський краєзнавчий музей, п/о №75.

Малюнок Оксани Коваленко

вінцями, має зрізи на денці. Цей тип мисок уже знаходили в Полтаві [9, с.68, 60, мал.1:1; 11, с.59, рис.13:7]. У науковій літературі він має широке датування – XVI–XVIII століття [5, с.35; 11, с.71]. Зважаючи на поширеність з кінця XVII століття звичаю зрізати глину з донець мисок та супутній знахідці матеріал, цю посудину датуємо XVIII століттям.

Другий тип репрезентовано мискою з прямими, ледь нахиленими досередини крисами, наявним різким зломом, конічним тулубом, що злегка розширюється до денця (мал.12:2). За формою такі посудини віддалено нагадують етнографічно зафіксовані прості миски Полтавщини [10, с.142]. Фрагмент миски такої форми, діаметром 34 см, орнаментовано риткуванням та поливою (мал.12:2). Для підкреслення зламів форми, на них нанесено ритовані лінії, а на вінця – кривульку. На жаль, невідомо, чи було орнаментовано дзеркало миски. Вона вкрита зеленою поливою. Орнаментация доволі типова для українських гончарних виробів XVII–XVIII століть [1, с.133]. Подібна за формою, але відмінна за оздобленням миска відома серед полтавських знахідок XVIII століття [11, с.59, рис.15:2].

Третій тип представлено ангобованою мискою з потовщеними краями крис, плавними обрисами тулуба (мал.13). Діаметр – 27 см, висота – 8,6 см. Миска оздоблена рядами концентричних ліній, рядом «пальчиків», на дзеркалі – елемент орнаменту, утворений кривулькою та заштрихованим колом у вигляді стилізованого сонця чи соняшника. Мальовку виконано червоним ангобом. Варіації подібних орнаментальних схем відомі на мисках XVIII століття з території Гетьманщини [1, с.99, мал.37:9; 6, с.110, рис.2:10].

Мал.13.

Миска. Глина, ангоби, гончарний круг, писання, 8,6х27,8 см. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3, яма №2. XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №279. Фото Романа Лугового

Мал.14.

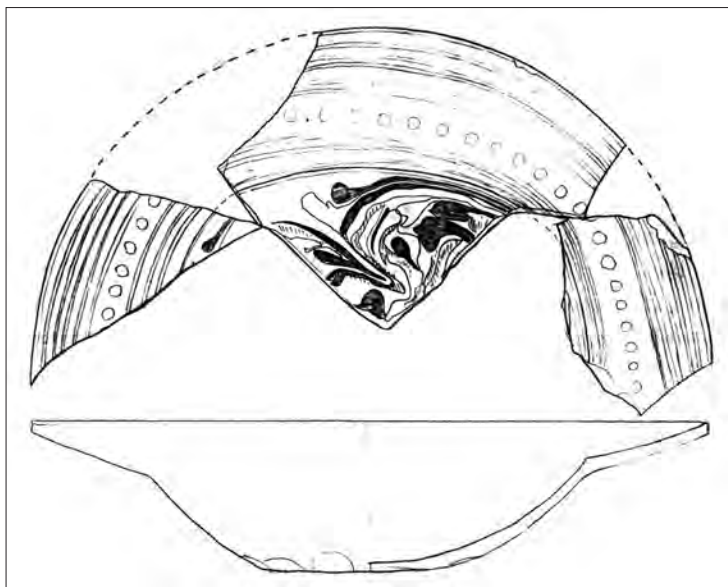
Миска. Глина, ангоби, гончарний круг, полива, фляндрівка, накапування, 4,3х20 см. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3, яма №2. XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №203. Фото Романа Лугового

До *четвертого типу* зараховуємо полумиски, які кількісно переважають у групі столового посуду. Форма їх типова для українського гончарства XVII–XIX століть [11, с.61; 1, с.71; 5, с.37].

Полумиски за формою схожі на миски, проте мають меншу висоту – плоскіші, мають горизонтальні криси. Усі представлені в колекції полумиски подібні за формою, різняться лише розмірами й орнаментацією. Край вінець дещо потовщений, у деяких випадках має заглибину посередині зрізу. Криси шириною 4-5 см похилі, відділені від дзеркала різким зломом, що інколи нагадує рубчик. Форма центральної частини – дзеркала – у профілі плавна, округла. Діаметр полумисків коливається в межах 29-34 та 19-20 см, висота – в межах 4,5-8 см.

Переважає більшість полумисків полив'яні. Знайдено лише один фрагмент полумиска, криси якого орнаментовано повздовжніми й паралельними смугами й ляпками червоного ангобу по білому тлу. Оздоблені ангобами полумиски зазвичай оригінальні у своєму декоруванні.

За орнаментацією полив'яні полумиски поділяються на два види. Перший має таку орнаментальну схему: тло вкрите білим ангобом, на крисах – смуги зеленої поливи, між якими ряд крапочок, виконаних накапуванням коричнево-рудю поливою; дзеркало оздоблене фляндрівкою коричневою, рудю та зеленою поливами (мал.14, 15). Ця орнаментальна схема – «тип 2 варіант а», за Остапом Ханком [11, с.62, рис.26], – неодноразово зустрічалася на полумисках з Полтави

Мал.15. Полумисок. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, фляндрювання, накапування, 8,6х34 см. Полтава. Подвір'я Полтавського краєзнавчого музею, траншея №3. XVIII століття. Полтавський краєзнавчий музей, п/о №175.
Малюнок Оксани Коваленко

[11, с.58, рис.11:4]. Непоодинокість цих знахідок, різні розміри полумисків, на яких застосовано таку схему, аналогічність форм, кольорів полив, черепків – це особливості, на основі яких можна висловити думку про місцеве виробництво цих виробів.

Другий вид орнаментальної схеми – «тип 2 варіант б», за Остапом Ханком, – також зустрічається не вперше [11, с.62, рис.26, с.58, рис.8:1; 5, с.59, рис.13:6]. На крисах по білому ангобованому тлу нанесено смуги зеленої поливи, між якими виконано ряд накапування синьою поливою у вигляді квіточок, які відділено одну від одної двома вертикальними рисками; дзеркало оздоблено фляндрівкою коричневою, жовтою та зеленою поливами. Такі вироби Остап Ханко відніс до полумисків, вірогідно, чернігівського походження [11, с.61].

Датуються всі вироби цієї групи XVIII століттям. На денцях усіх полумисків і окремих мисок помітні сліди зрізів залишків глини із затужавилого виробу (мал.12, 15). Пояснення дослідники вбачають у необхідності потовщення денця під час формування виробу на крузі для врівноваження розлогих країв мисок [11, с.60]. З дещо підсушеного виробу зайву глину зрізали, прибираючи масивність і надаючи посудині більш естетично довершеного вигляду.

Таким чином, матеріали, здобуті під час археологічних досліджень 2005 року, є важливим джерелом для вивчення гончарства часів раннього модерну на території Полтавщини. Вони доповнюють уже накопичений на сьогодні масив джерел для реконструкції гончарства Полтави XVII–XVIII століть. Колекцію представлено різними видами гончарних виробів середини – кінця XVIII століття. На основі порівнянь з уже відомими знахідками з території міста й спираючись на писемні джерела, які фіксують наявність тут гончарного осередку, можна стверджувати, що більшість виробів – місцевого виробництва. Детальний аналіз виявлених знахідок доповнює уявлення про особливості гончарної продукції полтавських гончарів.

Аналіз матеріалів дозволяє виділити особливості виробів полтавського гончарського осередку XVIII століття, серед яких: типові форми горщиків та орнаментальні схеми декору з використанням білого та червоно-брунатного ангобів, неорнаментовані покришки із копитцем діаметром 4-7 см та кількома варіантами вирішення вінець; подібність орнаментування макітер та горщиків; значне чисельне переважання теракотового посуду над димленим; значне переважання ангобування над риткуванням та рельєфною орнаментациєю в декорі посуду; полумиски з червоним кольором черепка, діаметром 29-34 см та зрізами на денці мають таку орнаментальну схему: тло вкрите білим ангобом, на крисах – смуги зеленої поливи, між якими – ряд крапочок, виконаних накапуванням коричнево-рудю поливою; дзеркало оздоблено фляндрівкою коричневою, рудю та зеленою поливами.

-
1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII /Д.Я.Телегін (відповідальний редактор), І.С.Винокур, О.М.Тимова, І.К.Свешніков та інші. – К.: Видання Інституту змісту і методів навчання, 1999. – 336 с.
 2. Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження поблизу с.Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) // Археологія. – 1997. – №1. – С.89-106.

3. Виноградська Л.І. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику в 1997 році // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.131-138.
4. Горішний П., Діденко О. Середньовічна кераміка із розкопок в Чигирині // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.151-157.
5. Данченко Л.П. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – К.: Мистецтво, 1974. – 189 с.
6. Загребельний О., Балакін С. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресенської церкви // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*. – К.: Часи козацькі, 1999. – Вип.8. – С.107-111.
7. Заїка І. Керамічний комплекс пізньосередньовічного Мохнача // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*. – К.: Шлях–Часи козацькі, 2002. – Вип.11. – С.55-59.
8. Коваленко О.В. Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII століття // *Український керамологічний журнал*. – 2004. – №1. – С.89-97.
9. Мокляк В.О. Кераміка XVII–XVIII ст. з території м.Полтави // *Полтавський археологічний збірник*. – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – Ч.І. – С.67-74.
10. Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – 280 с.
11. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – Полтава: Археологія, 2000. – Ч.1-2. – С.54-64.
12. Хохлачова Л. Пізньосередньовічне гончарство Опішного // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994*. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.280-283.

**ON THE PECULIARITIES OF THE EARTHENWARE OF THE 18TH CENTURY FROM
THE POLTAVA POTTERY CENTRE**
Oksana Kovalenko (Poltava)

The peculiarities of the earthenware of the 18th century from the territory of Poltava are defined. The principal attention is on pots, lids, and dishes. The issues of their chronology are studied, the finds are characterized

[Received May 15, 2007]

Key words: ceramology, pottery craft, pot, lid, dish, Poltava, Ukraine

© Дмитро Куштан, 2011

ХРОНОЛОГІЯ ЧИГИРИНСЬКИХ КАХЕЛЬ за матеріалами розкопок 2005–2006 років

Куштан Дмитро. Хронологія чигиринських кахель за матеріалами розкопок 2005–2006 років // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Офісне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.ІІІ. – Т.1. – С.79–88.

Народився 4 червня 1973 року в Черкасах. Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка (1999). Керівник Археологічної інспекції Управління культури Черкаської облдержадміністрації.

Головний напрямок наукових досліджень: археологія доби пізньої бронзи та пізнього середньовіччя.

Автор понад 40 наукових статей у фахових виданнях.

✉ Вул.Хрещатик, 195, кв.905, Черкаси, 18000; тел./факс (0472) 329172

✉ Вул.Хоменко, 30, кв.77, Черкаси, 18008; e-mail: kushtan@rambler.ru

На основі знахідок, здобутих під час археологічних розкопок 2005–2006 років у Чигирині – колишній гетьманській столиці, систематизовано кахлі середини XVII – початку XIX століття. Завдячуючи тому, що більшість із них походить із добре датованих археологічних об'єктів, стало можливим розподілити їх на три хронологічні групи: I) середина – третя чверть XVII століття; II) кінець XVII – середина XVIII століття; III) кінець XVIII – початок XIX століття. Кожна хронологічна група кахель має певні відмінності в технології виготовлення, розмірах та орнаментатії. Це дозволяє застосувати порівняльно-типологічний метод для датування археологічних комплексів доби пізнього середньовіччя й нового часу, в яких виявлено дану категорію знахідок [Одержано 28 травня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, кахлі, житло, археологічні матеріали, Чигирин, Україна

Коробчасті кахлі є однією з поширених категорій знахідок, характерних для пам'яток козацької доби. На території України вони з'явилися під західно-європейським впливом ще в XVI столітті, разом із поширенням культури доби Ренесансу. Використання кахельних печей досить швидко стало популярним серед населення Наддніпрянщини. Згодом тут виникла значна кількість гончарних осередків, гончарі яких займалися здебільшого виготовленням кахель. Майстри спочатку копіювали європейські зразки, згодом почали доповнювати орнаментатію місцевим колоритом, перетворивши таким чином кахлярство на самобутню галузь народного декоративного мистецтва [7, с.42–46].

З кожним роком у результаті археологічних досліджень збільшується джерельна база для вивчення кахель. Великі за об'ємом археологічні розкопки на стратифікованих пам'ятках доби пізнього середньовіччя дають змогу дослідити еволюцію кахель і простежити їх типологію й хронологію. Так, у результаті науково-

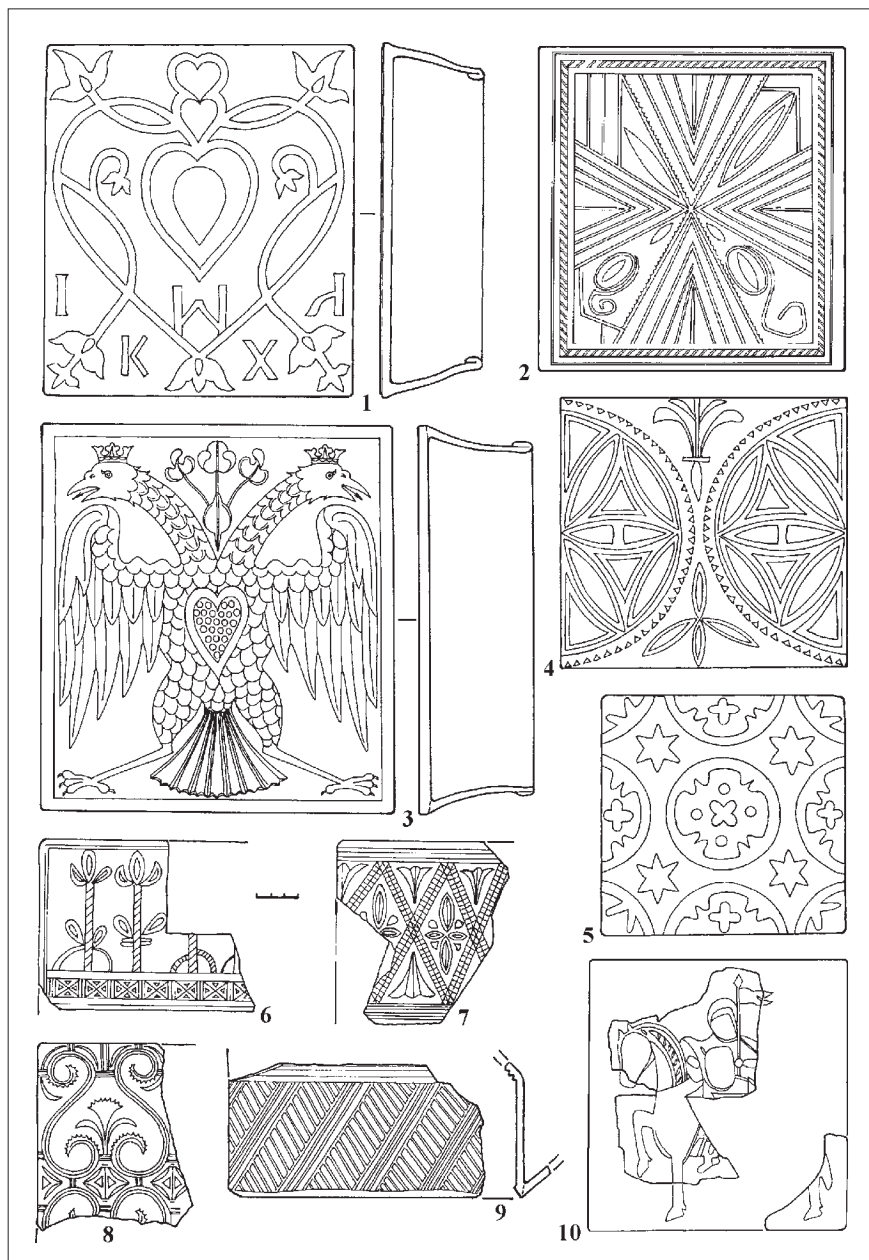
дослідних археологічних розкопок у центрі Чигирина (2005–2006) було виявлено нові цікаві археологічні матеріали для вивчення кахель.

Роботи велися в Нижньому місті на території ймовірного розташування резиденції Богдана Хмельницького, між Богдановою (Замковою) горою та річкою Тясмин. Було обстежено площу близько 1 га й виявлено 5 різночасових жител, існування яких припадає на період від пізнього середньовіччя до початку XIX століття. У кожному з них виявлено залишки кахельних печей. Вдалося простежити три хронологічні горизонти існування споруд: I) середина – третя чверть XVII століття; II) кінець XVII – середина XVIII століття; III) кінець XVIII – початок XIX століття. Для кожного із цих горизонтів характерні відповідні різновиди кахель, відмінні за сировиною, технологією виготовлення, формами, розмірами й орнаментациєю.

Середина – третя чверть XVII століття. У цей період Чигирин переживав часи свого розквіту. За гетьманування Богдана Хмельницького місто стало адміністративно-політичним центром України. Цей статус зберігався за ним і в часи руїни. З даним хронологічним горизонтом пов'язані житла 2 і 3. Перше з них ідентифікується нами як «Військова канцелярія». Від нього зберігся великий підвал, стіни якого були облицьовані кам'яною кладкою. Сліди пожежі, знахідки ядер і мушкетних куль дають змогу пов'язати загибель споруди з розгромленням 1678 року Чигирина турками. У заповненні підвалу також виявлено нумізматичні знахідки, датовані 1622–1664 роками. Житло 3 являло собою напівземлянку з облицьованими деревом стінами, яку також зруйновано пожежою. У заповненні підвалу житла 2 знайдено зруйновану кахельну піч, яка під час пожежі провалилася туди з житлового поверху. У кутку котловану житла 3 виявлено залишки прямокутної печі, від якої майже повністю зберігся черинь.

В об'єктах цього часу виявлено численні фрагменти стінних коробчастих і карнизних кахель, а також «коронки». Поверхня більшості з них має сліди побілки і лише в окремих випадках укрита зеленою або коричневою поливою. Один з фрагментів кахель оздоблено поліхромною емаллю – це так звані «цінинні» кахлі, які, за московськими матеріалами, набули поширення в другій половині XVII століття [12, с.89, 90]. Черепок більшості кахель теракотового або коричневого кольору.

«Коронки» (інші назви – «зубчики», «городки») мають вигляд ажурних пластин із зубчастим верхом; ними оздоблювався верх печі. Карнизні (або пояскові) кахлі характеризуються фігурно вигнутою лицьовою пластиною (мал.1:9). Стінні кахлі мали квадратну або прямокутну лицьову пластину, досить різні розміри: 17х17, 20х18, 21х20, 23х21 см. Румпи ліплені, висотою 7-8,5 см. Вінця румп потовщені шляхом загортання краю назовні (мал.1:2) або ж досередини (мал.1:1). Лише деякі кахлі по периметру мають одноступінчасту рамку (мал.1:2, 3). На лицьові пластини шляхом штампування в дерев'яних чи глиняних формах нанесено рельєфний декор (висота 3-5 мм). На кахлях переважає рослинно-геометричний орнамент. Рослинний складається зі стилізованих квіток та вигнутих пагонів, виконаних у стилі українського бароко (мал.1:1, 6-8). Часто використовувалися такі символи, як «зірка», «хрест» і «серце». Основні елементи геометричного орнаменту – кола, напівкола, ромби, трикутники, хрести, лінії (мал.1:2, 4, 5, 9). Принцип орнаментациі деяких кахель – килимовий: орнамент виходить за межі однієї кахлі і разом з

Мал.1.
Кахлі: 1, 2, 4-8, 10 – із житла 2 («Військова канцелярія»); 3, 9 – із житла 3.
Чигирин. Середина – третя чверть XVII століття. Малюнок Дмитра Куштана

іншими, такими ж, утворює спільну композицію (мал.1:4, 5, 8). Знайдено фрагменти кахель із сюжетними композиціями – на них зображено фасади будинків та церков, а також сцени бою. Невеликим фрагментом репрезентовано кахлю «Сотник і джура», аналогічну тій, яку виявлено в селі Суботів неподалік від Іллінської церкви [6, с.78, 79, мал.1:5]. Інша фрагментована кахля відображає сюжет «Вершник з корогвою»: коня зображено в русі, мордою ліворуч, а вершника (лицаря?) – з віжками в правій руці та списом з прапорцем на кінці (корогву), якого тримає вертикально, в лівій (мал.1:10). Зображення досить чітке й реалістичне, але практично позбавлене дрібних деталей. Сюжет «Вершник» був також досить популярним у козацькі часи, а його походження пов'язують з емблемою «Погоня» на гербі Великого Князівства Литовського.

Найбільша серія кахель із житла 2 («Військової канцелярії») має сюжет у вигляді стилізованого серця, утвореного рослинними пагонами з трипелюстковими квітами на кінцях. Посередині композиції міститься мигдалеподібна фігура, а в нижній частині – монограма з п'яти букв, які розташовано в два ряди в шаховому порядку (мал.1:1). Перші дві букви «I» та «W», ймовірно, слід розуміти як «Iwan Wigowsky». Це означає, що дана споруда могла бути пов'язана з Іваном Виговським, який з 1649 року був писарем при гетьманові Богдану Хмельницькому, а згодом – генеральним писарем, що завідував військовою канцелярією. Після смерті Хмельницького Іван Виговський два роки (1657–1659) був гетьманом. Кахлі з монограмою виготовлено досить недбало, що може свідчити про їх місцеве виготовлення на замовлення.

У житлі 3 найбільше представлено кахлі з геральдичним сюжетом – зображенням двоголового орла (фрагменти таких самих кахель знайдено у заповненні житла 2). Ці кахлі вирізнялися особливо великими розмірами (29х26 см). Лицьова пластина має одноступінчасту рамку. На кахлі зображено геральдичного орла, дві голови якого увінчані королівськими коронами і дивляться в різні боки. Дзьоби розкриті, з висунутими язиками, крила опущені донизу, хвіст розпушений, лапи з пазурами розставлені. Варто відзначити ретельне опрацювання дрібних деталей зображення, особливо очей, ніздрів, оперення. Під впливом російської геральдичної традиції в XVII – на початку XVIII століття мотив двоголового орла набув значного поширення на виробках народного мистецтва, у тому числі на кахлях [3, с.95]. Прототипом зображення на них є орел з герба Московського царства часів першого царя з династії Романових – Михайла Федоровича (1613–1649). Збігаються найдрібніші деталі: обриси голів, корон, оперення, форма крил, хвоста та лап [5, мал.5]. Лише православного хреста між головами замінено на потроєний рослинний пагін із листочками на кінцях, а на грудях, замість щита із зображенням св.Георгія Змієборця, – невеличкий щит у вигляді серця. Очевидно, що цей тип чигиринських кахель немісцеве виробництва. Судячи з сюжету, їх привезено з Московії, де побутовували кахлі великого розміру (так звані великомірні).

Кінець XVII – середина XVIII століття. Цей період в історії Чигирини був досить важким і нестабільним. Місто так і не змогло повністю оговтатися після розорення 1678 року. Кінцем XVII століття датується житло 4 – невеличка напівземлянка, стіни якої облицьовано дерев'яним зрубом. У кутку житла знайдено залишки невеликої кахельної печі. Житло 5 – також напівземлянка, але значно більших розмірів – напевне, датується початком – серединою XVIII століття. У цьому житлі в заповненні

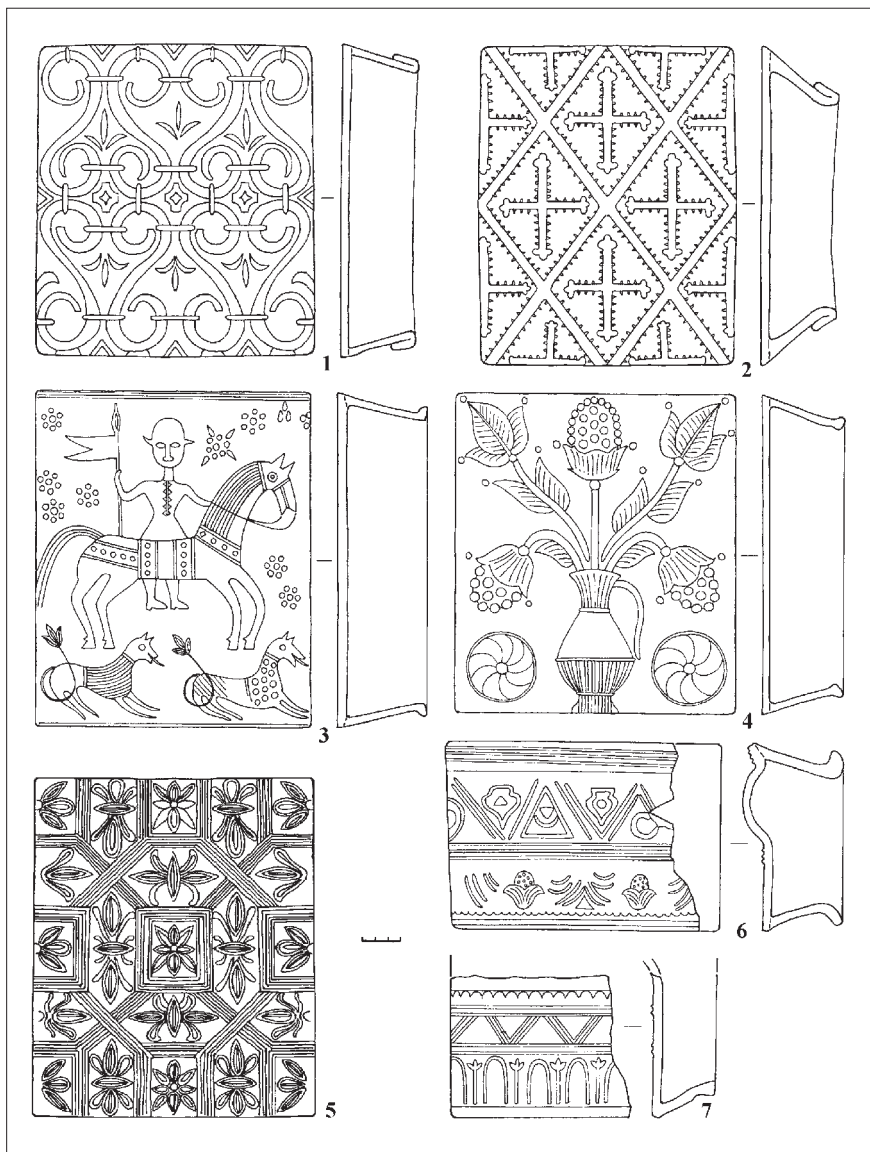
великої ями від кутового стовпа знайдено скупчення кахель без решток самої печі.

Кахлі цього часу також репрезентовані коробчастими, стінними й карнизними. На відміну від попереднього хронологічного горизонту, в житлах 4 і 5 виявлено кутові кахлі та кахлі, які до випалювання були вертикально розрізані навпіл. Розміри стінних кахель більш-менш стандартизовані порівняно з попереднім хронологічним горизонтом: 22х20, 23х18, 25х20, 26х19 см, висота румп – 4-6 см. Вінця румп мають загорнутий назовні край (мал.2:1, 2) або ж просто потовщені (мал.2:3, 4). Форма лицьових пластин прямокутна, пропорції вертикальні. Черепок здебільшого світло-теракотового, жовтувато-коричневого або жовтого кольорів. Використання поливи на кахлях цього часу не фіксується, натомість більшість їх вкрита шаром побілки. Особливістю деяких кахель є те, що їх лицьові пластини зовні були вкриті шаром мінерального барвника червоного кольору (вохрою?). Ймовірно, кахлярі робили це навмисне, щоб надати світлій глиняній поверхні виробу теракотового кольору. Всі кахлі орнаментовано рельєфом, висота якого – 2-4 мм.

Усі кахлі цього часу безрамкові; значно переважає килимовий орнамент. Серед них – вироби, орнаментовані рослинним «бароковим» орнаментом у вигляді решітки з S-подібних завитків, з'єднаних картушеподібними стрічками (мал.2:1). Композиція на цих кахлях є прямим наслідуванням орнаменту попереднього часу (мал.1:8), проте він максимально спрощений і позбавлений дрібних деталей. Інший різновид кахель з килимовим орнаментом належить до так званих хрещатих. Поле лицьової пластини на них поділене косою сіткою на ромби, в які вписано прямі хрести з трилистими закінченнями на кінцях (мал.2:2). Як і в попередньому випадку, ці вироби є спрощеним копіюванням сюжету кахель середини XVII століття, таких, які виявлено на родовому замчищі Богдана Хмельницького в Суботіві [4, с.73, мал.5:11, 12]. Третій тип килимових кахель представлено композицією з рослинно-геометричним орнаментом у вигляді сітки з уписаними в багатокутники квітами (мал.2:5). Прямі аналоги перерахованим вище килимовим кахлям із Чигирини знаходимо серед матеріалів кінця XVII – початку XVIII століття, виявлених під час археологічних досліджень на території Мотронинського монастиря в Черкащині [1, с.82, мал.44:2], Святогірського монастиря в Донеччині [11, с.130, мал.2:1, 3:4], на місці Олешківської Січі в Херсонщині [13, с.293, мал.2:1], Новобогородицької фортеці в Дніпропетровщині [14, с.30, мал.3:1], у Верхньому Салтові в Харківщині [9, с.42, 43, мал.1:2, 4, 6], Полтаві [10, с.95, мал.1:7], Умані [8, с.244], Новгороді-Сіверському [2, с.56, рис.5: 7, 8] тощо.

Із житла 5 походить серія кахель «Вазон з квітами» (мал.2:4). У центрі композиції – високий вазон з вушком. У ньому ростуть три великі квітки: одна вгору, інші похилені обабіч, з пагонами листків між ними. По обидва боки від вазона стилізована квітка зі спірально закрученими пелюстками. Там же знайдено карнизні кахлі з фігурно вигнутою лицьовою пластиною, іноді ажурною, які також орнаментовано рослинно-геометричним орнаментом (мал.2:6, 7).

Найчисельнішими в житлі 5 виявилися кахлі із сюжетом «Вершник з короговою» (мал.2:3). Він із деякими змінами повторює сюжет із кахлі попереднього хронологічного горизонту (мал.1:10) – зображення стало досить декоративним і нагадує лубочний стиль. Кінь повернутий праворуч, голова й тулуб вершника

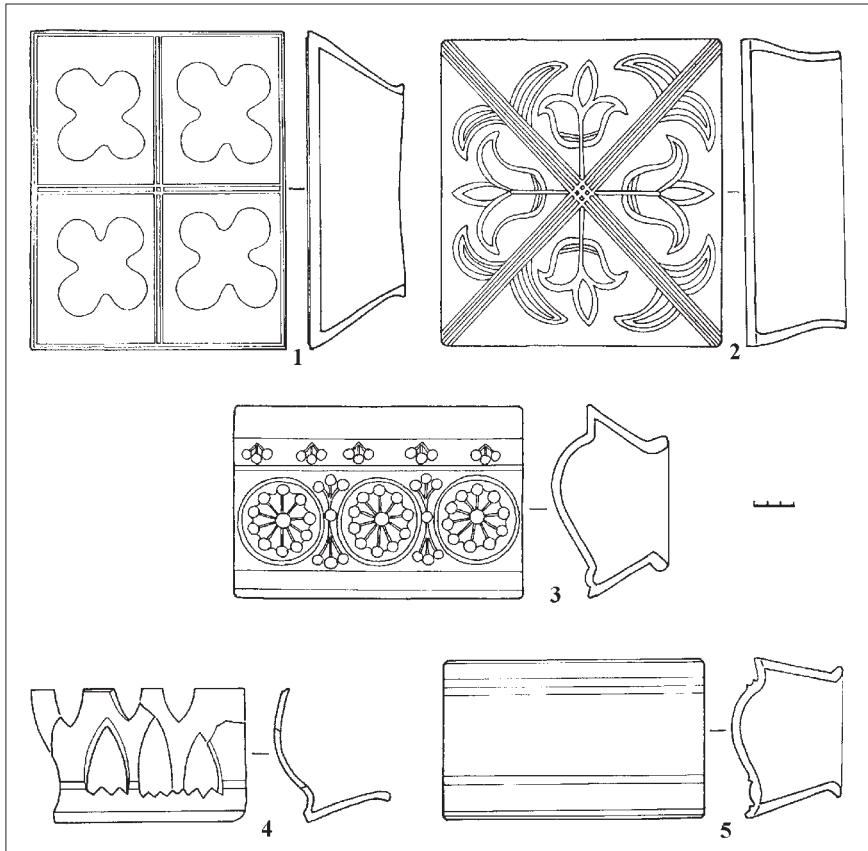
Мал.2.
 Кахлі: 1-2 – із житла 4; 3-7 – із житла 5.
 Чигирин. Кінець XVII – середина XVIII століття.
 Малюнок Дмитра Куштана

зображені в анфас, а ноги – в профіль. Кінь ніби в русі: ноги напівзігнуті, довгий хвіст піднятий. На морді – вуздечка, на спині – попона, а на грудях та крупі – широкі підпруги. Головний убір вершника – з полями, свита з гаптованою планкою та взуття на підборах. Лівою рукою він тримає віжки, а в правій – вертикально спис, на кінці якого прапорець із трикутним вирізом (корогва). Фон навколо вершника заповнено стилізованими шестипелюстковими квітами. Нижню частину композиції займають дві невеликі, майже однакові фігури тварин, які зображено одну за одною. Вони мають видовжені собачі морди з висунутим язиком, гострі короткі вуха. Проте передана рельєфним орнаментом грива й довгий тонкий хвіст із китицею на кінці свідчать про те, що зображені звірі – це леви. Хвости, у характерній для того часу манері зображення, обкручують тулуб і підняті догори. Передні лапи простягнуті вперед, а задні – підігнуті. Така манера зображення левів притаманна, зокрема,

Мал.3.

Кахлі: 1, 2, 5 – із житла 1; 3, 4 – із культурного шару.

Чигирин. Кінець XVIII – початок XIX століття. Малюнок Дмитра Куштана

пізньосередньовічним кахлям, які знайдено під час розкопок у центрі Києва [15, с.107, мал.3:1-3].

Кінець XVIII – початок XIX століття. Це період відродження Чигирини як міста. 1792 року йому було повернуто колишні права й привілеї, зокрема старовинний герб. З 1797 року він став центром Чигиринського повіту в складі Київської губернії. Саме з цим часом пов'язане житло 1, від якого зберігся великий напівпідвал, стіни якого були муровані з каменю. Напевне, це адміністративна споруда – приміщення староства чи повітової управи. Судячи зі знайдених у заповненні підвалу монет та тавр на скляному тарному посуді, кінець функціонування житла припадає на 20-ті роки XIX століття. Його руйнування впевнено можна пов'язати з упровадженням нового плану забудови Чигирини, складеного 1826 року петербурзьким архітектором В.Гесте. У заповненні підвалу житла 1 виявлено рештки кахельної печі, що провалилася з житлового поверху. Також два скупчення кахель, аналогічних до виявлених у житлі 1, було знайдено в культурному шарі.

Кохлі представлено все тими ж різновидами: лицьовими, карнизними й «коронками». Поверхня сірого або жовтуватого кольору зі слідами побілки. Форма стінних кахель прямокутна або майже квадратна, розміри 21,5х17,5 та 21х20 см, висота румп – до 5 см. Вінець румп трохи потовщені (мал.3:1-5). Орнаментация кахель украй бідна, а рельєф низький (1-2 мм). Лицьова пластина стінних кахель, як правило, поділена прямо або по діагоналі на чотири частини, кожна з яких оздоблена примітивним рослинно-геометричним орнаментом (мал.3:1, 2). Карнизні кахлі з вигнутою лицьовою пластиною також декоровані простим рослинно-геометричним орнаментом (мал.3:3) або ж лише горизонтальними рельєфними лініями (мал.3:5). «Коронки» мають гладку ажурну пластину із зубчастим верхом (мал.3:4). Як свідчать знахідки із житла 1, пічні коробчасті кахлі в Чигирині були в ужитку до початку XIX століття.

Таким чином, завдяки масштабним археологічним розкопкам у Чигирині вдалося простежити безперервну еволюцію кахель упродовж майже 200 років – від середини XVII – до початку XIX століття. Початок цього періоду збігається з розквітом українського кахлярства. Кахлі всіх горизонтів належать до типу IV за класифікацією Лариси Виноградської – коробчасті з орнаментованою лицьовою пластиною [3, с.29-33]. Для першого горизонту (середина – третя чверть XVII століття) характерні як кахлі варіанта В (з одноступінчастою рамкою), так і Г (без рамки), тоді як у подальшому побутовали лише останні. Кутові кахлі виявлено лише в об'єктах кінця XVII – середини XVIII століття. Кахлі раннього горизонту не мали певного стандарту розмірів і лише з кінця XVII століття набули більш-менш сталих пропорцій. Висота румп із часом зменшувалася, з початку XVIII століття загорнутий край вінець змінився простим потовщенням. Певних змін зазнала й технологія виготовлення кахель – у ранніх горизонтах вони здебільшого мають червоний колір черепка (теракотові), а з кінця XVIII століття – білий. Полив'яні й поліхромні кахлі виявлено лише в об'єктах першого горизонту. З часом змінилася й орнаментация цих виробів. До середини XVIII століття переважали кахлі з рослинно-геометричним орнаментом, часто килимовим, а також сюжетні композиції із зображеннями геральдичних тварин, вершників тощо. З кінця XVII століття набували поширення так звані хрещаті кахлі.

Наприкінці XVIII століття орнамент на кахлях став низькорельєфним з примітивними рослинно-геометричними композиціями.

Результати археологічних розкопок у Чигирині значно доповнюють наші уявлення про матеріальну культуру, зокрема про кахлі населення Середньої Наддніпрянщини доби пізнього середньовіччя і нового часу. Зіставлення кахель різних горизонтів дає можливість застосувати порівняльно-типологічний метод для датування інших археологічних комплексів регіону, в яких виявлено дану категорію знахідок.

1. Бессонова С.С., Скорый С.С., Романюк В.В. *Отчёт об археологических исследованиях экспедиции «Холодный Яр» в 1993 г. (Мотронинское городище)* // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Інв. №1994/15.
2. Виногородська Л.І. *До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського* // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 47-57.
3. Виногородська Л.І. *Кохлі Середнього Подніпров'я XVI – сер. XVIII ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – К.: Інститут археології НАН України, 1993. – 265 с. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Інв. №732.*
4. Виногородська Л.І., Горішній П.А., Юра Р.О. *Середньовічна кераміка із с.Суботів Черкаської області* // Археологія. – 1985. – Вип. 50. – С. 65-74.
5. *«Государственный орёл» // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – М.: Мультимедиа-издательство «Адепт», 2002.*
6. Гугля В. *Пічні кахлі с.Суботова сер. – II пол. XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1999. – Вип. 8. – С. 76-81.*
7. Данченко Л. *Народна кераміка Середнього Подніпров'я. – К.: Мистецтво, 1974. – 192 с.*
8. Діденко О. *Хрещаті кахлі // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 237-249.*
9. Заїка І. *Орнаментация кахлів верхньосалтівського поселення // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 2000. – Вип. 9. – С. 40-43.*
10. Коваленко О. *Кохлі гетьманської доби з Полтави // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1999. – Вип. 8. – С. 92-98.*
11. Кравченко Э.Е., Мирошніченко В.В. *Изразцы XVII в. с поселений среднего течения Северского Донца // Проблемы археологии та архітектури. – Донецьк–Макіївка, 2001. – Т. 1: Археологія. – С. 128-132.*
12. Рабинович М.Г. *Московская керамика // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – №12. – С. 57-70.*

13. Симоненко І.М., Титова О.М. Дослідження Олешківської січі у 2003 р. // *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* – К.: Шлях, 2004. – Вип. 6. – С.292–296.
14. Титов В. Фортеці на території м.Дніпропетровська // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 2000. – Вип.9. – С.26–31.
15. Шовкопляс Г.М. Середньовічні художні кахлі з Києва // *Археологія.* – 1975. – Вип.16. – С.104–114.

THE CHRONOLOGY OF CHYHYRYN TILES
(BASED ON THE MATERIALS OF THE EXCAVATION IN 2005–2006)
Dmytro Kushtan (Cherkasy)

The tiles of the mid17th – early 19th centuries were systematized on the basis of finds, made during the archaeological excavations in Chyhyryn, the former hetman's capital, in 2005–2006, thanks to the fact that their majority is descended from the good dated archaeological objects, it could be possible to divide them in three chronological groups: I) the mid 17th – the late 17th century; II) the late17th – the mid18th centuries; III) the late 18th – the early 19th centuries. It allows to use the comparative and typological method to date the archaeological complexes, in which this category of finds was found, with the late Middle Ages and the early modern period

[Received May 28, 2007]

Key words: *ceramology, pottery craft, tiles, dwelling, archaeological materials, Chyhyryn, Ukraine*

Дмитро Куштан виголошує доповідь на Семінарі.

Опішне. 29.05.2007.

Фото Олеся Пошивайла.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

© Роман Луговий, 2011

ГОНЧАРНІ ГОРНИ ДОБИ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З РЕШЕТИЛІВКИ

Луговий Роман. Гончарні горни доби пізнього середньовіччя з Решетилівки // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Офісне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 89-92.

Народився 20 вересня 1979 року в Полтаві. Закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (2001). Науковий співробітник Відділу археології Полтавського краєзнавчого музею.

Головний напрямок наукових досліджень: гончарство ямної культурно-історичної спільноти на території Лісостепової Лівобережної України.

Автор 9 публікацій з проблематики керамології й археології.

✉ Вул. Конституції, 2, Полтава, 36020; тел./факс (05322) 74237

✉ Вул. Примакова, 8, кв. 70, Полтава, 36034; тел. (0532) 667665

Проаналізовано конструктивні особливості й знахідки із заповнення двох гончарних горнів, знайдених під час археологічних розкопок у селищі Решетилівка в Полтавщині. Їх віднесено до типу горщених і датовано XVII–XVIII століттями. Порушено питання складності чіткого датування горнів
[Одержано 22 травня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, горно, камера для випалювання, топкова камера, Решетилівка, Україна

У червні 2006 року в селищі Решетилівка в Полтавщині, на вул. Шевченка, наукові співробітники Полтавського краєзнавчого музею (Віктор Верещака, Віталій Яремченко), Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (Оксана Коваленко) та автор цієї статті дослідили залишки двох гончарних горнів, виявлених під час прокладання каналізаційної траншеї. Горни знаходилися неподалік (за 2 м) один від одного.

Горно 1. Будівельна траншея проходила через центр випалювальної камери, тому черинь і частина «козла» були зруйновані. Горно двох'ярусне, повністю збудоване з глини в чорноземному шарі. У його стінках зафіксовано 5 прошарків обмазки. Товщина стінок – 0,1–0,12 м. Горно дещо заглиблене в передматерик, підлогу (етнографічна назва кінця XIX – початку XX століття – «низ» [1, с. 116]) печі, зафіксовану на глибині 1,86 м від рівня сучасної поверхні, теж обмазано глиною. Камера для випалювання (етнографічна назва кінця XIX – початку XX століття – «кабиця» [1, с. 115]) мала округлу форму. Черинь зберігся частково – лише біля задньої стінки горна, у місці прогонів. Сльоси були укріплені допоміжними глиняними стовпчиками. Прогони мали сегментоподібну форму. В їх стінки було вмуровано кахлі, зверху обмазані прошарком глини. «Козел», довжиною 1,64 м, шириною

0,3 м, висотою 0,46-0,47 м, проходив через усю площину випалювальної камери і, ймовірно, був викладений із кахель, скріплених глиною. Довжина топкової камери – 2 м, висота біля виходу до «кабиці» – 0,63 м, товщина аркового склепіння – 0,18 м. Підлога камери йшла з невеликим підвищенням у бік челюстів (мал.1).

Горно 2. Будівельна траншея пошкодила лише стінку горна з боку прогонів. Горно двох'ярусне, повністю збудоване з глини в чорноземному шарі. У його стінках зафіксовано 5 прошарків обмазки. Товщина стінок – 0,1-0,12 м. Горно трохи заглиблене в передматерик, його підлогу («низ»), зафіксовану на глибині 1,62 м від рівня сучасної поверхні, теж обмазано глиною. Камера для випалювання мала округлу форму. Черинь зберігся частково – лише біля задньої стінки в місці прогонів, тому форму, кількість і розташування «дучок» зафіксувати не вдалося. Прогони мали сегментоподібну форму. «Козел», довжиною 1,5 м, шириною 0,2-0,23 м, висотою 0,36 м, проходив через усю площину випалювальної камери і був збудований з глини, лише біля прогонів у його верхній частині були вмуровані фрагменти кахель. Зберігся «козел» погано – розтріскався й почав руйнуватися ще тоді, коли користувалися горном. Довжина топкової камери – 1,4 м, її верх теж не зберігся. В її стінки вмуровано ряд лицьових пластин стінних та куткових кахель, зверху обмазаних прошарком глини. Підлога камери йшла з невеликим підвищенням у бік челюстів.

Пригреблицю повністю дослідити не вдалося, оскільки її перекриває поховання XIX–XX століть. Біля челюстів зафіксовано лише її маленьку частину, що мала округлі обриси. Ймовірно, яма була одна для обох горнів і мала діаметр понад 2 м (мал.2).

Мал.1

Загальний вигляд збереженої частини випалювальної камери горна 1.
Решетилівка, Полтавщина. 2006. Фото Романа Лугового

На думку учасників досліджень, до якої схиляється й сам автор, обидва горни були горщечними й збудовані, ймовірно, одним майстром або за одним звичаєм, оскільки близькі за часом функціонування, на що вказує подібність виробів із заповнення. Проте горно 2 є більш давнім, аніж горно 1. Про це свідчить його простіша конструкція і той факт, що воно зруйнувалося в давнину. Натомість горно 1 додатково укріплювалося, тому збереглося майже неушкодженим, доки його не знищили будівельники.

Коротко розглянемо знахідки. У заповненні та в стінках горнів виявлено фрагментовані та цілі коробчасті стінні та кутові кахлі, оздоблені рослинним, геометричним, хрещатим та сюжетним орнаментами, ґратчасті кахлі. Рослинний орнамент представлено стилізованим виноградом та волютоподібними пагонами; чарунками, в які вписано пагони з листям та квіти; квіти. Сюжетні орнаменти: битва грифона з левом (2 одиниці); стилізоване зображення двоголового орла з тулубом у вигляді серця (5 одиниць). Посуд представлено горщиками, мисками, покришками. Горщики оздоблено рядами ритованих ліній та смугами, нанесеними коліщатами по плечах; рядами ліній червоного ангобу; прямими та хвилястими лініями червоного ангобу; ритованими лініями; ритованими лініями та смугою, нанесеною інструментом із ромбоподібним кінцем; пролискованими лініями; по краю зеленою поливою та на переході до плечей двома паралельними лініями й ляпками ангобу коричневого кольору, смугою ангобу світло-коричневого кольору; паралельними лініями ангобу темно-червоного кольору та смугою білого ангобу; паралельними

Мал.2.

Загальний вигляд горна 2 після розчищення. Решетилівка, Полтавщина. 2006.

Фото Романа Лугового

лініями ангобу коричневого кольору; по краю вінець пальцевими вдавленнями, по плечах рядом косих ритованих видовжених прямокутників, а нижче – вдавленнями п'ятизубчастого інструмента, що утворили зигзаг; по вінцях – паралельними смугами та рядом косих продовговуватих ляпок коричневого ангобу, розділених прямокутниками на секції з різною кількістю ляпок, плечі орнаментовано рядом вертикальних великих ляпок, нижче – горизонтальні паралельні смуги, між якими посередині нанесено горизонтальні овально-продовговаті ляпки; по плечах – ритованим геометричним орнаментом та ритованими горизонтальними паралельними смугами. Миски орнаментовано лініями червоного ангобу по білому ангобованому тлу; трьома паралельними лініями, хвилястою смугою ангобу темно-коричневого кольору та ляпками світло-коричневого кольору, нанесеними по білому ангобованому тлу.

Питання чіткого датування горнів є досить складним. Для його вирішення залучалися й такі дані, як розміри, форма й орнаментация кахель, посуду з їх заповнення. Якщо спиратися на аналоги кахель (із зображенням двоголових орлів) із Чигирини та конструктивні особливості горнів з Київщини, виділені Лесею Чміль (умуровування кахель у стінки горнів), теплотехнічні споруди слід датувати XVII століттям. Якщо порівняти ці ознаки з коробчастими кахлями з рослинно-геометричним орнаментом, то, за типологією Лариси Виногородської, горни слід датувати XVIII століттям.

Ще однією з проблем у датуванні горнів є неможливість у повному обсязі залучити знахідки, оскільки вищезгадані об'єкти не можна вважати закритими комплексами. Горно 1 зруйновано будівельниками, горно 2 засипано під час планування території, тому предмети з верхніх прошарків потрапили в їх заповнення. Лише кахлі, вмуровані в стінки й «козли» горнів, та фрагменти горщиків, які мали зовнішню поверхню тільки що випаленої посудини, можна використати в хронологічних спостереженнях. Проте звернемо увагу на те, що ці кахлі могли походити з розвалу хатньої печі або іншого горна, які існували раніше, тому, вочевидь, необхідно зважати на це під час датування горнів.

-
1. Пошивайло Олесь. *Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)*. – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – 280 с.

THE LATE MEDIEVAL POTTERY KILNS FROM THE VILLAGE OF RESHETYLVKA
Roman Luhovy (Poltava)

The constructional peculiarities and the finds from the filling of two pottery kilns, found during the excavations in the village of Reshetylivka in the Poltava Region. They are classified as being intended for the burning of pots and dated with the 17th – 18th centuries. The question of the exact dating of pottery kilns is raised

[Received May 22, 2007]

Key words: *ceramology, pottery craft, kiln, firing chamber, combustion chamber, Reshetylivka, Ukraine*

© Богдан Пошивайло, 2011

ДО ПРОБЛЕМИ ОПИСУ ВІДТИСКІВ НА ГЛИНЯНИХ ВИРОБАХ

Пошивайло Богдан. До проблеми опису відтисків на глиняних виробих // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 93-95.

Народився 19 жовтня 1984 року в Опішному, в Полтавщині. Закінчив Полтавський державний педагогічний університет імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти, історія і правознавство» (2007). Молодший науковий співробітник Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Здобувач Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Головний напрямок наукових досліджень: відтиски на глиняному посуді як джерело історичних реконструкцій.

✉ Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (05353) 42175, 42416,
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул. Івана Франка, 31, Опішне, Полтавщина, 38164; тел. (05353) 43093

Відтиски на глиняних виробих – перспективне джерело для історичних реконструкцій, які здійснюються керамологами, археологами, палеоботаніками. Уніфікація процедури дослідження, з точки зору технології нанесення, дозволить більш точно й детальніше їх дослідити. Запропонована схема, на думку автора, допоможе аналізувати й ідентифікувати глиняні вироби, зокрема посуд козацької доби
[Одержано 20 травня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, відтиски на глиняному посуді, види, підвиди, групи, підгрупи, схема характеристики, умисні й випадкові відтиски, Україна

Вивчення різного роду відтисків на глиняних виробих дозволяє з'ясувати окремі аспекти традиційно-побутової культури населення, яке їх виготовляло й використовувало. На жаль, на території України це джерело спеціально не вивчалось. Наприклад, щодо доби козащини вчені згадували лише відтиски, які утворилися після нанесення орнаментів [1, с.470; 2, с.462-464]. Тому проблеми опису, атрибутування й ідентифікації відтисків на глиняному посуді є досить актуальними.

Основне завдання даної розвідки – створити єдину схему для характеристики відтисків на глиняних виробих, яка допоможе їх описувати й класифікувати. Усі відтиски, за критерієм наявності чи відсутності мети нанесення, умовно можна поділити на два *види*: випадкові й умисні.

Випадкові відтиски – це сліди вдавнення або порожнини від сторон-

ніх домішок (здебільшого органічного походження), які випадково потрапили у формувальну масу або утворилися на поверхні виробу до моменту випалювання.

Умисні – це сліди вдавлення, нанесені на поверхню глиняного виробу до моменту випалювання з метою декорування чи під час формування гончарними інструментами, різними підручними матеріалами або ж безпосередньо руками гончаря.

Наступною класифікаційною одиницею є *підвид*, який визначається за певним технологічним процесом.

Вид випадкових відбитків має лише один підвид:

- вдавлення, що виникли під час формування.

Умисні поділяються на чотири підвиди:

- відтиски, що виникли під час формування глиняного виробу – сліди від знарядь їх нанесення (пальці й нігті гончаря, гончарні інструменти);
- відтиски від пальців і нігтів гончаря, дерев'яних трісочок тощо, що виникли під час загладжування виробу;
- відтиски, що виникли під час вдавлення (пальці й нігті гончаря, допоміжні матеріали й гончарні інструменти);
- відтиски, що виникли під час орнаментування від гончарних інструментів, пальців і нігтів гончаря, кісток, тканини та мотузок тощо).

Наступною одиницею класифікації є *групи*. Критерієм визначення є належність орнаменту, яким наносили відтиск, до певної групи матеріалів.

Визначаються такі групи умисних відтисків:

- інструментальна;
- текстильна.

Останньою класифікаційною ланкою є *підгрупи*. Вони виділяються за специфікою орнаменту:

- пальці гончаря;
- нігті гончаря;
- гончарний ніж;
- дерев'яні палички;
- рослини;
- кістки тварин;
- тканина;
- мотузки різної величини;
- штампи.

Кількість підгруп може збільшитися в процесі дослідження відбитків.

Відомості, отримані в результаті дослідження, варто заносити в таблицю:

№ п/п	Вид	Під-вид	Група	Під-група	Гли-бина вдавлення	Кіль-кість від-тисків	Роз-мір від-тиска	Місце, де знай-дено гли-няний виріб	Дату-вання	Місце збері-гання зна-хідки	При-мітки

Ця схема опису загальна й орієнтована на матеріали різних історичних періодів. Щодо відтисків на глиняних виробах доби козацтва, вона матиме такий вигляд:

1. Вид умисних відтисків
2. Підвиди
 - 2.1. Вдавлення
 - 2.2. Орнаментування
 - 2.3. Формувальне вдавлення
3. Групи
 - 3.1. Інструментальна
4. Підгрупи
 - 4.1. Пальці
 - 4.2. Гончарний ніж
 - 4.3. Штамп

Використання даної схеми може допомогти в дослідженні глиняних виробів з відтисками, зокрема під час статистичних підрахунків, та в їх датуванні.

1. Попельницька О. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII–XVIII ст. з Києва // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. – К.: Издательский дом «Стилос», 2005. – С.468-475.
2. Чміль Л. Керамические комплексы конца XV–XVI вв. из раскопок Михайловского Златоверхого собора в Киеве // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. – К.: Издательский дом «Стилос», 2005. – С.462-467.

ON THE PROBLEM OF THE DESCRIPTION OF IMPRINTS ON EARTHENWARE

Bohdan Poshyvailo (Opishne)

Impressions on earthenware could be regarded as the promising source for the historical reconstructions, by ceramologists, archaeologists, palaeobotanists. The unification of the procedure of studying from the point of view of the technique of drawing will allow to study them more exactly and at greater length. The proposed scheme, in the author's opinion, will help to analyze and to identify earthenware, in particular, the crockery of the Cossack epoch

[Received May 20, 2007]

Key words: *ceramology, pottery craft, imprints on earthenware, types, subtypes, groups, subgroups, the scheme of a description, intentional and accidental impressions, Ukraine*

© Костянтин Рахно, 2011

ІНТЕРРЕЛЯЦІЇ ОБРАЗІВ ГОНЧАРЯ Й КОЗАКА В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

Рахно Костянтин. Інтерреляції образів гончаря й козака в українському фольклорі // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 96-99.

Народився 16 серпня 1979 року в Полтаві. Закінчив із відзнакою філологічний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти, німецька, англійська мова і література» (2001). Молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу сучасної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2003).

Головний напрямок наукових досліджень: гончарство як частина духовної культури слов'ян, образ гончаря в слов'янській міфології.

Автор 80 публікацій з проблематики керамології, історії й етнології в періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (05353) 42175, 42416,

e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул. Фурманова, 8-а, кв. 76, Полтава, 36000; тел. (05322) 37841; e-mail: krakhno@ukr.net

Про взаємозв'язок в українських легендах образів козака й гончаря як представників різних стадій розвитку примордального людства, які різняться своїми фізичними даними й силою. На їхні взаємини впливають і деякі характерні для традиційної культури комунікативні стереотипи

[Одержано 20 травня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, козак, гончар, міфологічні легенди, комунікативні норми традиційної культури, український фольклор, Україна

Образ запорозького козака-характерника, наявний в українській міфології, неодноразово привертав до себе увагу дослідників. Проте вони зосереджувалися переважно на його історичних витоках. Характерництво розглядалося майже винятково як такий собі реальний феномен, вияв військового мистецтва українців, переосмислений народною творчістю. Водночас, це суто фольклорний образ, який потребує розгляду перш за все з позицій фольклористики, а не військової історії. Тим більше, що він існує не сам по собі. На сучасному етапі вивчення цього фрагмента культури важливим видається не тільки виявлення всього кола подібних міфологічних персонажів, їх системний опис і класифікація, але й урахування того, що, окрім героїчної епіки, українські легенди й перекази про козаків-характерників містять сюжети, пов'язані з основною сакральною навантаженістю будь-якої міфології, а саме з космогонічним, антропологічним і есхатологічним компонентами традиційного світогляду. Через це своєчасною також можна визнати постановку

питань про те, які саме міфологеми (ідеологічні концепти, культурні символи) стоять за цим фольклорним образом, які риси й ознаки характерника притаманні тільки йому, а які – ні. Потрібно з'ясувати його роль і місце в народному світогляді, зв'язок з іншими фольклорними образами.

За такого підходу можуть відкритися нові, неочікувані сторони образу характерника. Зокрема, однією зі сталих його характеристик є надзвичайна фізична сила, приписувана запорожцям. Вони виглядають нездоланими. Однак у фольклорі відомі випадки, коли знаходяться люди, сильніші за них. Про це свідчить оповідь, записана українським живописцем Порфириєм Мартиновичем наприкінці XIX століття в містечку Вереміївка Золотоніського повіту в Полтавщині:

«Іхав дід із горшками ув узвоз на гору, а з гори два запорозьці йдуть: коні в руках ведуть. «Ану, – кажуть, – звертай, діду». – «А, голубчики, – каже, – помилуйте, бо я тільки з цього й хліб їм... а моя старість». Кланяється їм, просить... А вони таки ні: «Звертай», – поки не прийшли уже близьенько до його. Він тоді (той дідусь) як ухватить однією рукою цього за груди, а другою рукою того, та як розведе їх, та як зведе лобами докупі, – та і лоб, і очі повибивав. Та тоді того туди одтяг, а того туди, та й поїхав на гору. Такий-то дідусь був!» [4, с.227].

В українському фольклорі гончарі часто зображуються людьми надзвичайної фізичної сили. Гончар навіть здатен утримати й витягти падаючих у провалля волів і воза [3, с.79]. Однак ці ремісники не прагнуть виставляти напоказ свої спроможності. У деяких оповідях гончар, маючи величезну фізичну силу, старанно приховує її від оточуючих [2, с.352-354].

Фабула цієї оповіді спирається на міфологічну концепцію змін людських форм – від могутніх та високих до низькорослих, слабосилих, і навпаки. В етногенетичних міфах люди, які жили колись або живуть і зараз по сусідству, але створені окремо, завжди зображались як істоти нижчі (карлики, дикуни, варвари) або ж вищі (велетні, чаклуни) від людської норми, у всякому разі поза нею – поза суспільством творців даного міфу. Існування наділених особливою силою велетнів приурочувалося до часу, коли ще не завершилося творення світу. Цей процес описувався як перехід від первісного хаосу до впорядкованого, облаштованого всесвіту, що відбувся у кілька етапів. Домінування над запорожцями зовні немічного, слабшого на вигляд за них дідуса-гончаря, котрий несподівано виявився значно дужчим за козаків, було виявом загальноіндоевропейської міфологічної ідеї циклічної зміни поколінь, пов'язаної з деградацією роду людського: кожне наступне покоління менш сильне і мудре, ніж попереднє. Вони є своєрідним відліком існування світу. В українському фольклорі ця ідея реалізується передовсім в есхатологічних легендах. Проте дана колізія більш близька до конфлікту генерацій в архаїчному епосі східних і південних слов'ян, германців та іранців: богатир старшого покоління, якого часом молодший зневажає за вік чи неллицарське заняття, долає молодого, демонстративно показавши тому, що він набагато сильніший [5, с.237-251; 6, с.71-81]. Сила слугує тут засобом ситуативного встановлення ієрархічних відносин.

Чемне та люб'язне поведження старого гончаря з козаками, яке у відповідь на їхню неповагу змінюється грізною демонстрацією своєї сили, нагадує ставлення предків до своїх нащадків. Його агресивність до певної міри вмотивована

комунікативними нормами традиційної культури. Агресія – одна з характерних форм дорожньої комунікації. Дорога в традиційних уявленнях сприймалася як зона насильства, де завжди треба було бути готовим до нападу й відсічі. Силкові форми взаємин були водночас і комунікативними. Коли порушувалися усталені норми спілкування, агресія й біль набували функцій загальнозрозумілих сигналів, обов'язкових до сприйняття. Так могли діяти лише ті, чий статус був однозначно високий. Гончарям приписували силу й могутність, які виходили далеко за рамки ремесла. Завдяки своєму знанню, вони набували здатності спілкуватися з тими силами, котрі могли впливати на долі людей і контролювати канал зв'язку між світом людини і світом природи та Богів, будучи своєрідними посередниками. Наділені владою над стихіями та перевертенством, необхідним для переходу в інший світ, фахівці з гончарного ремесла проникали у сферу чужого з метою освоєння її або добування тих цінностей, які їй належали (наприклад, сировини для свого виробництва). Старість, похилий вік гончаря, на якому наголошується і в деяких інших міфологічних текстах [1, с.222-224], є ознакою його належності до попередньої міфологічної генерації, близькості до прімордiального людства, що перебувало на вищому рівні буття. Це покоління творців культурних благ, деміургів.

Козаки, наділені військовою звитягою, силою, невразливістю до зброї, здатністю перекидатися на звіра та іншими вміннями і якостями, належали до тієї ж категорії міфологічних персонажів, що й інші люди, наділені надприродними здібностями від народження або ж унаслідок контакту з потойбіччям. Більше того, вони входили до фольклорної ієрархії потенціалів. Через це навіть за козацької доби поряд із властивою для того часу міфологемою безстрашного войовника був присутній набагато могутніший за нього старець-гончар, який оперував природними стихіями. Образ гончаря в народній творчості доби козацтва предметом вивчення ще не був. Однак він є надзвичайно важливим і для розуміння духовного аспекту гончарного ремесла, і для вирішення ширших проблем студіювання середньовічного світогляду. Серед іншого він проливає світло на архетипові основи образу українського воїна, його світоглядне підґрунтя. Взаємодіючи у фольклорі з іншими образами, характерники займали своє місце в системі міфологічних уявлень як один з її елементів.

-
1. Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях: (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков: Типография К.Счасни, 1891. – Т.3. – С.156-228.
 2. [Іванов Петро]. Народні казки, зібрані Петром Івановим /Упорядник Ірина Неїло. – К.: ЕксОб, 2003. – 512 с.
 3. Манжура И. Малорусские рассказы и поверья (Екатеринославской губ.) // Живая старина. – СПб., 1892. – Вып.1. – С.78-80.
 4. Мартинович П. Українські записи. – К.: Типография Н.Т.Корчак-Новицкого, 1906. – 317 с.

5. Миллер О. Илья Муромец и богатырство киевское: Сравнительно-критические наблюдения над слоевым составом народного русского эпоса. – СПб.: Типография Н.И. Михайлова, 1869. – 830, XXV с.
6. Смолицкий В.Г. Былина о Святогоре // Славянский фольклор. – М.: Наука, 1972. – С.71-81.

THE INTERRELATIONS BETWEEN THE IMAGES OF A POTTER AND A COSSACK IN THE UKRAINIAN FOLKLORE

Kostyantyn Rakhno (Poltava)

The article deals with the interrelations between the images of a cossack and a potter as the representatives of different stages of the development of primordial mankind in Ukrainian legends. They be notable for their physical and strength. Some communicative stereotype, characteristic for the traditional culture, influence on their mutual relations as well

[Received May 20, 2007]

Key words: *ceramology, pottery craft, Cossack, potter, mythological legends, communicative norms of traditional culture, Ukrainian folklore, Ukraine*

Костянтин Рахно виголошує доповідь на Семінарі.

Опішне. 29.05.2007. Фото Олеся Пошивайла.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

© Валентина Троцька, 2011

ДОСЛІДЖЕНІ ГОНЧАРНІ ГОРНИ ОПІШНЕНСЬКОГО ГОНЧАРНОГО РАЙОНУ

Троцька Валентина. Досліджені гончарні горни Опішненського гончарного району // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 100–118.

Народилася 13 червня 1959 року в Глинському Зінківського району Полтавської області. Закінчила історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти. Історія» (2002); навчалася в аспірантурі Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (2002–2003). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2002), старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2002).

Головні напрямки наукових досліджень: гончарство Середнього Подніпров'я X–XIII століть в історичних дослідженнях; гончарні інструменти в Україні (еволюція, регіональні особливості); випалювальні споруди в Україні (історія, регіональні особливості).

Авторка 22 публікацій з проблематики керамології й археології в періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (05353) 42175, 42416,
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул. Швейцарська, 26, Опішне, Полтавщина, 38164; тел. (05353) 42648, (066) 6123871

Подано інформацію про гончарні горни середини XVIII – першої третини XX століття різного ступеня збереженості й дослідженості, виявлені на території Опішненського гончарного району (Опішне, Міські Млини, Малі Будища, Попівка). Описано конструкцію горнів («горщечних», «мисочного» та для випалювання іграшки), охарактеризовано знахідки з їх заповнення

[Одержано 20 травня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, гончарні горни, глиняні фігурки, горщики, миски, Опішне, Міські Млини, Малі Будища, Попівка, Полтавщина, Україна

Старе козацьке містечко Опішне здавна вважають столицею українського гончарства, адже воно славиться гончарним ремеслом принаймні з XVIII століття. Ще перші дослідники цього ремесла стверджували про існування в містечку за доби козащини гончарного цеху, який припинив свою діяльність у першій половині XIX століття [12, с. 641, 648]. Найповніші відомості про гончарство цього осередку зібрав 1893 року Іван Зарецький. На той час учений зафіксував у Опішному й прилеглих до нього селах (Міські Млини, Попівка, Малі Будища)

Мал.1. Робочий момент розкопок гончарного горна середини XVIII століття. Зліва направо: Олесь Пошивайло, Петро Ганжа. Опішне, Полтавщина. 1988. Фрагмент відеозйомки Володимира Редчука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Мал.2.
Розкопки посудної камери горна
середини XVIII століття.
Опішне, Полтавщина. 1988.
Фрагмент відеозйомки
Володимира Редчука.
Національний музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному, Національний архів
українського гончарства.
Публікується вперше

306 гончарів, 288 з яких мали власні горни для випалювання глиняних виробів. Наприкінці XIX століття ці теплотехнічні споруди мали круглу та чотирикутну форми. Круглі називалися «горщечними». Їх використовували для випалювання різноманітного посуду, кахель, цегли. Чотирикутні слугували для випалювання полив'яних мисок, за що й отримали назву «мисочні». Перші були характерні для всієї Полтавської губернії, другі – відомі винятково в колишньому Зіньківському повіті [3, с.18].

Мал.3.
Посудна камера горна
середини XVIII століття.
Опішне, Полтавщина. 1988.
Фрагмент відеозйомки
Володимира Редчука. Національний
музей-заповідник українського
гончарства в Опішному,
Національний архів українського
гончарства.
Публікується вперше

Нині лише незначна кількість опублікованих праць містить дані про розкопані горни [1, с.250-253; 4, с.89-96; 5, с.197-198; 6, с.173-177, 224], кілька з них авторка даної розвідки присвятила теплотехнічним спорудам, віднайденим на території Опішного [9; 11].

У межах Опішненського гончарного району на сьогодні досліджено лише 7 горнів, датованих серединою – кінцем XVIII століття, кінцем XIX – початком 20-х – 30-х років XX століття [9, с.40-43; 11, арк.5-6; 10, с.17-19]. Звичайно, для такого значного осередку ця кількість мізерна, що свідчить про недостатню вивченість території козацького містечка та його околиць. Проте вона дозволяє порівняти конструкцію розкопаних горнів із дослідженими випалювальними спорудами XVIII–XIX століть з інших територій Полтавщини.

Уперше двох'ярусне горно середини XVIII століття на одній із садиб селища 1988 року розкопали співробітники Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. За конструкцією його віднесено до типу «горщечних». На жаль, через погану збереженість його будову не було ґрунтовно досліджено, тому детальних даних про нього немає (мал.1-3).

Найчисельнішими знахідками з горна є фрагменти мисок, покритих побілом, по якому нанесено мальовку у вигляді горизонтальних ліній, «кривульок», розірваних «кривульок», коротких вертикальних рисок, крапок та «кривульок із великим накупанням» коричневим та темно-червоним ангобами. Дзеркало мисок покрите рослинним орнаментом (мал.4-7).

Фрагменти горщиків, знайдених під час розкопок горна, оздоблені горизонтальними лініями та «кривульками», короткими вертикальними лініями світло-коричневого та темно-коричневого ангобів (мал.8).

Подальші дослідження гончарних горнів продовжилися лише 1996 року. До 2003 року співробітники Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН

Мал.4.
Миска (фрагмент). Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 8,3х22,1 см. **Опішне, Полтавщина.** Середина XVIII століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-599. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.5.
Миска (фрагмент). Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 11,4х22,1 см. **Опішне, Полтавщина.** Середина XVIII століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-598. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

України виявили гончарні горни різної конструкції та різного ступеня збереженості, здійснили їх вивчення.

Двох'ярусне горно з округлою в плані посудною камерою («горщечне»), було досліджено під час охоронних розкопок 1996 року на південно-західній околиці села Міські Млини, поблизу Опішного, у піщаному кар'єрі (мал.9-11). Знаходилося на глибині 0,8-0,96 м від рівня сучасної поверхні. Стінки та «козел» викладені з цегли-сирцю, розмір цеглин 34х15х6 см. Під час досліджень, проведених на території Опішного наприкінці XIX століття, Іван Зарецький зафіксував, що гончарні горни тут будували саме з такого матеріалу й служили від 10 до 20 років [3, с.26]. Нині збереглася лише частина топкової камери й череня з однією «дучкою» та «козел» довжиною 1,2-1,4 м. Від «козла» в напрямку до пригребби топкова камера конусоподібно та уступоподібно звужувалася. Ширина її біля «козла» – 1,4 м, висота – 0,75 м. Ширина та висота входу до камери – 0,5 м. Горно кілька разів ремонту-

Мал.6.
Миска (фрагмент). Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 10,6х27,8 см. **Опішне, Полтавщина.** Середина XVIII століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-597. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.7.
Миска (фрагмент). Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 10,4х26,6 см. **Опішне, Полтавщина.** Середина XVIII століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-601. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.8.

Фрагменти горщиків. Глина, ангоби, гончарний круг, писання, 3,5х13 см, 3,7х11,2 см, 4,7х8,8 см. Опішне, Полтавщина. Середина XVIII століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-577, НД-585, НД-578. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

вали, про що свідчить обмазка з різнокольорових глин товщиною близько 8 см [9, с.40].

У культурному шарі над горном та в його заповненні знайдено фрагменти горщиків, мисок і тера-котових кахель.

Внутрішня поверхня мисок укрита побілом, по якому нанесено орнамент світло-коричневим та темно-коричневим ангобами у вигляді горизонтальних ліній та «кривульок», коротеньких прямих рисок, перерваних «кривульок», нанесених по крисах та дзеркалі, вертикальних і горизонтальних «ляпок», «кривульок із великим накупанням». Денця розмальовано рослинним орнаментом (мал.12-17).

Мал.9.

Залишки гончарного горна кінця XVIII – початку XIX століття перед розчищенням.

Міські Млини, Полтавщина. 1996. Фрагмент відеозйомки Юрія Радченка.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

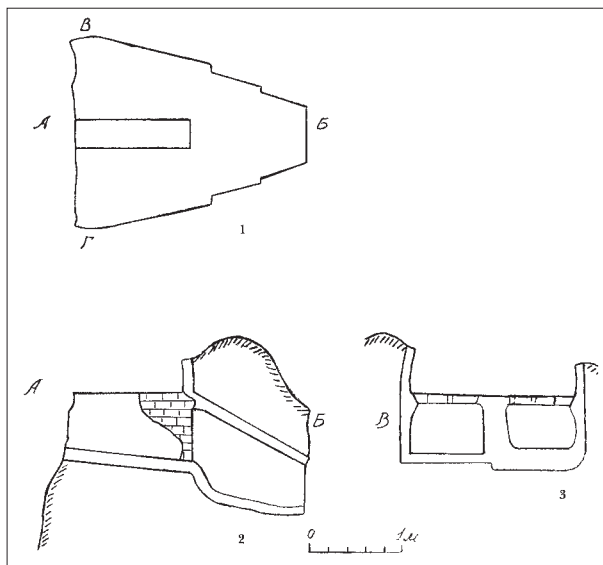
Горщики, фрагменти яких виявлено в заповненні горна, оздоблені «*гребінцем*», вертикальними й горизонтальними «*ляпками*», мазками, «*кривульками*», коротенькими, дещо косими вертикальними рисочками, короткими, широкими «*кривульками*» білого, темно-коричневого й світло-коричневого ангобів (мал.18-23). Провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук Лариса Виногородська знахідки з горна датувала кінцем XVIII – початком XIX століття.

Випалювальну споруду іншої конструкції було розкопано 1999 року біля підніжжя пагорба в південно-східній частині Опішного (куток «*Ісіпівка*»), на садибі гончаря Івана Цюрюпи. Горно двох'ярусне, мало чотирикутну в плані посудну камеру довжиною 2,05 м та шириною 1,9 м. За Іваном Зарецьким, належить до типу «*мисочних*» (мал.24-26). Краї посудної камери збереглися лише на висоті 0,08 м. Споруду викладено з цегли й обмазано шаром глини червоного кольору товщиною 0,07 м. Нараховано 36 «*дучок*» прямокутної форми розміром 0,15х0,05 м, рівномірно розташовані по всій поверхні череня. «*Дучки*» були прикриті фрагментами неполив'яних мисок, виготовлених із глини червоного кольору й декорованих орнаментом, характерним для виробів XIX століття. Аркове склепіння топкової камери горна – «*сльоси*» – дугоподібної форми. Розміри топкової камери 1,1х0,75х0,65 м. Черинь тримався на «*козлові*» шириною 0,38 м, який проходив через усю довжину нижньої частини посудної камери. Пригребіця розміром 2,1х2 м, висотою 1,5 м. Для збільшення теплоізоляції стінок камери горно було заглиблено в природний схил пагорба [9, с.41-42]. За знахідками із заповнення горна та свідченнями онуки гончаря Івана Цюрюпи – Любові Нечипоренко, споруду датовано кінцем XIX – початком XX століття.

Двокамерне гончарне горно з округлою в плані посудною камерою («*горщечне*») було досліджено 2000 року в південно-східній частині Опішного (куток «*Яри*») (мал.27-29). Форма челюстів топкової камери нагадує видовжений овал шириною 0,8 м, висотою 0,9 м та довжиною 2,25 м. Топкову камеру поділено на

Мал.10.
Залишки гончарного горна
кінця XVIII – початку XIX
століття після розчищення.
Міські Млини, Полтавщина.
1996. Фрагмент відеозйомки
Юрія Радченка. Національний
музей-заповідник країнського
гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства.
Публікується вперше

Мал.11.
Схематичний план горна:
1 – вигляд зверху;
2 – поздовжній розріз;
3 – поперечний розріз.
Міські Млини, Полтавщина.
Кінець XVIII –
початок XIX століття.
Малюнок Олександра Кулика

два канали опорним «козлом» шириною 0,2 м, що підтримував черинь, в якому виявлено 22 отвори – «дучки» округлої форми, діаметром 0,06-0,07 м, через які у верхній ярус проходило гаряче повітря. Посудна камера горна діаметром 2,1 м збереглася на висоті 0,5 м. Споруду збудовано з цегли розміром 0,32x0,15x0,06 м. Стінки й дно обмазані кількома шарами різнокольорових глин товщиною 0,05 м. Передпічна яма довжиною 2 м, шириною 1,7 м. У топковій камері знайдено десять горщиків і глечик (мал.30) [11]. Криси горщиків оздоблені орнаментом у вигляді коротких горизонтальних мазків та «гребінця» – ряду вертикальних, дещо зігнутих рисочок, нанесених коричневим ангобом. Плечі орнаментовано «ляпками» – широкими горизонтальними мазками, та горизонтальними лініями коричневого й білого ангобів. Вінця глечика покриті світло-коричневою поливою. На шиї продрапано невеликий хрестик. Усередині глечика на денці виявлено конусоподібний виступ («пуп»), який виготовляли гончарі тільки в молочному посуді. За знахідками, виявленими в горні, його датовано кінцем XIX – початком XX століття.

У вересні 2003 року було розкопано горно першої третини XX століття малобудищанського гончаря Івана Чуприни, випалювання в якому здійснювали до початку 1930-х років (мал.31). Горно двох'ярусне, «горщечне», випалювальна камера горна округла, діаметром 0,18 м, з опорною перегородкою – «козлом», який проходив через усю довжину череня. У черені наховано 21 «дучку», діаметром від 3 до 7 см, що розміщувалися нерівномірно: 9 знаходилися ліворуч і 12 – праворуч. Пригребіця чотирикутної форми, розміром 1,5x0,1,5x1,5 м [6, с.173-174].

У жовтні того ж року на околиці села Попівка, що злилося межами з Опішним, досліджено залишки невеликого глинобитного гончарного горна для випалювання іграшок (мал.32).

Мал.12.

Миска (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 6х21,7 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
НД-595. Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

Мал.13.

Миска (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 7,2х23,4 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
НД-23-26. Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

Мал.14.

Миска (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 4,4х18,7 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
НД-43-50. Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

Мал.15.

Миска (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 8,7х28,8 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
НД-600. Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

Мал.16.

Миска (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 6,8х20,9 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-37-42. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.17.

Миска (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 4,6х24,1 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-51-58. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.18.

Горщик (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 4,6х16,8 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-72-74. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.19.

Горщик (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг, мальовка, 4,9х18,5 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-89. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.20.

Горщик (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 11,6х12,7 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
НД-80. Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

Мал.21.

Горщик (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 4,5х14,4 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
НД-81, НД-82. Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

Мал.22.

Горщик (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 3,6х12,1 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
НД-88. Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

Мал.23.

Горщик (фрагмент).

Глина, ангоби, гончарний круг,
мальовка, 8,7х27,3 см.

Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII століття.

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
НД-99, НД-100. Фото Тараса Пошивайла.
Публікується вперше

Мал.24.

Робочий момент розкопок посудної камери горна кінця XIX – початку XX століття.

Зверху вниз: Ніна Чопенко, Олександр Риженко. Опішне, Полтавщина. 1999.

Фото Валентини Троцької. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

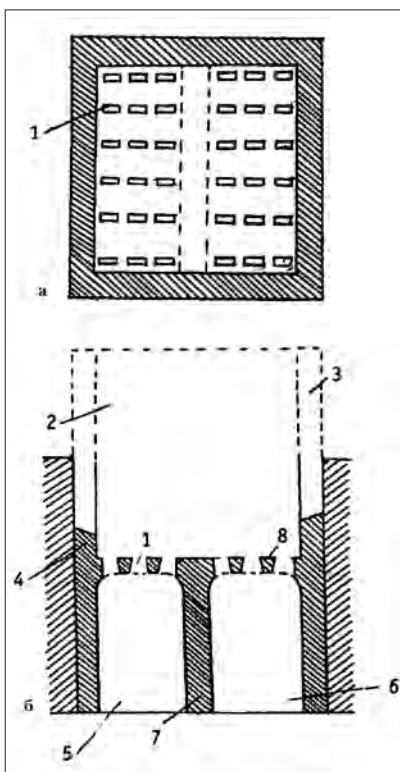
Мал.25.

Посудна камера горна кінця XIX – початку XX століття. Опішне, Полтавщина.

1999. Фото Валентини Троцької. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Публікується вперше

Мал.26.
Схематичний план горна:
а – вигляд зверху; б – поперечний розріз.
Опішне, Полтавщина. Кінець XIX – початок
XX століття. Малюнок Валентини Троцької

Мал.27.
Робочий момент розкопок гончарного горна
кінця XIX – початку XX століття.
Зліва направо: Віктор Міщанин, Сергій Радько,
Ірина Чирка, Валентина Троцька.
Опішне, Полтавщина. 2000. Фото Володимира
Редчука. Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному, Національний архів
українського гончарства

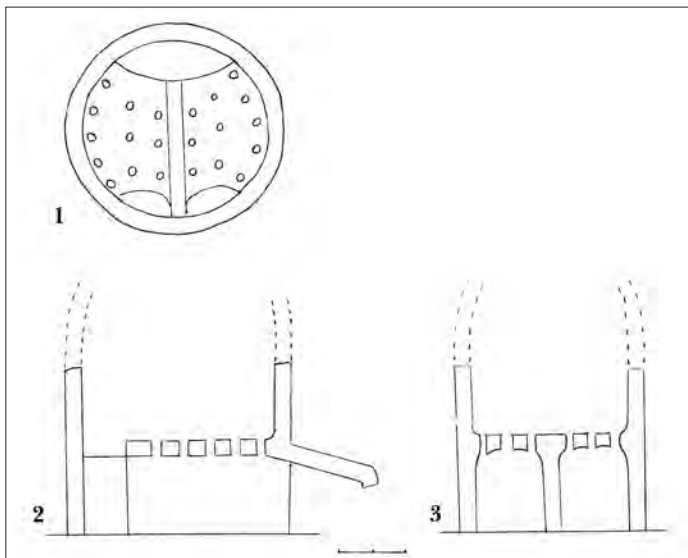

Мал.28.

Посудна камера гончарного горна кінця XIX – початку XX століття. Опішне, Полтавщина. 2000. Фото Володимира Редчука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Мал.29.

Схематичний план горна: 1 – вигляд зверху; 2 – поздовжній розріз; 3 – поперечний розріз. Опішне, Полтавщина. Кінець XIX – початок XX століття. Малюнок Валентини Троцької

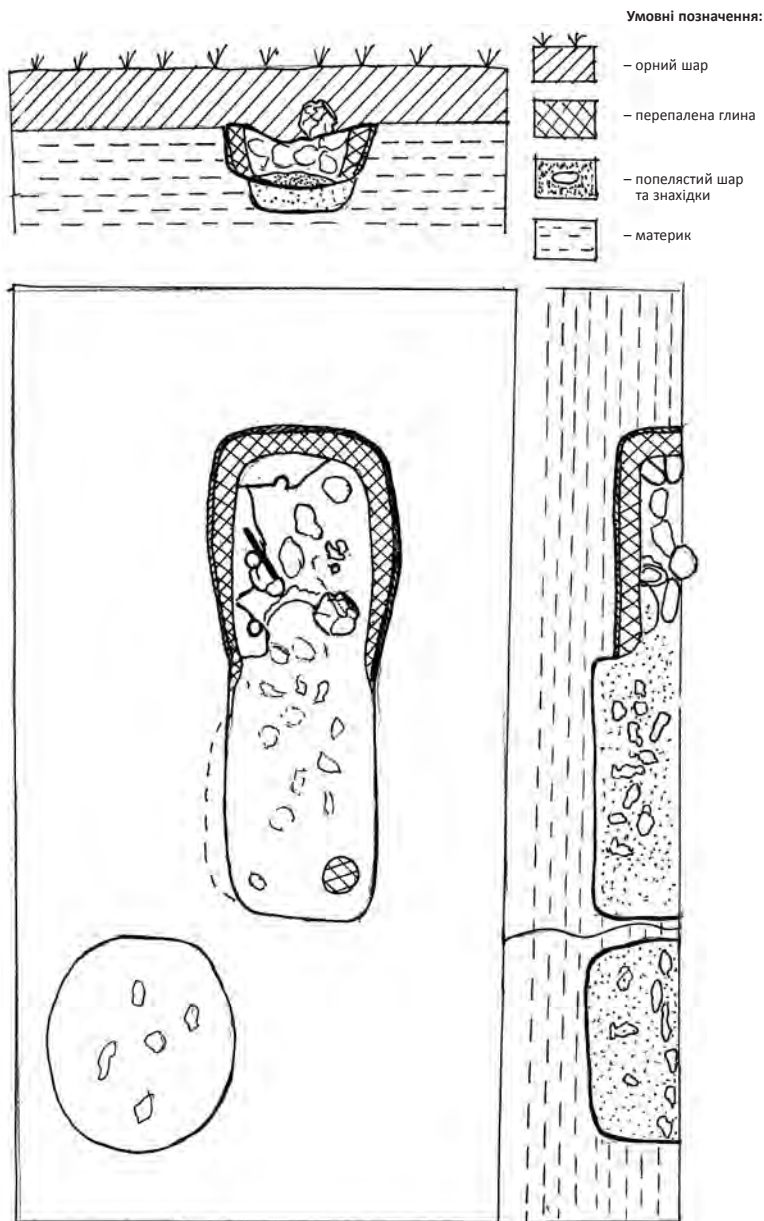
Мал.30.

Горщик (ліворуч) та глечик. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, 24,2х26,8 см, 31,4х20,6 см. Опішне, Полтавщина. Початок XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, КН-5316, КН-5314. Фото Володимира Редчука

Мал.31.

Посудна камера горна малобудищанського гончаря Івана Чуприни. Малі Будища, Полтавщина. Перша третина XX століття. Фото Ольги Мартиненко

Мал.32.

Схематичний план горна для випалювання іграшки та яма із знахідками.
Попівка, Полтавщина. 1920-ті роки. Малюнок Анатолія Щербаня.

Публікується вперше

Мал.33. Зооморфні фігурки із заповнення горна (фрагменти): олень (1), кінь (2). Глина, відливання у формі, 11,8х10,1; 15х5,5 см. Попівка, Полтавщина. 1920-ті роки. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-7679, б/н. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.34. Зооморфні фігурки із заповнення горна: заєць (1), кіт (2, 3). Глина, відливання у формі, 7х9; 10,2х6,6; 5,7х5,2 см. Попівка, Полтавщина. 1920-ті роки. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-7666, НД-7672, НД-7667. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.35.
Зооморфна фігурка (собака)
із заповнення горна.
Глина, відливання у формі, 4,1х4 см.
Попівка, Полтавщина. 1920-ті роки.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
НД-7662.
Фото Валентини Троцької.
Публікується вперше

Мал.36.

Зооморфні фігурки та їх фрагменти із заповнення горна: собака (1, 2), півень (3, 4). Глина, відливання у формі, 8,6х7,3; 8,5х5,7; 4,2х3,4; 6,8х9 см. Попівка, Полтавщина. 1920-ті роки. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-7681, НД-7684, НД-7668, НД-7683. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Мал.37.

Антропоморфні фігурки із заповнення горна: жінка в зимовому одязі (1, 4), жінка з дитиною (2); дівчина (3). Глина, відливання у формі, 10,4х3,4; 8,9х4,3; 8,8х3,7; 6,2х2,5 см. Попівка, Полтавщина. 1920-ті роки. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД-7446, НД-7784, НД-7720, НД-7753. Фото Тараса Пошивайла. Публікується вперше

Загальна довжина горна разом із пригреблицею – 1,9 м, ширина – 0,85 м, глибина – в середньому 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Пригреблиця розміщувалася глибше від пічки на 0,2 м. Черінь спирався на залізні прuti та фрагменти верх-ніх частин від трьох макітер. Його поверхня зруйнована, уціліла лише одна «дучка» діаметром 0,04 м. Камера горна – «кабиця» – не збереглася. У заповненні пічки серед попелу й залишків череня знайдено фрагменти 11 видів фігурок, невеликого

горщика, значну кількість дрібних уламків гончарного посуду – горщиків, макітер, квітників і мисок. На схід від горна на відстані 0,3 м знайдено яму округлої форми діаметром 0,9х0,8 м і глибиною 0,4 м, заповнену попелом, фрагментами глиняних виробів і сміттям. Серед знахідок переважали уламки глиняних зооморфних та антропоморфних фігурок, виготовлених у гіпсових формах (мал.33-37) [11, арк.5-6]. Впровадження таких форм в опішненське гончарство, започатковане наприкінці XIX століття, продовжилося в першій чверті XX століття. У 1912–1919 роках гіпсові форми й глиняні вироби в них виготовляли в Опішненському гончарному навчально-показовому пункті [8, с.39]. Це було поширене явище серед місцевих опішненських гончарів наприкінці XIX – на початку XX століття [7, с.223]. Залишків самих форм не знайдено. Усього було виявлено понад 250 фрагментів фігурок, виготовлених у 21-й формі. Варто зазначити, що жодної іграшки, виготовленої за традиційною для Опішного технологією (ліпленої), у горні не виявлено.

Отже, результати досліджень засвідчили, що всі три типи гончарних горнів – «горщечне», «мисочне» та для випалювання іграшки – різняться за своєю будовою й розмірами. Проте досліджені «горщечні» горни за своєю конструкцією подібні до випалювальних споруд XVII–XVIII століть, виявлених на території Середнього Подніпров'я [1, с.250; 2, с.132; 4, с.92; 5, с.197] та описаних Іваном Зарецьким наприкінці XIX століття [3, с.18]. По-перше, вони мають двох'ярусну конструкцію; по-друге, як і горна козацької доби, збудовані з цегли-сирцю, хоча мають різні розміри [1, с.250-251]. Іван Зарецький наприкінці XIX століття не виявив теплотехнічних споруд для випалювання іграшки, оскільки більшість гончарів випалювали її в «горщечних» горнах разом із посудом. Тому знахідка такої випалювальної споруди початку 20-х років XX століття дала можливість прослідкувати не тільки її конструктивні особливості, але й зафіксувати факт існування на згаданій території на початку XX століття горнів для випалювання пластики малих форм. Матеріали археологічних розкопок доповнили спостереження етнографів і є одним із додаткових і важливих джерел у вивченні гончарства цих осередків.

Кількість гончарних горнів, виявлених у Опішненському гончарному районі, незначна, тому місцеві пізньосередньовічні випалювальні споруди вивчено недостатньо. Однак їх дослідження, починаючи з доби козаччини, дасть змогу не лише прослідкувати еволюцію самих горнів, гончарної технології, а й вирішити більш загальні питання, такі як розвиток гончарних традицій України упродовж XVII–XX століть.

-
1. Буйлук М. Гончарний комплекс кінця XVII – початку XVIII ст. // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа / Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1 – С.250-253.*
 2. Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні XIV–XVIII ст. // *Археологія. – 1997. – №2. – С.129-140.*
 3. Зарецький І.А. Гончарний промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, I с.

4. Коваленко О. Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII століття // Український керамологічний журнал. – 2004. – №1. – С.89-96.
5. Кулатова І.М. Полкове місто Полтава: стан та перспективи археологічних досліджень // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства (м.Луцьк, вересень-жовтень 1993 р.): Тези доповідей. – Луцьк: Луцький краєзнавчий музей, 1993. – С.197-198.
6. Міщанин В.Д. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX – XX століття). – Опішне: Українське Народознавство, 2005. – 304 с.
7. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 410 с.
8. Пошивайло Олесь. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX – на початку XX століть. – Опішня: Видання Музею гончарства в Опішні, 1989. – 62 с.
9. Троцька Валентина. Дослідження гончарних горнів у Опішному // Український керамологічний журнал. – 2001. – №2. – С.40-43.
10. Троцька Валентина. Знахідка гончарного горна в Опішному // Український керамологічний журнал. – 2002. – №1. – С.17-19.
11. Троцька Валентина, Щербань Анатолій. Звіт про археологічні дослідження у Зінківському районі Полтавської області у 2003 році // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од.зб.93. – 38 арк.
12. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К.: Университетская типография, 1851. – Ч.1. – С.1-136; Ч.2. – С.137-697, XXII.

THE INVESTIGATED POTTERY KILNS OF THE OPISHNE POTTERY DISTRICT

Valentya Trotska (Opishne)

The information on the pottery kilns of the mid18th – early 20th centuries with different degrees of the integrity and exploration, found on the territory of Opishne pottery district (Opishne, Miski Mlyny, Mali Budyshcha, Popivka), is given. The constructions of kilns (for pots, for dishes, for child's toys) are described, the finds from their filling are characterized

[Received May 20, 2007]

Key words: ceramology, pottery craft, pottery, pottery kilns, clay figurines, pots, dishes, Opishne, Miski Mlyny, Mali Budyshcha, Popivka, the Poltava Region, Ukraine

© Анатолій Гейко, 2011

КРЕМ'ЯХИ XVII–XIX СТОЛІТЬ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гейко Анатолій. *Крем'яхи XVII–XIX століть: проблеми дослідження* // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 119–122.

Народився 23 грудня 1966 року в Судіївці Полтавського району Полтавської області. Закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка за спеціальністю «Історія і радянське право» (1991); аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (1999). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Головний напрямок наукових досліджень: гончарство доби пізньої бронзи та раннього заліза Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя; нині досліджує маніпуляційні дитячі ігри (крем'яхи) й давні способи ремонту глиняних виробів.

Автор близько 90 наукових праць із проблематики керамології та археології, опублікованих у виданнях України, Російської Федерації, Молдови, Казахстану.

✉ Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (05353) 42175, 42416,

e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net.

✉ Вул. Жовтнева, 20, Шевченки, Полтавщина, 38755

Проаналізовано археологічні знахідки оброблених фрагментів посуду й кахель XVII–XIX століть, які ідентифіковано як предмети для дитячих ігор. Здійснено їх атрибутування. Означено проблеми, що виникли під час їх дослідження. Однією з них стала варіативність назв на позначення цих знахідок. Опрацювання довідкової, етнографічної й художньої літератури дозволило з'ясувати й запропонувати для загального вжитку найбільш відповідну назву цих предметів – крем'яхи

[Одержано 20 травня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, черепки, крем'яхи, гра, посуд, кахлі, Україна

Серед знахідок XVII–XIX століть зустрічаються невеликі, округлої, рідше прямокутної форми оброблені фрагменти глиняного посуду діаметром 2–4 см. На жаль, на ці предмети археологи майже не звертають увагу.

Оброблені фрагменти глиняного посуду виявлено під час археологічних досліджень у центрі Полтави [12, с.64, рис.14:5, 11] та на місці колишнього Пушкарівського Вознесенського монастиря. Останню зі знахідок зроблено з кахлі, вкритою зеленою поливою. Їх датовано кінцем XVII століття [10, с.93, рис.4:9]. Під час розкопок 2005 року на місці будівельних робіт, що проходили на подвір'ї Полтавського краєзнавчого музею (вул. Конституції, 2), крім різноманітних виробів

із глини та скла, знайдено оброблені фрагменти кахель та фаянсових мисок. До речі, Полтавський краєзнавчий музей знаходиться на землях Полтавської фортеці XVII–XVIII століть. Тут досліджено сліди фундаменту цегляного будинку бургомістра Павла Руденка. Виявлені артефакти відносяться до другої половини XVIII століття [7, с.54-56].

Подібний предмет, виготовлений із кахлі, знайдено в селі Більськ Котелевського району Полтавської області. Археолог Петро Гавриш з'ясував, що в цьому поселенні, на місцях, де стояли давні садиби мешканців, інколи можна знайти подібні округлі предмети, виточені з уламків гончарного посуду, часом полив'яного [1, с.38].

В Опішному Зіньківського району Полтавської області, на вулиці Панченка, де трапляються матеріали XVII–XVIII століть, автор знайшов оброблений округлий глиняний предмет – крем'ях. Його, ймовірно, зроблено зі стінки миски, вкритої зеленою поливою [2, мал.1:11]. З території містечка походить ще одна знахідка крем'яха.

Обточений округлий уламок стінки посудини, вкритої жовтою поливою, автор знайшов і в селі Шевченки (вул.Жовтнева, 20) Полтавського району Полтавської області. Точне датування знахідки не з'ясовано, хоча разом із нею виявлено матеріали середини XVIII – XIX століття.

Черепки округлої й прямокутної форм походять із пізньосередньовічного поселення біля села Леськи Черкаського району Черкаської області [18, с.302]. Подібні предмети зустрічаються й на пам'ятках більш ранніх епох.

На жаль, дослідники в більшості випадків лише фіксують згадані знахідки, зазначаючи, що вони могли використовуватися для гри, але не пояснюють, як саме. Крім того, в українській археологічній літературі не існує єдиної назви обточених черепків. Серед науковців існує термінологічний «різномбій» у позначенні цих предметів. Навіть один і той самий археолог може називати їх по-різному, наприклад: «кружечок», «гральний кружечок» [10, с.93], «гральні фішки» [8, с.302] тощо.

Слід зазначити, що назви «кружечок», «гральний кружечок», «буц», «гральний жетон», «гральні фішки», «фішки», «диски» тощо лише дезорієнтують дослідників. Окрім того, вони здебільшого штучні. На позначення цих предметів найкраще підходить назва «крем'яхи», яку широко використовують у художніх, довідкових, рідше – в етнографічних виданнях.

Наприклад, у словнику української мови Бориса Грінченка стверджується: «Креймах... = Крем'ях. Ум. * Креймашок... Округленный по возможности кремешек, просто камешек или черепок, употребляющийся при игре у крем'яхи» [4, с.302].

За «Словником української мови» (1973): «1) крем'ях – гладенький камінець, який використовують діти для гри... 2) рідко те саме, що і камінець» [9, с.335]. На жаль, у ньому не зазначено, що крем'яхи робили з уламків глиняного посуду чи кахель.

Проте археологи назву «крем'яхи» не використовують.

Існує чимало етнографічних даних про гру в крем'яхи. Етнографи записали правила гри. Вони нерідко були складними, крім того, існувало багато варіантів гри [7, с.39-40]. Слід зазначити, що, на жаль, не всі правила гри зафіксовано в XIX–XX

* Умовне скорочення від «имя уменьшительное»

століттях. Підтвердження цьому – статті Анатолія Гейка та Петра Гавриша, де подано досі невідомі різновиди гри, що побутували в Зінківському районі Полтавської області ще в 30-х – 40-х роках XX століття [3, с.76; 1, с.38].

Гру в крем'яхи можна віднести до ігор маніпуляційного типу, куди входять ігри з камінцями, кістками, різними рослинами та їх частинами, паличками з дерева, кісточками, насінням, плодами рослин тощо.

Для гри в крем'яхи використовували оброблені уламки посуду або кахель, природні камінці з кременю або кварцу (Оріхівський район Запорізької області; Лубенський і Полтавський райони Полтавської області; Івано-Франківська область). Для гри брали камінці діаметром близько 2 см. Найбільш придатними для цього були камінці з кварцу. Іноді їх підправляли шляхом додаткового обточування [19, с.73].

Зафіксовано, що, за браком камінців, могли робити висушені округлі кульки з глини, які використовували після сушіння (Полтавський район Полтавської області) [5]. Для гри в крем'яхи могли навіть використовувати кістки тварин [13, с.73]. На жаль, Петро Яланський у своїй книзі не зазначив, з кісток яких саме тварин робили крем'яхи і чи обточували їх додатково. Їх також виготовляли з різнокольорової цегли [13, с.129].

Часто крем'яхи для гри робили з черепочків розбитого посуду. Уламки миски, глечика чи іншої посудини обточували об цеглу, доводили до округлої форми. Кращим вважався той крем'ях, на якому був зображений гарний візерунок. Діти інколи навіть навмисне розбивали красиву миску, щоб виготовити з неї комплект крем'яхів [1, с.38].

Григорій Квітка-Основ'яненко в повісті *«Пан Халаявський»*, окрім вказівки на те, хто бавився в цю гру, подав назву, опис та відомості, з чого саме робили крем'яхи [6, с.212]. Ця гра, що широко побутувала серед дітей колишньої української козацької старшини ще наприкінці XVIII століття, в XIX столітті у дворянському середовищі занепала. У неї продовжували гратися лише діти селян і міщан. Тому подібні знахідки й зустрічаються на пам'ятках XVII–XIX століть.

З етнографічних і літературних джерел відомо, що спочатку гра в крем'яхи була дівчачою грою. Пізніше, з другої половини XIX століття, у неї стали грати й хлопчачки. У неї бавилися на вигоні, пастівнику, в хаті [11, с.90] тощо. Дані свідчать, що ігри в крем'яхи були мирними й спокійними.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. На пам'ятках пізнього українського середньовіччя часто знаходять оброблені уламки глиняного посуду й кахель округлої, рідше квадратної форми, які без усякого сумніву можна віднести до предметів дитячих ігор. Ці артефакти свідчать про існування цієї гри в XVII–XVIII століттях.
2. На жаль, археологи поки що не систематизували ці знахідки. Крім того, в більшості випадків дослідники не звертаються до даних етнографії, хоча саме етнографи й краєзнавці зафіксували ігри в крем'яхи, в які грали за допомогою подібних уламків або камінців.
3. Існуючий термінологічний *«різнобій»* на позначення цих предметів насамперед пов'язаний не тільки з недостатньою вивченістю цього питання, а й з тим, що теоретичними розробками номенклатурних понять дослідники не займалися.

- Пропонується усталити одну назву на позначення предметів для гри – крем'яхи.
4. Гра в крем'яхи постає важливим джерелом для керамологічних досліджень. Вона дозволяє краще вивчити релігійні вірування, світогляд, культуру та інші сторони життя давнього й сучасного населення України.

1. Гавриш П.А., Гейко А.В. Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи – раннього заліза (за матеріалами Більського городища) // Український керамологічний журнал. – 2004. – №1. – С.37-44.
2. Гейко А.В. Стародавнє знаряддя праці гончарів // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішине: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.275-278.
3. Гейко А.В., Гавриш П.А. Об использовании обработанных фрагментов керамической посуды // Интеграция археологических и этнографических исследований: Сборник научных трудов. – Алматы–Омск: Издательский дом «Наука», 2004. – С.75-76.
4. Грінченко Борис. Словарь української мови: У 4 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.2. – С.88.
5. Зі спогадів Лідії Іщенко, 1936 р.н. // Польові матеріали автора.
6. Квітка-Оснóв'яненко Г.Ф. Пан Халявський // Квітка-Оснóв'яненко Г.Ф. Твори: У 6 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1956. – Т.4. – С.189-417.
7. Луговий Р.С., Коваленко О.В., Верещака В.М., Яремченко В.А. Звіт про археологічні розвідки на території Полтавського та Новосанжарського районів Полтавської області в 2005 році // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – 161 арк.
8. Сиволап Л.Г. Пізньосередньовічне поселення біля с.Леськи Черкаського району // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. – К.: Поліграфічний центр «Київський університет», 1997. – С.301-303.
9. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.4: І-М. – 840 с.
10. Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1997. – Ч.1-2. – С.90-94.
11. Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка /Підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Харків: Акта, 2002. – 282 с.
12. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – №1-2. – С.54-66.
13. Яланський Петро. А я квача не боюся!... Народні ігри. – К.: Веселка, 1988. – 88 с.

THE CHIPS OF THE 17TH – 19TH CENTURIES: THE PROBLEMS OF THEIR INVESTIGATION
Anatoly Heyko (Poltava)

The archaeological finds of the polished fragments of earthenware and tiles of the 17th -19th centuries, identified as the objects for child's games, are analyzed. Their attribution is made. The problems, arisen during their study, are emphasized. One of them was the variability of terms for these finds. The processing of reference books, ethnographical literature, and fiction has allowed to find out and propose for the common use the most term for these objects – kremyakhly

[Received May 20, 2007]

Key words: ceramology, pottery craft, pottery, potsherds, chips, game, crockery, tiles, Ukraine

© Анатолій Щербань, 2011

ДО ПИТАННЯ ВИДОБУВАННЯ ГЛИНИ ЗА ДОБИ КОЗАЦТВА

Щербань Анатолій. До питання видобування глини за доби козацтва // Українська керамологія: Національний науковий щорічник за рік 2007: Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 123-126.

Народився 15 квітня 1978 року в Диканьці, в Полтавщині. Закінчив Полтавський політехнічний коледж (1997), історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти, історія і правознавство» (2001), аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (2005). Завідувач Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2005), старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2002).

Головний напрямок наукових досліджень: глиняні вироби, пов'язані з прядінням і ткацтвом у населення VII – початку III ст. до н.е. Лівобережного Лісостепу України; декорування глиняних виробів; пам'ятки археології в окрузі Диканьки й Опішного.

Автор 30 публікацій з проблематики керамології й археології у періодичних виданнях і збірниках, монографії «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами)» (2007).

✉ Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (05353) 42175, 42416,

e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул. Леніна, 5, кв. 4, Опішне, Полтавщина, 38164; тел. (066) 9350246

Про видобування глини за доби козацтва. Наголошено на малодослідженості теми. Про можливість видобування глини в глибоких шахтах свідчить факт викопування в добу пізнього середньовіччя підземних споруд, подібних за багатьма ознаками до кар'єрів для видобування гончарної глини XIX – першої половини XX століття [Одержано 20 травня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, видобування глини, підземелля, Опішне, Україна

Гончарство доби козацтва було розвиненим, обсяги продукції – значними. Відповідно, зважаючи на тонкі стінки та вишукані форми тогочасного посуду, існувала потреба у високоякісній гончарній глині. Окрім гончарства, її використовували для будівельних робіт: спорудження валів, будинків, печей тощо. Гончарна й будівельна глини відрізняються за хімічним складом, фізичними якостями, особливостями залягання й видобування.

Знайти опубліковані відомості про досліджені місця видобування глини в добу козацтва не вдалося. Здебільшого, це пояснюється недостатньою вивченістю територій містечок козацької доби та їх околиць археологами. За етнографічними матеріалами, гончарну глину наприкінці XIX – у першій половині

XX століття гончарі видобували двома способами: у відкритих кар'єрах та в шахтах («дудках»). Враховуючи незначну віддаленість у часі, однакове розміщення поселень та технологію виготовлення глиняних виробів, вірогідно, гончарну глину аналогічно могли видобувати і впродовж XVII–XVIII століть.

Іван Зарецький наприкінці XIX століття описав процес видобування глини в Опішному (нині Зіньківського району Полтавської області) так: *«Ширина колодязя звичайно робиться не більшою 1 аршина і в боках його роблять поперемінно невеликі заглиблення, по яких, якщо колодязь неглибокий, спускаються без мотузки. Викопавши колодязь, глину вирубують в боках колодязя «печерями» [1, с.11]. Священик Петро Курдиновський у 1870-х роках описав видобування глини в с.Лазьки Зіньківського повіту. Об'єднавшись у товариства по 4-6 чоловік, добувачі гончарної глини копали колодязь глибиною 3-6 сажнів. Діставшись гончарної глини, викопували ходи довжиною 7-12 сажнів. Працювали вдень і вночі при свічках. Чоловіки копали глину, діти складали в короби, які жінки, стоячи зверху, витягували нагору. Робота була важкою [7, с.146]. 1929 року було опубліковано план і детальний опис одного з таких глинящ («типовий шурф» у селі Хижняківка, поблизу Опішного). Підземелля складалося із центрального тунелю довжиною 23 м. З одного боку від нього відходили три ходи довжиною до 8 м, з іншого – два ходи довжиною до 13 м, об'єднані між собою двома вузькими перегородами. Кожен із ходів мав невеликі відгалуження. Для провітрювання шурфів, як зазначав В.Крюков, у теплий період року глинокопи влаштовували спеціальні сполучення зі старими шурфами [6, с.42-44, рис.28]. Таким чином утворювався справжній лабіринт.*

Конструктивно до детально описаних шахт для видобування глини кінця XIX – першої половини XX століття подібні підземні ходи («льохи»), частину яких було викопано в козацький час. У Полтаві, Диканьці, Великих Будищах і Опішному науково досліджено підземелля, викопані в жовто-бурому суглинку. Зважаючи на фізичні властивості цього суглинку, його могли використовувати лише для будівельних робіт (спорудження стін, печей, настилання стель, вимазування підлоги, насипання валів тощо). Зокрема, з глини печер скиту біля Диканьки (Полтавська область) насипано вал. Ймовірно, так само використано глину з підземель Опішного. Частину викопаної глини могли використовувати для вирівнювання рельєфу місцевості. Необхідно звернути увагу, що видобування глини шахтним способом було доцільним для селянина, адже при цьому майже не пошкоджувався орний шар ґрунту, а утворені підземелля могли використовувати як погребі, склади, місця для схованки, зменшувалася кількість наземних споруд. Опішненці й нині для підмазування хат копають у незначній кількості глину (у відкритих кар'єрах), подібну до тієї, у якій викопано підземні ходи.

За свідченням опішненського гончаря Миколи Пошивайла, «дудки» для видобування гончарної глини відрізняються від підземних ходів меншою довжиною та тим, що для запобігання обвалам у них через певні проміжки залишали стовпи глини, які підтримували склепіння [5]. Про існування таких підпорок у підземних ходах Опішного немає свідчень, як і про наявність у них гончарної глини. Але вони й не потрібні під час викопування ходів у суглинку, який, завдяки своїм фізичним властивостям, більш стійкий до обвалів, ніж гончарна глина.

Про використання одного з підземель Опішного (вул.Заливчого), довжиною близько 40 м, для видобування глини свідчить напис на його стіні *«1880 года*

8 октября писали Антон Грибков і Федір Ти... і брали глину» [8].

Версію про утворення всіх підземель Опішного саме в результаті видобування глини висловив місцевий гончар Іван Порохівник, на обійсті якого знаходяться залишки такого «льоху», викопаного в давнину, де переховувалися люди під час Другої світової війни [4]. Цікаво, що в подібних підземеллях копали глину для мазання навіть у другій чверті ХХ століття. Віктор Кочерга розповів про викопування його батьком біля «Базару» «дудки» для видобування будівельної глини [3]. Жителька села Томашівка (Уманський район, Черкащина) Любов Юхимівна Корінна згадувала, що в 1930-х – 1940-х роках «...копав Король, діда Семена батько. Він копав і продавав людям. Там три тунелі. Глибоке таке, метрів до десяти. Входили сходами. Ну, скраю – людський погріб, і туди – тунелі. Верх полукруглий. В рост чоловіка. Людям треба щось пошпарувати – пішов з клунком туди» [2, с.48].

Загалом, підземні ходи козацьких містечок України малодосліджені. Під час аналізу відомостей їх випадкових відвідувачів виникають певні труднощі. Наведені ними розміри й описи побаченого дуже суб'єктивні. Це зумовлено, з одного боку, тим, що більшість інформаторів опускалися в підземелля в дитячому віці, сприймаючи побачене відповідно до свого невеликого життєвого досвіду й додаючи уявне, адже дитина інакше сприймає розміри й відстані, ніж дорослі. До того ж під землею втрачаються орієнтири, якими людина користується на її поверхні, тому іноді й дорослий сприймає побачене гіпертрофовано. Також з моменту відвідання інформаторами підземель проходив деякий час, здебільшого значний, тож окремі деталі побаченого призабулися.

Під час епізодичних досліджень підземель навіть науковці, як правило, не роблять детальні заміри всіх їх конструктивних особливостей, не беруть для аналізу зразки глини. Причиною цього є, передовсім, саме нетривалість обстежень, коли дослідник не встигає навіть усвідомити побачене. Як правило, детально дослідити об'єкт не вистачає часу, оскільки хід засипають.

Іноді й сам зміст розповіді інформатора може змінюватися залежно від обставин та аудиторії. Значну частину розповідей зафіксовано в публікаціях журналістів, де їх піддавали довільному редагуванню.

Дослідники підземних ходів України переважно не висловлюють гіпотез щодо використання їх для видобування глини. Не згадує про цю їхню функцію й пастор м.Вільно Іоан Гербіній, який, за описами православних духовних учених, зокрема архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля, 1674 року вперше опублікував основні гіпотези щодо призначення підземель Києва. До речі, вже в той час у науковій і публіцистичній європейській літературі побутували легенди про фантастичну довжину цих підземель (нібито вони проходили аж до Чернігова, Смоленська, Москви). За Іоаном Гербінієм, київські печери викопали руські ченці; вони призначалися для переховування від язичників і татар, для моління, поховання померлих (катакомбні кладовища) і як житло; в окремих випадках печерні ходи викопували військові і використовували їх як підкопи або таємні виходи – потерни із фортець і замків [10, с.14-18].

Важливе свідчення про використання підземель Великих Будищ Диканського району під час Північної війни подав Нордберг: «Жителі Великих Будищ, як

і литовці, мали звичку влаштовувати підземні схованки. З тією різницею, що перші влаштовували їх прямо в місті, а другі – десь у маленькому лісі чи в полі, розташованих неподалік від їхніх домівок. Вони ховають там не тільки хліб, але й інші харчові запаси, меблі й найцінніший одяг» [9, с.68].

Отже, гіпотеза щодо функції підземель козацьких містечок України як місць для видобування глини ймовірна, але – не єдина. Призначення підземель було комплексне, початково пов'язане зі значними за обсягами будівельними роботами, викликаними загрозою нападів. Після цього, зокрема в Опішному, їх епізодично використовували для викопування глини та господарчих потреб.

Хоча відомостей про видобування гончарної глини в підземних ходах немає, факти їх спорудження в козацьку добу свідчать на користь ймовірності використання для цього глибоких шахт. Дослідникам гончарства доби козацтва слід звернути увагу на пошук місць для видобування глини. Адже без цього важливого елементу технології уявлення про гончарство є неповним.

1. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, II с.
2. Звіт про наукову етнографічну експедицію на Черкащину (Уманський р-н) 08.06.03–18.06.03 молодших наукових співробітників Інституту керамології Анатолія та Олени Щербань // Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.79.
3. Зі спогадів Віктора Кочерги, 16.02.2007 // Польові матеріали автора.
4. Зі спогадів Івана Порохівника, 09.06.2006 // Польові матеріали автора.
5. Зі спогадів Миколи Пошивайла, 02.03.2007 // Польові матеріали автора.
6. Крюков В.К. Профвердности гончарного производства // Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава: Видання Полтавської Окрінспектури Охорони Здоров'я, 1929. – С.41-70.
7. Міщанин Віктор. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX – XX століття). – Опішне: Українське Народознавство, 2005. – 304 с.
8. План підземелля в Опішному // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.13. – Оп.3. – Од. зб.248. – Арк.4296.
9. Посухов В.І. Земля-берегиня: Полтавщиною – підземними ходами. – Полтава: ПФ «Форміка», 2007. – 80 с.
10. Толочко П.П. Таємниці київських підземель. – К.: Наукова думка, 1968. – 84 с.

TOWARDS THE QUESTION ABOUT THE EXTRACTION OF CLAY IN THE COSSACK EPOCH Anatoly Shcherban (Opishne)

The question of the extraction of clay in the Cossack epoch is raised. Its scanty exploration is accented. The fact of the excavation of underground structures, identical to the open pits for the extraction of pottery clay of the 19th – early 20th centuries by their characteristics, in the Late Middle Ages could be the evidence of the possibility to extract clay in deep mines [Received May 20, 2007]

Key words: ceramology, pottery craft, the extraction of clay, underground, Opishne, Ukraine

РІШЕННЯ СЕМІНАРУ

РІШЕННЯ СЕМІНАРУ

Прийнято учасниками Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва» (Опішне, 29-30.05.2007)

29-30 травня 2007 року в гончарній столиці України відбувся Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва». У його роботі взяли участь учені:

Інституту керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України;

Інституту археології НАН України;

Національного музею-заповідника українського гончарства
в Опішному;

Полтавського обласного краєзнавчого музею;

Дніпропетровського історичного музею імені Дмитра Яворницького;

Дочірнього підприємства «Слобідська археологічна служба»

Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна
археологічна служба України» Інституту археології НАН України;

Археологічної інспекції Управління культури та туризму Черкаської
облдержадміністрації;

Полтавського державного педагогічного університету
імені Володимира Короленка.

Метою проведення семінару було з'ясування й обговорення актуальних питань вивчення українського гончарства доби українського козацтва, пошук оптимальних шляхів вирішення наявних проблем.

На засіданнях, під час дискусій, презентацій видавничих проектів, учасники семінару наголошували на необхідності дослідження гончарства доби козацтва та констатували наявність невирішених проблем у цій сфері:

1. *Термінологічна неузгодженість.* Археологи й етнографи, які вивчають гончарство пізнього середньовіччя – нового часу, послуговуються мішаниною українських етнографічних назв гончарних виробів, зафіксованих переважно в XIX – на початку XX ст., російських та інших іноземних термінів, часто додаючи власні вигадані неологізми.

Для вирішення цієї проблеми доцільне створення робочої групи з обговорення й підготовки комплексу робіт, в яких би обґрунтовувалася доцільність вживання тих чи інших термінів, проведення круглих столів і семінарів з означеної тематики тощо. Спорідненою з цією проблемою є дослідження назв гончарних виробів та інструментів, характерних для XVI–XVIII ст.

2. *Необхідне ширше залучення писемних та іншого роду джерел* (топоніми, антропоніми, картографічні й т.д.) для з'ясування різних аспектів побутування гончарства в тому чи іншому населеному пункті. Це дозволить вирішити ряд проблем: уточнити час заселення, з'ясувати прізвища гончарів із перспективою виходу на прив'язку археологічних матеріалів і встановлення авторства здобутих знахідок, визначити, кому могли належати знайдені предмети (за наявності досліджених житлово-господарських об'єктів та їх кореляції з топографічними описами) тощо.
3. Актуальним є *визначення особливостей кераміки різних гончарних осередків*. У цьому зв'язку важливою є інтеграція археологічних і етнографічних джерел, що є необхідною умовою керамологічних студій на основі порівняння археологічних знахідок і матеріалів етнографічних збірок з еталонними зразками, виявленими в горнах, виокремлення немісцевих виробів на основі аналогій, масовості та подібності форми орнаментів тощо. Проте сучасні дослідження в основному обмежуються формальним описом виробів, без аналізу їх порівняно з іншими виробами того часу, з того ж населеного пункту, підсумком чого мало б стати узагальнення особливостей кожного населеного пункту та з'ясування шляхів поширення продукції в межах Гетьманщини й України загалом.
4. Важливо обережно ставитися до датування всіх козацьких матеріалів України за знахідками з окремих пам'яток, які досліджували широкими площами (Київ, Батурин, Чигирин тощо). Необхідно на основі розширення археологічних досліджень на окремих територіях і залучення матеріалів музейних збірок, дослідити особливості й хронологію окремих осередків, із врахуванням регіональної специфіки.

Рекомендувати:

1. Створити робочу групу з дослідження українського гончарства XVI–XVIII ст.
2. Створити сторінку на веб-сайті Інституту керамології з форумом для обговорення актуальних питань дослідження українського гончарства доби козацтва.
3. Заснувати 2008 року Асоціацію українських керамологів із секцією дослідників гончарства доби козацтва.

4. Один раз на п'ять років проводити Всеукраїнський науково-практичний керамологічний семінар, присвячений проблемам українського гончарства XVI–XVIII ст., із опублікуванням матеріалів у спеціальному томі щорічника «Українська керамологія».
5. Вважати необхідною розробку термінологічного словника керамологічних термінів, пов'язаних з описом явищ гончарної культури XVI–XVIII ст.
6. Вважати доцільним щорічне проведення комплексних керамологічних експедицій.

Учасники Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва» переконані в тому, що одним із найяскравіших виявів культурної самобутності є гончарство, основане на етнічних традиціях, тому всебічне дослідження його виявів є справою загальнонаціонального значення, яка зміцнює Україну, визначає її духовний образ, формує й примножує історичні надбання українського народу, зберігає національну ідентичність. Учасники семінару одногласно вирішили:

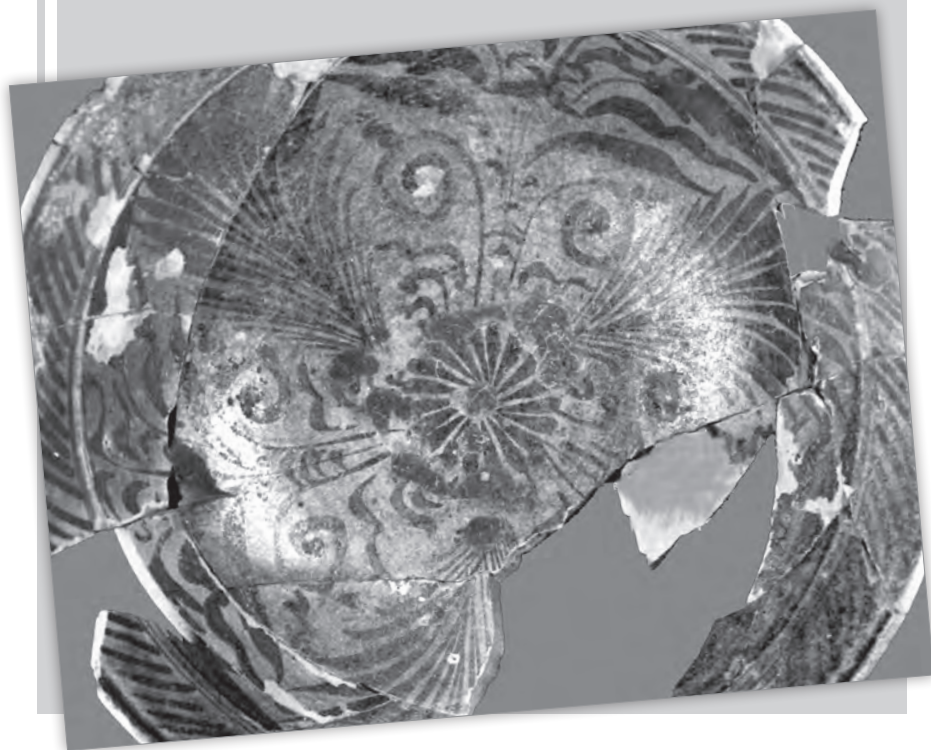
Просити Кабінет Міністрів України прийняти рішення про створення Національного центру технології й спеціальних методів дослідження кераміки.

**Голова Оргкомітету Семінару,
директор Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
доктор історичних наук
Олесь Пошивайло**

ІСТОРІЯ ГОНЧАРСТВА

© Ірина Голубєва, 2011

ГОНЧАРНИЙ КОМПЛЕКС ВЕРХНЬОГО САЛТОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ

Голубєва Ірина. Гончарний комплекс Верхнього Салтова другої половини XVII – XVIII століття // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва /За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.ІІІ. – Т.1. – С.132-144.

Народилася 26 липня 1981 року в Харкові. Закінчила історичний факультет Харківського національного університету імені Василя Каразіна (2004). Старший науковий співробітник Дочірнього підприємства «Слобідська археологічна служба» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, експерт (з 2004); пошукач Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Головний напрямок наукових досліджень: археологія козацької доби у Слобожанщині.

Автор понад тридцяти наукових статей.

✉ Вул.Культури, 25-а, Харків, 61058; тел./факс (057) 7601380

✉ Вул.23 Серпня, 3, кв.4, Харків, 61058; тел. (057) 3408411, (096) 3343981;

e-mail: golubeva_one@mail.ru

Проаналізовано гончарні вироби другої половини XVII – XVIII століття, знайдені під час археологічних розкопок на поселенні в селі Верхній Салтів Харківської області. Виділено й охарактеризовано критерії таких виробів, як посуд, кахлі, люльки, іграшки, крем'яхи. Висловлено здогад про наявність у другій половині XVII – XVIII столітті в селі Верхній Салтів власного гончарного виробництва

[Одержано 3 липня 2003]

Ключові слова: керамологія, гончарство, горщик, миска, полумисок, покришка, глечик, макітра, кухоль, ринка, кахля, люлька, Верхній Салтів, Україна

Вивчення гончарних виробів – однієї з найчисельніших і найвиразніших категорій історичних знахідок – має велике значення для дослідження етнохронологічної специфіки будь-якої території, зокрема при дослідженні пізньосередньовічних пам'яток Слобідської України, які ще не повністю вивчені й висвітлені в роботах науковців. До їх числа належать поселення біля села Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області. Ця пам'ятка має тривалу історію вивчення (уже 1900 року археологічні дослідження на ній розпочав Василь Бабенко). Лише з 1990-х років дослідники почали фіксувати артефакти другої половини XVII–XVIII століть. Цьому процесу сприяють експедиції Харківського державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди під керівництвом Володимира Колоди та Харківського національного університету імені Василя Каразіна під керівництвом Наталі Чернігової, які досліджували селище та городище вищезгаданої пам'ятки. Свідчення про заселення Верхнього Салтова за козацьких часів містяться

в писемних джерелах. Відомо, що 1639 року Салтівське городище було віддане товаришам брата гетьмана Якова Острянина, якого було вбито під час козацького повстання [29]. Верхній Салтів упродовж тривалого часу відігравав важливу роль серед прикордонних поселень, а з другої половини царювання Катерини II перетворився у звичайну слободу [2, с.439]. Сучасне становище пам'ятки можна назвати критичним: одна його частина знаходиться під Печенізьким водосховищем, інша – під дачними будівлями й ділянками, що продовжують розширюватися.

Серед пізньосередньовічних гончарних виробів верхньосалтівської колекції можна виділити наступні категорії: посуд (або побутова кераміка), кахлі (архітектурно-декоративна кераміка) та дрібна пластика (люльки, іграшка, крем'яхи).

ПОСУД

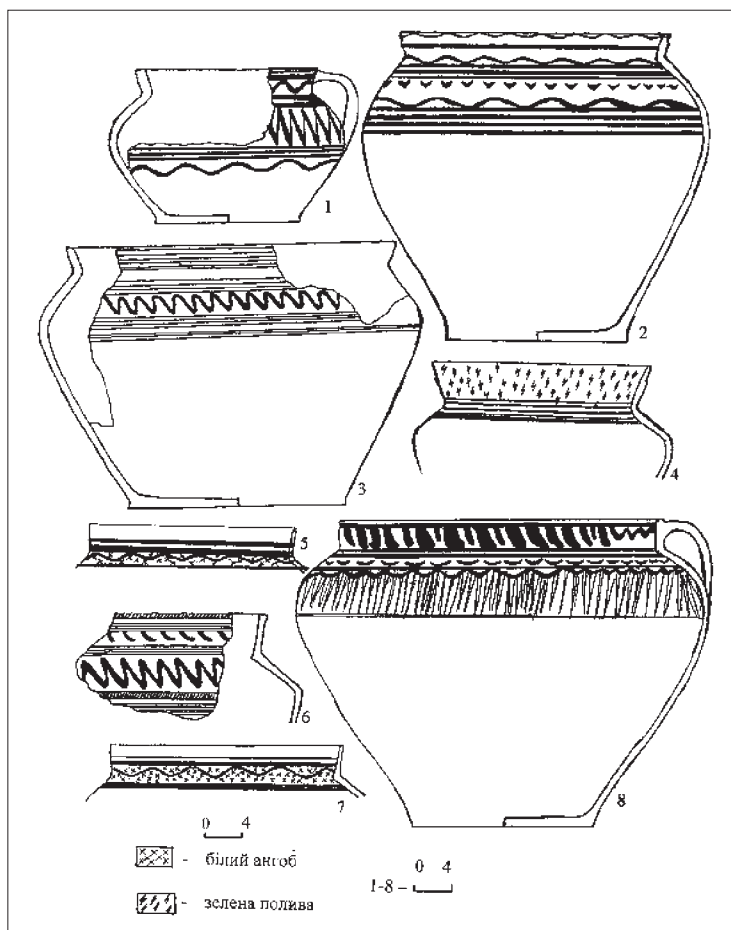
Побутову кераміку виготовлено з глини, що містила мінеральні солі. Під час переміщення вологи від центру до периферії в процесі сушіння й випалювання виробів такі солі концентруються на їх поверхні й залишають білі сліди. Формувальна маса посудин щільна, глина добре відмучена. Для зменшення її усадки та прискорення сушіння в глиняну масу додавали пісок. Формування посуду на гончарному крузі відбувалося витягуванням з одного шматка глини; вуха формували окремо, а потім приліплювали до тулуба. Шви загладжували пальцями. Декорування було рельєфним та ангобовим (або мальовка мінеральними фарбами). Рельєфні зображення наносили на сиру поверхню виробу кількома прийомами:

- гострим предметом прокреслювали хвилясті чи прямі горизонтальні лінії;
- орнамент виконували зубчастим коліщатком;
- орнамент відтискували штампом;
- орнамент удавлювали пальцями.

Деякі вироби частково оздоблювали лискуванням. На верхньосалтівському поселенні було знайдено камінець – гальку, який, імовірно, застосовували для такого декорування. Ангоб наносили двома способами: покриття суцільним шаром та нанесення орнаменту кольоровими ангобами за допомогою пір'їни. Поливою обливали (якщо вона була рідкою) або обсипали (у випадку, коли вона була у вигляді порошку) поверхню виробу після попереднього випалювання. На кераміці з Верхнього Салтова – зелена, коричнева й жовта поливи (за винятком одного фрагмента). Ангоби з окислом міді під дією свинцевої поливи зберігають зелений колір. Для отримання зеленої поливи у неї додавали окис міді. Жовтий колір отримували введенням у свинцеву поливу окислу заліза [26, с.102-103].

Серед побутової кераміки з поселення за формою можна виділити кілька груп: горщики, миски й полумиски, покришки, глечики, макітри, кухлі та ринки.

Горщики – найчисельніша група знахідок (мал.1; 2:1-4, 6, 8, 10). Більшість із них (80%) з округлими або похилими плечами, інші мають ребро. Традиція оздоблювати світлий глиняний посуд (випалений в окисному середовищі) переважно ангобами, а димлений (випалений у відновному середовищі) – рельєфним орнаментом у ті часи була поширена по всій території України [1, с.69] і прослідковується серед

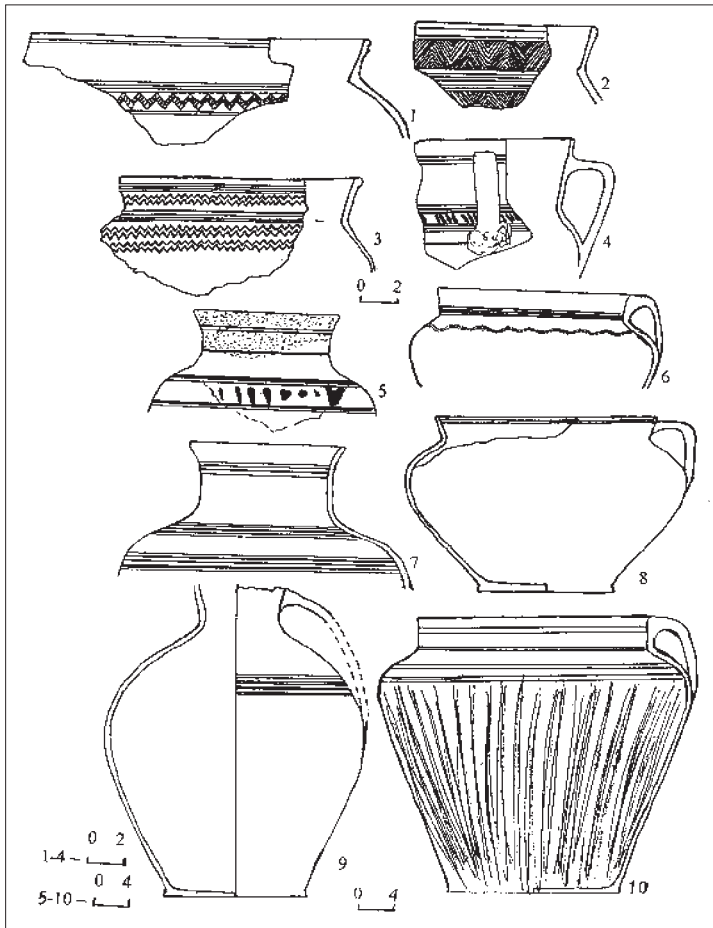

Мал.1.

Горщики та їх фрагменти. Глина, ангоби, гончарний круг, ліплення, писання. Верхній Салтів, Харківщина. Друга половина XVII – XVIII століття.

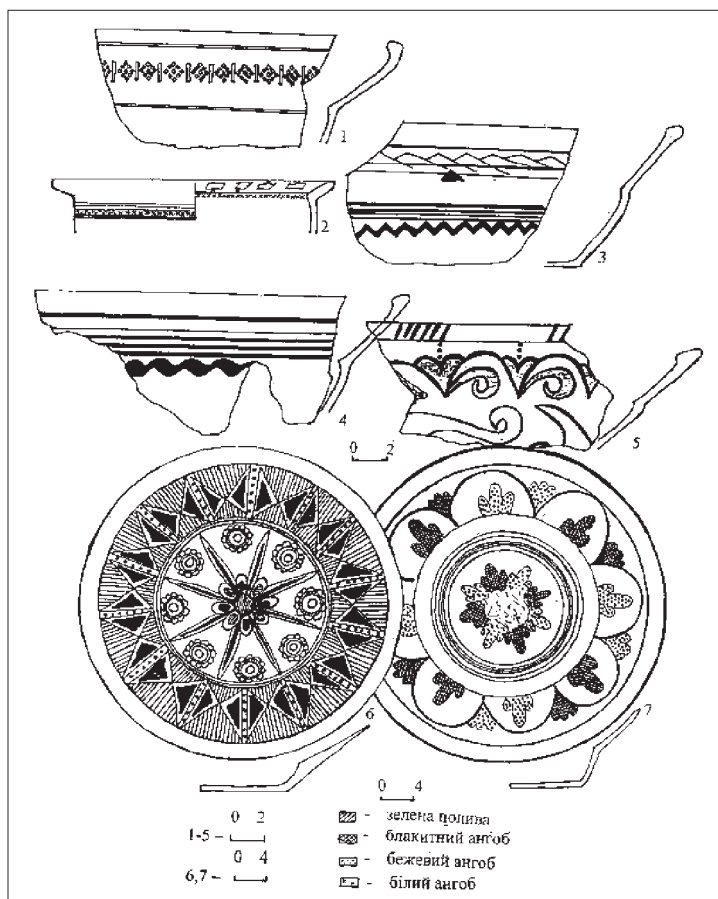
Харківський державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Науково-дослідна археологічна лабораторія. Малюнок Ірини Голубевої

виробів верхньосалтівської колекції. З-поміж світлих глиняних горщиків можна виділити кілька типів за характером декорування. До I типу належить посуд, орнаментований червоним ангобом у вигляді прямих і хвилястих ліній різної ширини, ламаної лінії, гачків, «ляпок» прямокутної форми, трикутників основою догори, вертикально розташованих смуг, видовжених крапель, «квасолі» та «арок» (мал.1:1, 3). Наступним за кількістю фрагментів і цілих форм є II тип – горщики, які оздоблено червоним ангобом та рельєфним орнаментом (мал.1:2, 6, 8). Елементи ангобового декорування майже не відрізняються від I типу, а рельєф являє собою

Мал.2.
Побутова кераміка. Глина, гончарний круг, ліплення. Верхній Салтів,
Харківщина. Друга половина XVII – XVIII століття.
Харківський державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди,
Науково-дослідна археологічна лабораторія. Малюнок Ірини Голубєвої

відтиски пальців або палички по краю вінець, «сходинку» із зовнішнього боку вінець або прокреслену лінію на верхньому краї композиції. III тип складають горщики, орнаментовані червоною та білою мінеральними фарбами. Білий ангоб у вигляді широкої горизонтальної смуги розташовувався між прямими горизонтальними червоними лініями з проведеною по ньому хвилястою червоною лінією (мал.1:5, 7). Незначна кількість фрагментів горщиків зі світлою поверхнею оздоблена додатково крайкуванням (покрита по краю вінець на 1,5-2 см із зовнішнього та внутрішнього боків зеленою поливою) (мал.1:4).

Мал.3.

Миски та їх фрагменти. Глина, гончарний круг.

Верхній Салтів, Харківщина. Друга половина XVII – XVIII століття.

Харківський державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди,
Науково-дослідна археологічна лабораторія. Малюнок Ірини Голубевої

На димлених горщиках орнамент мав вигляд ритованих горизонтальних прямих або хвилястих ліній, зигзагоподібного (інколи зубчастого) штампа переважно на вінцях та верхній частині тулуба. Вертикальні лисковані смуги (якщо вони були) розташовувалися нижче і займали весь низ тулуба (мал.2:1-3, 6, 8, 10).

Миски та полумиски за кількістю фрагментів поступаються лише горщикам (мал.3). Вони переважно жовтогарячого, рудого та сіро-блакитного кольорів. Усі вироби мають колінчастий злам і широкі береги, які по краю закінчувалися по-товщенню або виступом. На денцях полумисків верхньосалтівської колекції іноді зустрічаються сліди зрізів залишків глини. Це робили для того, щоб вироби не

тріскалися під час сушіння й мали більш естетичний вигляд. Більшість із них були вкриті білим ангобом і мали різнобарвний орнамент червоного, коричневого, сіро-блакитного та рудого кольорів. Один полумисок було розмальовано за допомогою ангобів і поливи (мал.3:6). Береги часто декорували лінією з напівкіл. Окрім того, є такі елементи орнаменту, як прямі й хвилясті лінії різної ширини, ламана лінія, трикутники, плями різних розмірів та форм, крапки та багатопелюсткові квіти. Лише один зі знайдених фрагментів було покрито тільки поливою, орнаментовано відбитками штампа та прокресленими лініями, його береги було покрито поливою зеленого, а середину – коричневого кольорів (мал.5:1).

Майже всі покоришки сірого кольору неорнаментовані, діаметром від 16 до 22 см (мал.6:10-14). У значно меншій кількості знайдено великі за розміром покоришки. Їх діаметр – 36-38 см. Вони мають червонуватий колір та орнамент у вигляді горизонтально прокресленої лінії, літери «П», відтисків пальців із зовнішнього й внутрішнього боків, а також зигзагоподібного штампа.

Глечики були нечисельною групою посуду (мал.2:5, 7, 9). Вони мали, здебільшого, сірий колір. Глечики мали переважно такі елементи, як горизонтальні прямі лінії різної ширини й видовжені крапки. На деякі вироби нанесено прокреслений орнамент у вигляді рядів прямих горизонтальних смуг. Один із фрагментів декоровано вертикальними лискованими смугами.

Макітри представлено невеликою кількістю фрагментів (мал.3:2), найчастіше сірого кольору. Лише один з них оздоблено ритованим орнаментом, інші мають візерункові елементи якого містять прямі й хвилясті лінії різної ширини, трикутники та гачки.

Фрагменти кувалд мають бежевий або жовтогарячий колір. Два з них зовні вкриті білим ангобом із візерунком у вигляді широких вертикальних та горизонтальних прямих, а також вузьких хвилястих вертикальних рожевого кольору смуг (мал.6:5). Інші – вкриті зеленою поливою. Один із них орнаментовано наліпленими шестипелюстковими квітами, прокресленими лініями та відтисками штампа (мал.6:8). Інший декоровано прямою горизонтальною прокресленою лінією. Знайдено уламок кувалди із орнаментом у вигляді ряду прямих горизонтальних ритованих ліній (мал.6:9).

Один фрагмент ринки (сковорідка) полито зовні з краю вінець на 4 см. Повністю вкрита тією ж зелено-рудю поливою його внутрішня поверхня. На відміну від інших груп верхньосалтівської кераміки, де поливу використовували для оздоблення, у даному випадку її застосували для створення водонепроникного покриття.

Порівняльний аналіз гончарного комплексу Верхнього Салтова з культурного шару другої половини XVII – XVIII століття свідчить, що тут існували групи посуду, здебільшого схожі за формою й елементами орнаменту на посуд інших регіонів України. Але використовуючи однакові елементи, характерні для того часу, кожен майстер створював безліч власних орнаментальних композицій. Так, наприклад, горщики, які можна віднести до I-го запропонованого нами типу, знайдено в Києві [10, с.110; 15, с.267; 25, с.147], Черкасах [17, с.19], Полтаві [12, с.96; 14, с.147-148; 21, с.71-73; 28, с.55], Трахтемирові [4, с.134-135], Чигирині [8, с.154] та поселенні Явір Донецької області [16, с.97, 99, 103], II-го типу – в Полтаві [21, с.71; 28, с.55], Трахтемирові [4, с.134], Хоролі [20], а III-го – в Полтаві [27, с.55]. Димлені горщики зустрічаються

в пізньосередньовічних культурних шарах Корсуня [22, с.150] та на Канівському узбережжі [6, с.30], а характерний для них орнамент траплявся ще на давньоруському посуді [9, с.26] та на виробах з Верхнього Салтова в ранньосередньовічних культурних шарах (салтово-маяцька культура). Існує припущення щодо причин такого явища: після заселення нові мешканці під час господарської й будівничої діяльності знайомилися з творами ранньосередньовічної кераміки, унаслідок чого могли перейняти зазначений орнамент від своїх далеких предків. Схожі за формою миски виготовляли в XVI–XVII століттях гончарі майже всіх західноєвропейських країн [9, с.37], а також Українського Подніпров'я і Лівобережжя. Покришки середнього розміру є характерними для цього часу, проте аналоги великих покришок нам поки що невідомі. Повних аналогів глечикам знайти також не вдалося, а деякі елементи оздоблення зустрічаються на глечиках з Полтави [28, с.59]. Там знайдено й дещо схожі за формою й елементами декору макітри [28, с.58-59] й кухоль, оздоблений хвилястими вертикальними смугами [12, с.96].

КАХЛІ

Формувальна маса кахель, як і посуду, має значний відсоток піску. Усі вироби відтиснуто в шаблонах-матрицях із рельєфним орнаментом. Румпи формували на гончарному крузі й доліплювали до лицьової пластини [11].

Верхньосалтівська колекція містить різні групи коробчастих кахель, які можна виділити за місцем їх розташування на печі: лицьові, кутові, карнизні та кахлі-перемички. Кількісно переважають лицьові, які, здебільшого, мають квадратну або прямокутну форму, оскільки ними вкривалася майже вся піч. Саме під час використання коробчастих кахель установився новий тип печі – камерний. Завдяки її раціональній формі стало можливим утворення теплового дзеркала печі, що збільшило конвекційну поверхню й теплопровідність споруди [18, с.13]. Ознакою кутової кахлі є наявність двох лицьових боків, з'єднаних між собою під прямим кутом. Складно профільовані карнизні кахлі застосовували для утворення окремих ярусів печі. На селищі вони мали опуклу форму, а на городищі – майже пряму. Кахлі-перемички теж відрізняються за формою: знайдені на селищі – дещо опуклі, а ті, що походять із городища, мають як дуже опуклу, так і дуже ввігнуту форми.

Фрагментовані й цілі кахлі, знайдені у Верхньому Салтові, мали піщаний, червоний, білий та сірий кольори. Усі зразки теракотові, виняток становлять кілька фрагментів, укритих прозорою зеленою поливою. Їх орнамент можна поділити на типи: I – геральдичний, II – геометричний, III – рослинний, IV – геометрично-рослинний. В окремий V тип, можна виділити кахлі з ритованим фігурним орнаментом (мал.4:5-9).

I тип орнаменту має кілька окремих сюжетів: вершник на коні з шаблею в руці (мал.4:1), зображення святих поряд з іншими християнськими символами (мал.4:2), леви в геральдичній позі, чотирипалий хижак (мал.5:7). На одному фрагменті кахлі без румпи зображено обличчя людини. Вершники, розетки і листя аканта вважаються елементами орнаменту епохи Відродження, вплив якого поширився в Україні в першій половині XVII століття [9, с.43]. Це дозволяє вважати, що кахлі з вершником виготовлено в середині або другій половині XVII століття. Таке їх

Мал.4.**Кахлі.**

Глина, гончарний круг,
відтиск у формі.

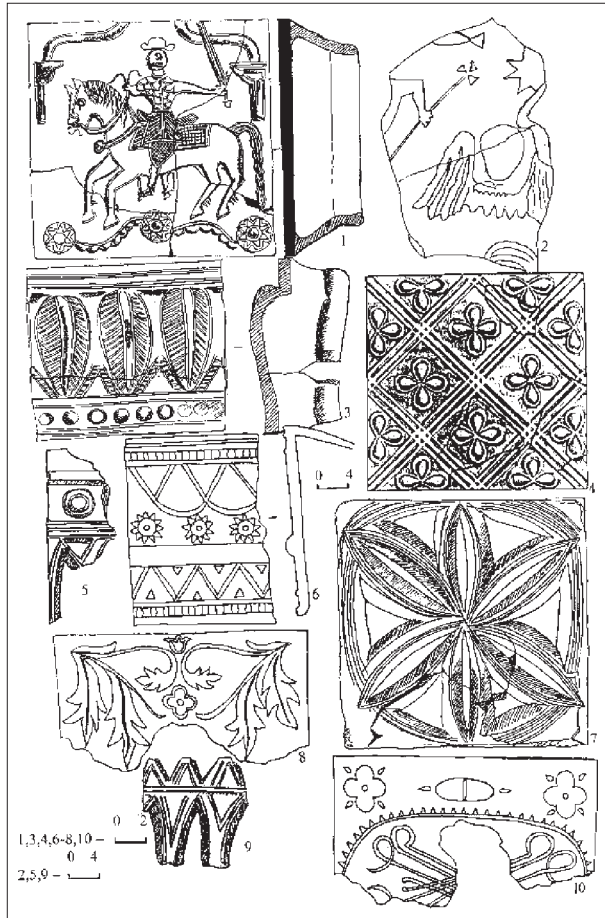
Верхній Салтів, Харківщина.

Друга половина

XVII – XVIII століття.

Харківський державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди,

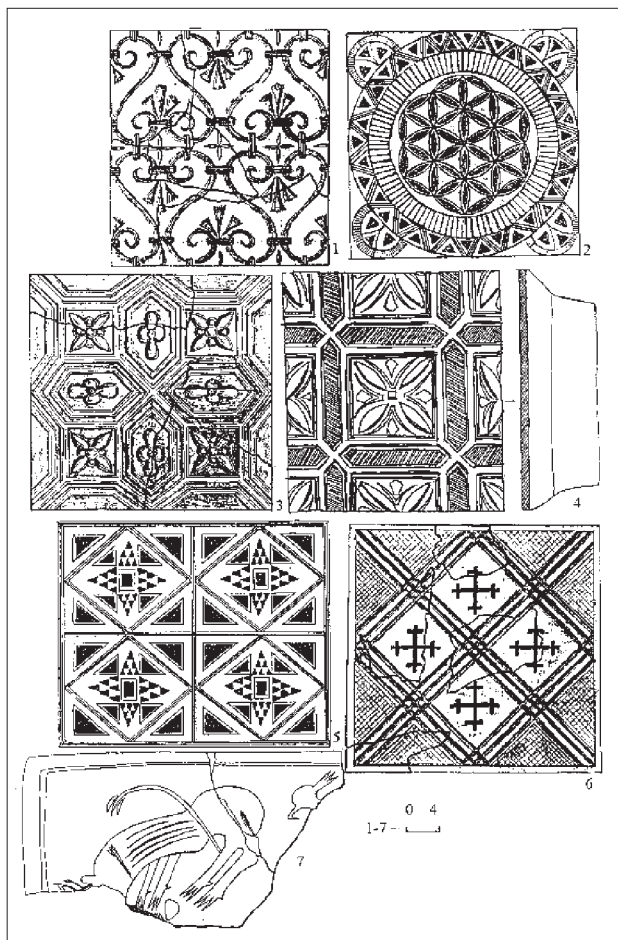
Науково-дослідна
археологічна лабораторія.
Малюнок Ірини Голубєвої

датування підтверджено знахідкою срібного дрейпелькера 1648 року та писемними даними про заснування самого Верхнього Салтова [2, с.439]. Разом з кахлями із зазначеним сюжетом також знайдено фрагменти з тотожним зображенням, але недбалим виготовленням самої матриці. Тому можна припустити наявність місцевих виробників кахель із Верхнього Салтова.

Кахлі II типу (мал.4:6; 5:2, 5, 6) орнаментовано трикутниками, квадратами, ромбами, колами, дрібною сіткою, хрестами, прямокутниками й штрихами. Такі елементи декору часто втілювалися в різних мотивах під час різьблення по дереву. Фрагменти кахель цього типу на селищі знайдено у великій кількості. Односюжетні зображення зустрічаються на знахідках як із селища, так і з городища (мал.5:2).

На виробах із селища рослинний орнамент (III тип) зустрічається рідко, а з городища – частіше (мал.1:3, 7, 8). Він складається з квіток і листя різного виду, стебел і

Мал.5.
Кахлі.
Глина, гончарний круг,
відтиск у формі.
Верхній Салтів,
Харківщина.
Друга половина
XVII – XVIII століття.
Харківський державний
педагогічний
університету імені
Григорія Сковороди,
Науково-дослідна
археологічна лабораторія.
Малюнок Ірини Голубевої

виноградних грон. Виноградне гроно, квіти й довге зубчасте листя є характерними рисами орнаментальних мотивів доби Відродження [9, с.43; 27, с.41].

Наступний тип (IV) поєднує геометричні елементи з рослинними (мал.4:4, 10; 5:3, 4). Перші зустрічаються у вигляді квадратів, прямокутників, цілих та зрізаних ромбів, шестикутників і штрихування. Рослинні елементи орнаменту представлено звичайним та зубчастим листям, чотири- або восьмипелюстковими квітами.

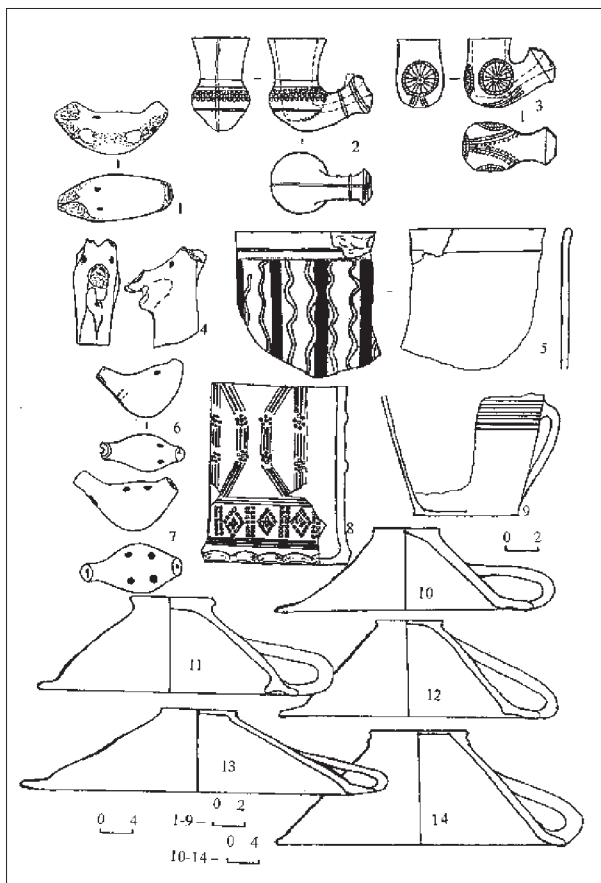
Зазначимо, що за кількістю знахідок на перше місце можна поставити IV тип. Найменшого поширення набули I та V.

Повних аналогів кахлям цієї колекції знайти поки що не вдалося, але можна прослідкувати схожість композицій або деяких елементів орнаменту. Сюжет «*вершник на коні*» зустрічається на кахлях з Черкащини [23, с.64], в селі Бірки [3, с.71], Суботові

[7, с.72], Новгороді-Сіверському [5, с.33], а також у Литві та Білорусі, де його датують першою половиною XVII століття [18, с.137]. Кахлю із зображенням хижака з хвостом, що перетинає тулуб, знайдено в Києві [19, с.45], а із зображенням хреста й зубців – у Полтаві [14, с.147]. Орнамент у вигляді квітки в ромбовій сітці зустрічається на виробах із Суботова [7, с.72]. Кахлі, схожі за орнаментом на вироби V типу, було знайдено в Полоцьку [24, с.279].

Основну частину кахель слід віднести до другої половини XVII – XVIII століття, оскільки вони вже не мають високої рамки, характерною для першої половини XVII століття, але зберігають традиційні види орнаменту: чотириелементні композиції, рослинні зображення в стилі Відродження та геометричний орнамент у народних традиціях. Уже помітні барокові тенденції: вихід орнаменту за межі одного примірника (килимовий орнамент).

Мал.6.
Глиняні вироби:
1, 4, 6, 7 – іграшки;
2, 3 – люльки;
5, 8, 9 – кухлі;
10-14 – покоришки.
Глина, формування (2, 3),
ліплення (1, 4, 6, 7),
гончарний круг (5, 8-14).
Верхній Салтів, Харківщина.
Друга половина XVII –
XVIII століття.
Харківський державний
педагогічний
університет імені Григорія
Сковороди, Науково-дослідна
археологічна лабораторія.
Малюнок Ірини Голубєвої

ДРІБНА ПЛАСТИКА

Колекцію дрібної пластики з Верхнього Салтова представлено двома люльками, чотирма іграшками та великою кількістю крем'яків, зроблених з фрагментів посуду або лицьових пластин кахель.

Люльки виготовлено з дуже якісного тіста в шаблонах-матрицях. Шви охайно заглажено. Одна люлька із заглаженою поверхнею має білий колір черепка (мал.6:2), інша – вкрита зеленою поливою (мал.6:3).

Було знайдено три іграшки у вигляді пташки-свистунця (мал.6:1, 6, 7) і уламок зооморфної фігурки (мал.6:4).

Пташки-свистунці та крем'яки були дуже популярними на той час, а повних аналогів люлькам поки що знайти не вдалося.

Гончарний комплекс пізньосередньовічного Верхнього Салтова є характерним для того часу, хоча має ряд специфічних рис і особливостей, які вирізняють його з-поміж інших пам'яток відповідного часу. Цей факт, а також наявність деформованих виробів, дозволяють висловити здогад про наявність у селищі власного гончарного виробництва.

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. /Д.Я.Телегін (відповідальний редактор), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свєшніков та інші: Навчальний посібник. – К.: Видання Інституту змісту і методів навчання, 1997. – 336 с.
2. Бабенко В.А. Древнесалтовские придонские окраины Южной России // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М.: Типография Воронова, 1905. – Т.1. – С.434-465.
3. Білошапка В., Петренко І., Кірман В. Про матеріальні знахідки в поселенні доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана Хмельницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 2001. – Вип.10. – С.68-73.
4. Виногородська Л. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику у 1997 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.131-138.
5. Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. – 1988. – №61. – С.47-57.
6. Виногородська Л., Петрашенко В. Дослідження пам'яток пізньосередньовічної доби на території Канівського узбережжя 2000–2001 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 2001. – Вип.10. – С.26-32.
7. Виногородська Л.І., Горішний П.А., Юра Р.О. Середньовічна кераміка із с.Суботів Черкаської області // Археологія. – 1985. – №50. – С.65-73.
8. Горішний П., Діденко О. Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.151-157.
9. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – К.: Мистецтво, 1974. – 192 с.

10. Загребельний О., Балакін С. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресінської церкви // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 1999. – Вип.8. – С.107-111.
11. Заїка І.В. Технологія виготовлення керамічних виробів XVII–XVIII ст. Верхньосалтівського селища // *Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження.* – Одеса: Друк, 2002. – Т.3. – С.186-187.
12. Золотницька Т.М. Знахідки XVII–XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // *Археологічний літопис Лівобережної України.* – Полтава, 1997. – Ч.1-2. – С.95-97.
13. Ключнев М. До питання про місцезнаходження зимівника Макара Беззідного // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 1999. – Вип.8. – С.17-20.
14. Коваленко О.В. Цвинтар XVII–XVIII ст. на Соборному майдані в Полтаві // *Археологічний літопис Лівобережної України.* – Полтава, 2001. – Ч.2. – С.145-149.
15. Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 рр. // *Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984–1989: Збірник наукових праць.* – К.: Наукова думка, 1993. – С.238-270.
16. Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В., Полидович Ю.Б. Поселение Явир в среднем течении Северского Донца // *Донецкий археологический сборник.* – Донецк: Издательство Донецкого национального университета, 2002. – Вип.10. – С.87-107.
17. Куштан Д. Нові археологічні матеріали до вивчення історії пізньосередньовічних Черкас // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 2000. – Вип.9. – С.17-21.
18. Левко О.Н. Витебские изразцы XIV–XVIII вв. – Минск: Наука и техника, 1981. – 46 с.
19. Мартиненко Л., Чекановський А.А. Кахлі з розкопок Михайлівського Золотоверхого собору // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 2000. – Вип.9. – С.44-46.
20. Менчинський Д.А., Супруненко О.Б. Археологічні знахідки на території Хорольської фортеці // *Старожитності Хоролу.* – Полтава: Видавничий центр «Археологія» Центру охорони та досліджень пам'яток археології, 1994. – С.17-24.
21. Мокляк В.О. Кераміка XVII–XVIII ст. з м.Полтави // *Полтавський археологічний збірник.* – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – №1. – С.67-74.
22. Назаров О. Нові археологічні дослідження пізньосередньовічного Корсуня // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 1998. – Вип.7. – С.148-151.
23. Назаров О. Нововиявлені пам'ятки та випадкові знахідки старожитностей козацької доби на території Городищенського та Корсунь-Шевченківського районів Черкаської області // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 2001. – Вип.10. – С.63-66.
24. Паничева Л.Г. Изразцы и изразцовые печи позднесредневекового Полоцка // *Советская археология.* – 1981. – №3. – С.274-280.
25. Пахар А.П., Балакин С.А. Керамический комплекс начала XVIII в. с ул.Цитадельной // *Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре.* – К., 1995. – С.142-148.

26. Разумовский С.А. Производство художественных керамических изделий. – М.: Всесоюзное кооперативное издательство, 1951. – 124 с.
27. Соколова Т. Орнамент – почерк эпохи. – Л.: Аврора, 1972. – 190 с.
28. Ханко О.В. Полтавський гончарний осередок в контексті новітніх археологічних досліджень // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Ч.1-2. – С.54-66.
29. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков: Университетская типография, 1882. – 72 с.

THE VERKHNIY SALTIV POTTERY COMPLEX OF THE LATE 17TH – THE 18TH CENTURIES

Iryna Holubyeva (Kharkiv)

The earthenware of the late 17th -18th centuries, found during archaeological excavations on the settlement in the village of Verkhniy Saltiv of the Kharkiv Region are analyzed. The criteria of such ware, as crockery, tiles, tobacco pipes, toys and chips are and characterized. The author has expressed her guess about the existence of the local pottery-making in the village of Verkhniy Saltiv in the late 17th -18th centuries

[Received July 3, 2003]

Key words: *ceramology, pottery, pot, basin, tureen, lid, jug, poppy basin, mug, baking dish, tile, tobacco pipe, Verkhniy Saltiv, Ukraine*

© Ірина Тесленко, 2011

ТУРЕЦЬКА КЕРАМІКА В КРИМУ НАПЕРЕДОДНІ ВТОРГНЕННЯ ПОРТИ (до проблеми хронології однієї групи посуду)

Тесленко Ірина. Турецька кераміка в Криму напередодні вторгнення Порти (до проблеми хронології однієї групи посуду) // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва /За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Олішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.ІІІ. – Т.1. – С.145-166.

Народилася 13 грудня 1970 року в Лубнах Полтавської області. Закінчила історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1993). Молодший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України.

Головний напрямок наукових досліджень: кераміка Таврики XIV–XV століть.

Автор керамологічних публікацій у періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул.Ялтинська, 2, Сімферополь, 95007, АР Крим; тел./факс (0652) 549116

✉ Вул.Ялтинська, 13, кв.49, Алушта, 98500, АР Крим

З'ясовано проблему хронології й інтенсивності надходження ранньої художньої «оттоманської» кераміки (так званих «Miletus ware») в Крим. На підставі аналізу стратиграфічного контексту знахідок і кількісного співвідношення їх у різних відкладеннях укріплень Алустон, Фуна, Чабан-Куле, Чембало та храму на горі Аю-Даг вдалося встановити, що найбільш масово кераміка з червоним кольором черепка й кобальтовою мальовкою надходила в Крим наприкінці третьої – у четвертій чверті XV століття та, ймовірно, на початку XVI століття. Періодом остаточного виходу «Miletus ware» з ужитку в Криму можна вважати кінець третьої – початок четвертої чверті XVI століття, що, водночас, не визначає дату завершення виробництва. Дослідження О.Асланпаші, Дж.М.Роджерса і Дж.Хейса дозволяють віднести закінчення випуску «Miletus ware» мінімум до кінця XV століття чи межі XV–XVI століть, максимум – до першої чверті XVI століття. Це дозволяє визначити, в середньому, тривалість періоду виходу речей із обігу в Криму після припинення їх виробництва в Анатолії

[Одержано 14 січня 2004]

Ключові слова: керамологія, гончарство, художня «оттоманська» кераміка «Miletus ware», таріля, чаша, Алустон, Фуна, Чабан-Куле, Чембало, Україна

З часу введення в широкий науковий обіг О.Асланпашою результатів досліджень залишків гончарних майстерень в Ізніці (розкопки 1963–1965 років) проблема локалізації місця виробництва кераміки з коричнево-червоним черепком і мальовкою кобальтом по білому ангобу під безбарвною прозорою поливою почати була вирішена [39, р.28-32; 45, р.188-189; 38, р.110-146; 40, р.214-219; 41], хоча інформація далеко не відразу поширилася, зокрема серед дослідників середньовічного Криму*. На позначення цих виробів, що є найбільш ранньою групою художньої «оттоманської» кераміки, як правило, використовується термін «Miletus ware», запропонований 1935 року Ф.Зарре після розкопок, проведених експедицією Берлінського державного музею в Мілеті [47, р.72-75]. Останнім часом з'явилися свідчення про існування в різних частинах Анатолії кількох центрів виробництва

глиняного посуду з червоним кольором черепка та мальовкою кобальтом, однак чіткі розбіжності між їхньою продукцією установити поки що неможливо**. З огляду на ці обставини, запропонований Ф.Зарре щодо такої кераміки термін *«мілетські вироби»* має більш універсальний характер, ніж визначення *«ізіницька продукція»*. Незважаючи на те, що вироби анатолійських майстерень активно експортували за межі Порти і вони досить часто трапляються під час розкопок у всьому Понтійському регіоні [16, табл.XII; 6, с.120; 4, с.265-268, рис.6-10], період та інтенсивність надходження *«Miletus ware»* на міжнародний ринок, у тому числі й у Крим, дотепер ще чітко не визначено. Це пов'язано з тим, що дослідники різних пам'яток, якщо і використовують фрагменти такого посуду як хронологічні індикатори, то відносять їх (за О.Асланапою) до кінця XIV – XV століття [39, р.28-32; 40, р.214-219; 41, р.26], здебільшого, не намагаючись звузити чи скорегувати ці рамки на новому матеріалі. Водночас аналіз стратиграфічного контексту знахідок і кількісного співвідношення їх у різних відкладеннях дозволяє одержати більш конкретні хронологічні й кількісні характеристики імпорту ранньої турецької кераміки в Крим***.

Перш ніж перейти до аналізу знахідок, дамо коротку характеристику «мілетської» кераміки загалом. Зразки продукції анатолійських майстерень, віднайдені в Криму, досить стандартні. Вони не вирізняються оригінальністю форм і використаних у декорі орнаментальних мотивів від загальної маси цього роду виробів, знайдених у великій кількості, наприклад, в Ізмірі (Ізніці) [39, р.28-32; 45, р.188-189; 40, р.214-219; 41, р.82-284] й Стамбулі [43, р.238-243, pl.26-29, fig.92-93]****.Здебільшого, це посудини відкритої форми (фрагменти посудин

*Першим із дослідників середньовічного Криму, хто звернув увагу на старанні пошуки аналогій кераміці з черво-ним кольором черепка й мальовкою кобальтом по білому ангобу, був Д.Талліс. Опрацювавши праці Ф.Зарре, Т.Райса та А.Лейна, він відніс цю кераміку до «мілетської» групи, зазначивши умовність такої назви, та подав версію А.Лейна щодо виробництва її в одному з анатолійських центрів у другій половині XIV століття «і, можливо, дещо довше» [33, с.83-85]. З працями О.Асланапи, що вже побачили світ, дослідник не був знайомий. Посилання на відкриття турецьких археологів наводяться в історичному дослідженні К.Жукова [9, с.109-110]. Однак автор не береться стверджувати про місце виробництва «мілетської» кераміки. 1991 року Віктор Миц атрибутував її виготовлення в Ізніці, датуючи, за О.Асланапою, другу половину XIV – першою половиною XV століття [23]. Слід також звернути увагу, що Віктор Миц більш розширено подав історіографію проблеми, охарактеризувавши одну з перших публікацій червоної кераміки з мальовкою кобальтом, здійснену Х.Веллісом 1907 року за результатами розкопок у Константинополі [23, с.101-102]

** Богуславський, посилаючись на компетентну думку доктора Нуртен Чамаш, висловлену, ймовірно в усній бесіді, зазначив, що «мастерские, где изготовлялась «милетская» керамика, исследованы практически по всей Малой Азии – в Чанаккале, Конье, Дыярбакыре» [4, с.265-284].

***Якість фіксації матеріалу далеко не завжди дозволяє використовувати такий підхід повною мірою.

****Своєрідність тих чи інших декоративних поєднань та еволюцію декору, ймовірно, можливо прослідкувати, здійснивши мистецтвознавчий аналіз значної кількості матеріалів, однак вирішення цього завдання не є метою даного дослідження

Мал.1.

Таріль із розкопок фортеці Каламіта.

Глина, полива, гончарний круг, мальовка.
Інкерман, АР Крим. Кінець XV – початок
XVI століття. Дослідження Євгена Веймарна
1950 року. Бахчисарайський державний
історико-культурний заповідник.

Автор фото й малюнка Ірина Тесленко

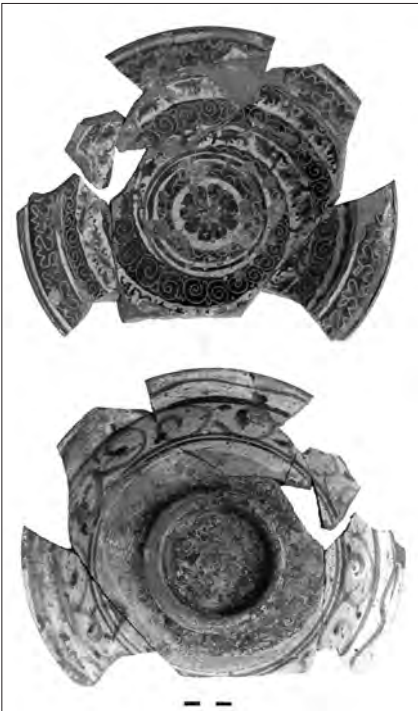
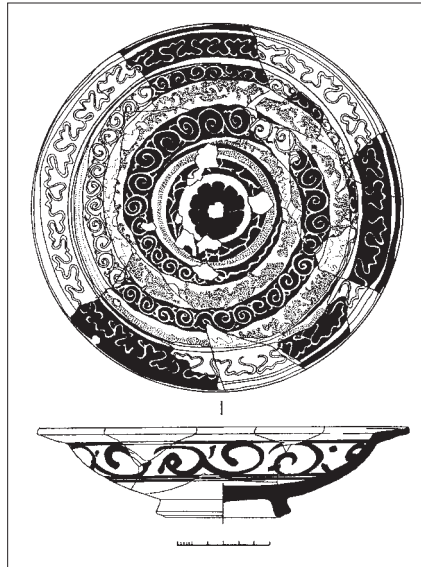
Мал.2.

Таріль із розкопок фортеці Алустон.

Глина, полива, гончарний круг, мальовка.

Алушта, АР Крим. Кінець XV – початок XVI

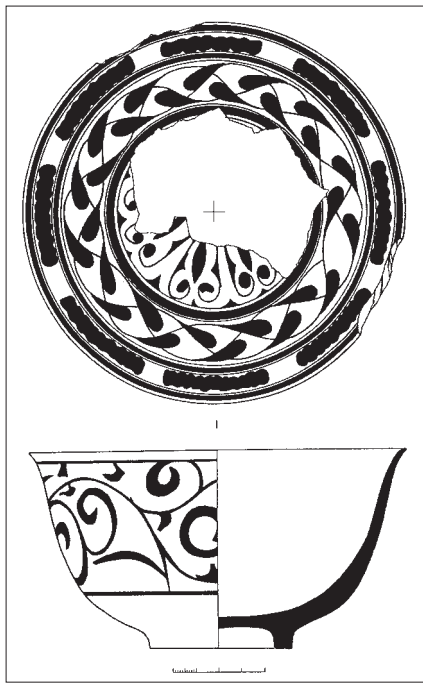
**століття. Дослідження В.Мица, С.Адаксіної,
В.Кирилко 1992 року. Кримський філіал
Інституту археології НАН України [17, рис.21]**

Мал.3.

Таріль із розкопок фортеці Алустон.

Глина, полива, гончарний круг, мальовка.
Алушта, АР Крим. Кінець XV – початок XVI
**століття. Дослідження В.Мица, С.Адаксіної,
В.Кирилко 1992 року. Кримський філіал
Інституту археології НАН України.
Фото Андрія Чекановського**

Мал.4.
Чаша із розкопок цитаделі фортеці Алустон.
Глина, полива, гончарний круг, мальовка.
Алушта, АР Крим. Кінець XV – початок XVI
століття. Дослідження В.Мица та С.Адаксіної
1991 року. Кримський філіал Інституту археології
НАН України [17, рис.20]

закритої форми трапляються вкрай рідко, принаймні за кримськими знахідками жодного профілю поки що реконструювати не вдалося). Колір черепка червоно-коричневий з незначними варіаціями тонів. Вироби сформовано на швидкісному гончарному крузі. Утор і поверхню довкола нього ретельно заглажено, часто навіть лисковано. Стінки потовщені до дна. Утор кільцевий, як правило, майже рівномірної товщини по всьому профілю, опорна поверхня його іноді профільована борозенкою. Дно більш заглиблене з внутрішнього боку. Слід звернути увагу на своєрідний технологічний прийом, який використовували під

час формування посудин відкритої форми. Стінки й утор витягували за один прийом. При цьому в найвужчому місці, на переході від стінок до утора, залишали отвір. Потім його закривали спеціально виготовленим диском, у складі формувальної маси якого помітна значна концентрація крупнозернистого піску, що абсолютно нехарактерно для інших частин посудин, виготовлених із тонкодисперсної глини (контури диска в розрізі показано на мал.6; 7; 8:4). Такий технологічний прийом, імовірно, пов'язаний із прагненням знизити ступінь усадки сировини. Можливо, це свідчить про те, що замазування отвору відбувалося після часткового підсушування виробу. Мальовку наносили на основу, утворену білим чи світло-кремовим ангобом. Для покриття внутрішньої поверхні використовували, як правило, прозору білу поливу, рідше – бірюзову. Зовнішню поверхню часто покривали зеленою поливою. Ангоб і полива зовні покривали верхню частину посудини, не доходячи до ніжки. На лицьовій поверхні виробів зазвичай прослідковуються відбитки триногих підставок.

Найбільш часто трапляються такі різновиди форм посуду:

1. Тарелі з високими, відхиленими назовні, прямими чи злегка опуклими крисами, вінця округлі чи скошені всередину; діаметр 19-20,8 см (мал.8:1; 9:2).
2. Тарелі з горизонтальними, прямими крисами, край яких, як правило, піднятий дотори; діаметр від 21 до 36 см (мал.1; 2; 3; 5:2; 12-15).

Мал.5.

Фрагменти посудин відкритої форми
із розкопок фортеці Алустан.

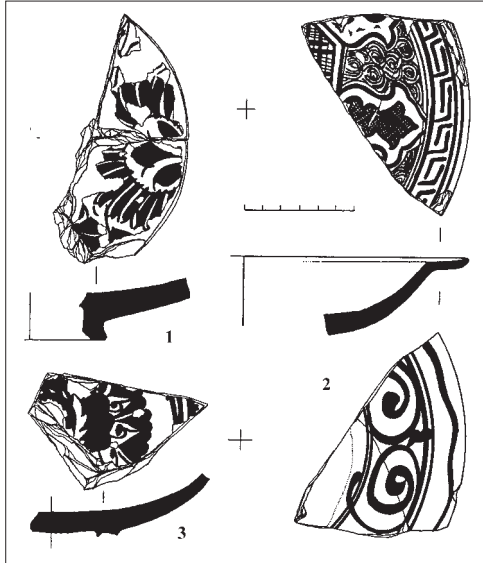
Глина, полива, гончарний круг, мальовка.

Алушта, АР Крим. Кінець XV – початок

XVI століття. Дослідження В.Мица,

С.Адаксіної, В.Кирилко 1992 року.

Кримський філіал Інституту археології
НАН України [16, рис.19]

Мал.6.

Фрагмент посудини відкритої форми
із розкопок фортеці Алустан.

Глина, полива, гончарний круг, мальовка.

Алушта, АР Крим. Кінець XV – початок

XVI століття. Дослідження Віктора Мица

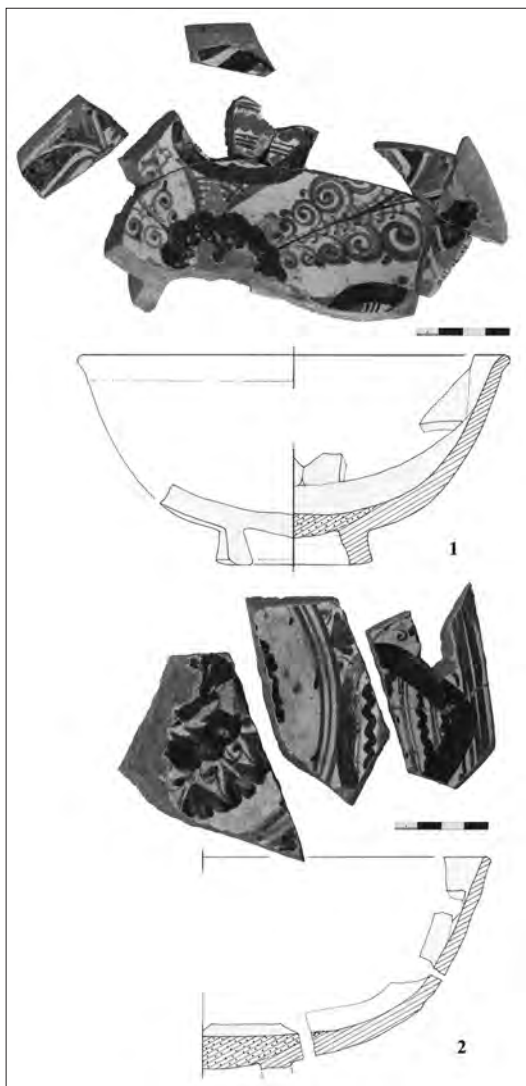
1986 року. Кримський філіал Інституту

археології НАН України. Фото Андрія

Чекановського; малюнок Ірини Тесленко

3. Чаші з округлим (напівсферичним) тулубом і з прямими чи плавно відігнутими назовні округлими вінцями; діаметр 17-24,6 см (мал.4; 7; 9:1, 3, 5; 11). До цієї ж групи, ймовірно, можна віднести чаші напівсферичної форми з прямими ледь відхиленими назовні вінцями, діаметр яких не перевищує 12 см (мал.9:4).

Мал.7.

Чаші (фрагменти)

з розкопок фортеці Алустон.

Глина, полива, гончарний круг, мальовка.

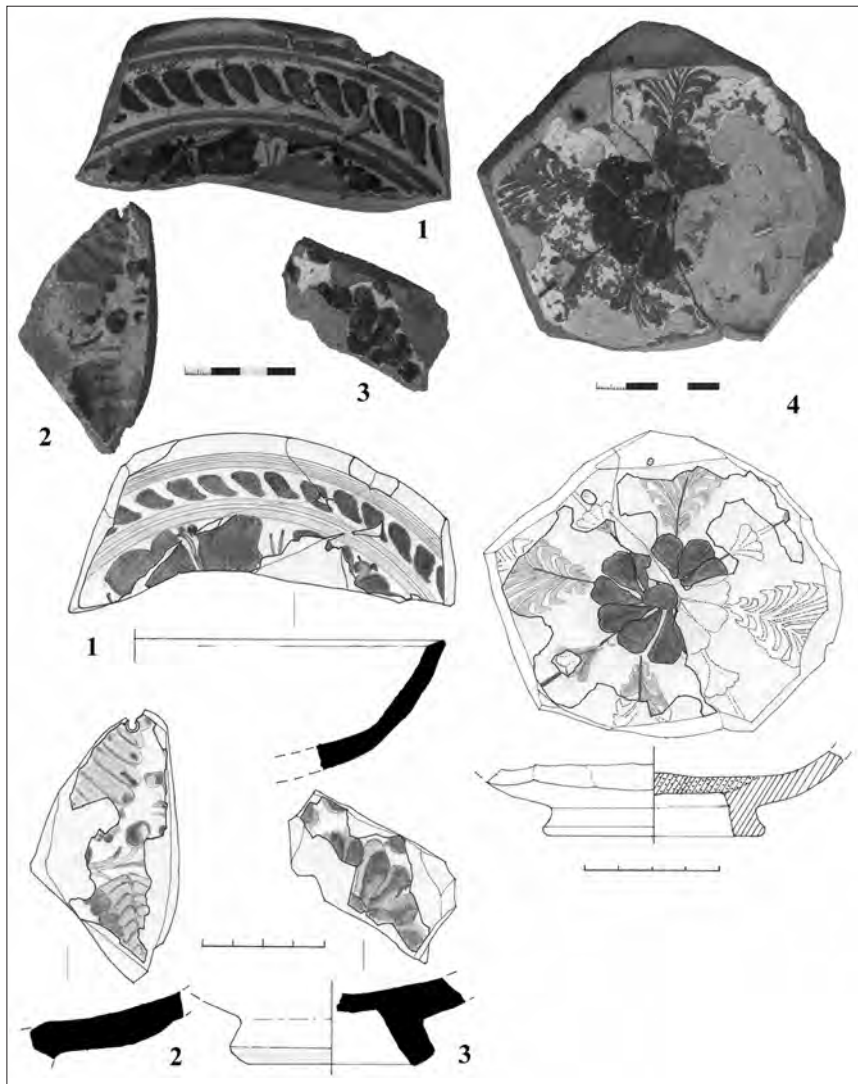
Алушта, АР Крим.

Кінець XV – початок XVI століття.

Дослідження В.Мица, С.Адаксіної, В.Кирилко 1992 року. Кримський філіал Інституту археології НАН України. Фото Андрія Чекановського; малюнок Ірини Тесленко

4. Чаші з округлим (напівсферичним) тулубом, високими, прямими, відхиленими назовні крисами. Вінця, як правило, без додаткового профілювання, округлий; діаметр 24-26,8 см (мал.9:6; 16).

Декор посуду «мілетської» групи багатий різноманітними орнаментальними мотивами. Часто оздоблювали як внутрішню, так і зовнішню поверхню виробів. Зовні, зазвичай, застосовували мальовку (пензлем) зеленою, чорною чи синьою (кобальтовою) фарбами у вигляді прямих горизонтальних, вертикальних чи похилих

Мал.8.

Фрагменти посудин відкритої форми із розкопок фортеці Алуштон.

Глина, полива, гончарний круг, мальовка. Алушта, АР Крим. Кінець XV – початок XVI століття.

Дослідження В.Мица, С.Адаксіної, В.Кирилко, А.Лисенко, С.Семіна, І.Тесленко 1993 року (1);
В.Мица, С.Адаксіної, В.Кирилко 1992 року (2-4). Кримський філіал Інституту археології НАН України.
Фото Андрія Чекановського; малюнок Ірини Тесленко

ліній, хвиль, меандрів тощо (мал.3; 4; 5:2; 9:5, 6; 12-14; 16). Внутрішню поверхню декорували більш витончено. Орнамент наносили, здебільшого, мальовкою, рідше – за допомогою трафарету. Мальовку здійснювали широким і тонким пензлем. Контур деталей зображення зазвичай чіткий, лише іноді трапляються малюнки з розпливчастими абрисами (мал.10:7, 12). Використовували також прийом, що зветься «резервом» (мал.2; 3). Застосовували барвники різних відтінків синього, бірюзового, фіолетового («ліловий марганець») кольорів. Синій колір був основним у оздобленні внутрішньої поверхні всіх глиняних виробів цієї групи. Зелений і, зрідка, чорний використовували для промальовування контурів.

У декорі внутрішнього поля посудин можна визначити кілька провідних орнаментальних мотивів. У основі рослинних композицій виділяються квіти з округлими пелюстками (мал.1; 2; 7; 8:4; 15), гнучкі пагони з листям (серед них – стебла плюща) (мал.13), стилізовані пальмові галуззя і, ймовірно, квітки гвоздики (мал.7:1; 8:4; 15), каплеподібні бутони (нерозкриті квітки лотоса?), складні меандри й арабески (стилізоване зображення листка чи напівлистка) (мал.2, 3). Також розповсюджені широкі вертикальні смуги в арковому обрамленні чи без нього (віддалено нагадують прикрасу на чашах з кашину, що символізує пелюстки квітучого лотоса) (мал.9:4; 10:1, 2, 4-6, 9; 14; 16). Нерідко їх розділено на блоки вставками з рослинних композицій (мал.13). Заодно із цими елементами порівняно часто трапляється малюнок у вигляді стрічок, що, переплітаючись, утворюють різні геометричні фігури, щільно заповнені дрібними завитками («китайські хмари») (мал.5:2; 10:3; 11:1; 12). Окрім того, центр внутрішнього поля посудин нерідко прикрашали замкнуті в коло панелі, утворені різними сполученнями геометричних фігур (кіл, трикутників, ромбів). Для обробки крис (описки) використовувалися прямі («вусик», «бортник» і «стрічка») чи хвилясті смуги, вузький орнамент («арабеск») [2, с.146], так званий «сельджуцький ланцюг» (мал.1; 5:2; 9:6).

Загалом, як зазначено в дослідженнях турецької кераміки, «*Miletus ware*» є найбільш ранньою групою художніх «оттоманських» виробів, що демонструє як традиційні сельджуцькі елементи, так і аналоги імітаціям китайських біло-блакитних виробів періоду Мін, розповсюджених у Персії впродовж XV століття [44, р.251; 42, р.207; 15, с.20-21; 43, р.238].

До теперішнього часу опубліковано знахідки «*Miletus ware*» з 10 пам'яток Криму – Мангупа, Бакли, Інкермана, Балаклави (Чембало), Гурзуфа, Сімеїза, Ореанди, Алушти, Фуни й Судака.

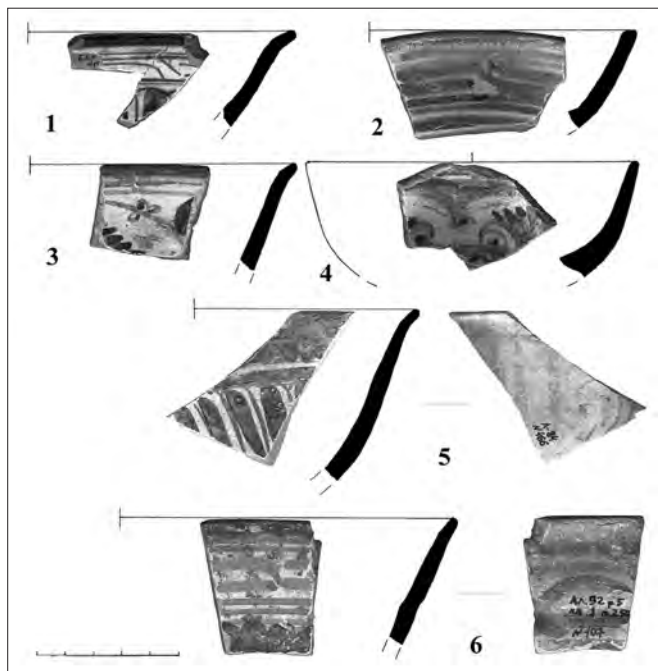
З розкопок Мангупа, проведених упродовж 1912–1913 років Р.Лепером [14], походить перша з відомих значна колекція кераміки з червоним кольором черепка та мальовкою кобальтом. Оскільки метою досліджень був пошук матеріальних цінностей і з'ясування загальних абрисів відкритих архітектурних споруд, опису стратегії й кераміки значення не надавали (у звіті Л.Моїсєєва про розкопки Р.Лепера 1912–1913 років без вказівки місця знахідки подано всього 2 неполив'яні глечики, 4 полив'яні посудини відкритої форми з червоним кольором черепка і 12 фаянсових турецьких чашок [31, с.84, рис.126-131]; частину речей із розкопок передано в Ермітаж, частину – в Таврійську вчену архівну комісію (Сімферополь), а решту – Гидалевичу (згідно з домовленістю) [36]). Деякі предмети з ермітажної

колекції Віктор Миц опублікував 1991 року, серед них і «посуд з розписом кобальтом» [23, рис.42:1-7]. Більше уваги опису стратиграфії комплексу палацу приділив О.Якобсон, що керував його розкопками 1938 року [37]. Однак кераміку охарактеризовано загальною. Виділені автором групи погано проілюстровано, що не дозволяє одержати цілісне уявлення про матеріал, що є істотним недоліком публікацій. Фрагменти посуду з мальовкою кобальтом «перського вигляду» трапилися у «верхньому» і «нижньому» шарах [37, с.399-400, 402, рис.16]. Загалом, знахідки датовано періодом існування палацу – 1425–1475 роками [14, с.79; 37, с.417]. 1938 року під час розкопок базилики у «верхніх шарах» також знайдено значну кількість привізної кераміки, зокрема, як це виявляється за фотографією, ранньої анатолійської (ізінійської?), яку автор дослідження датував XIV–XV століттями [36, с.346, рис.10:г]. Беручи до уваги наявність у цих відкладеннях тонкостінних білих глиняних турецьких чашок, формування їх завершилося не раніше XVII століття. Характеризуючи полив'яну кераміку з розкопок цитаделі Мангупа загальною, О.Герцен і В.Науменко зазначили, що «кераміка з кобальтовим декором присутня і в комплексі попереднього («дотурецького» – І.Т.) періоду» [7, с.72]. Більш детальні свідчення про умови й кількість знахідок не подано.

«Мілетський» посуд із розкопок Бакли 1961–1970 років Д.Талліс виділив у групу III типу II, зазначивши, що вона представлена «невеликою кількістю уламків, ймовірно, від тарелей» і походить з «верхніх шарів» городища [33, с.83, 85, рис.7:4-7]. На думку автора, «верхня дата червоноглиняної полив'яної кераміки..., що ви-значається за аналогіями з імпортуємих центрів, не виходить за межі XIV ст.» і «є разом з тим верхньою хронологічною межею існування Баклинського городища» [33, с.86].

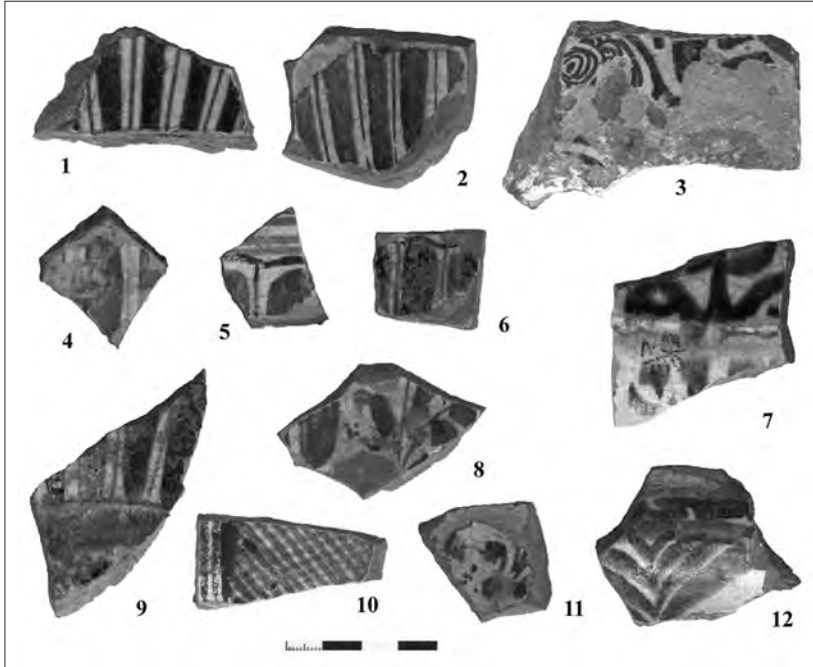
Ранню художню «оттоманську» посудину – «розбите блюдо... з відігнутих краєм, покрите поливою» – знайдено під час розкопок фортеці Каламіта (в Інкермані), що проводилися Інкерманською експедицією 1950 року (мал.1) [5, рис.10]. Автор докладно описав декор тарелі*, зазначив, що його знайдено «у верхньому шарі засипки раннього проїзду» [5]. Проте датування відкладень не подано.

* В описові посудини Є.Веймарн допустив деякі неточності. Так дослідник зазначив, що «блюдо із світлої глини... На внутрішній поверхні на білому фоні зображено п'ять великих квіток; кожна квітка обнесена коричневою гірляндою, яка, в свою чергу, обнесена коричневою лінією у формі цибулі. В центрі блюда коричнева пальметка. На відігнутому краї блюда зображені коричневі завитки, окреслені синім ободком...» [5, с.79]. Детальне ознайомлення з виробом у фондах Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника виявило, що колір його черепка коричнево-червоний, а в декорі його внутрішньої поверхні використано тільки різні відтінки темно-фіолетового і синього кольорів. Користуючись нагодою, висловлюю вдячність дирекції, співробітникам фондів та відділу археології Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника, а також особисто Сергію Карлову за надану можливість і всіляку підтримку в роботі з фондowymi колекціями

Мал.9.
Фрагменти посудин відкритої форми із розкопок фортеці Алустон.
Глина, полива, гончарний круг, мальовка. Алушта, АР Крим.
60-ті роки – остання чверть XV століття. Дослідження В.Мица, С.Адаксіної,
В.Кирилко 1992 року (1-4, 6); В.Мица 1984 року (5). Кримський філіал Інституту
археології НАН України. Малюнок Ірини Тесленко

У Балаклаві фрагменти «*Miletus ware*» відомі за матеріалами досліджень фортеці Чембало. Оpubліковано знахідки з розкопок «Консульської церкви» і вежі Барнабо Грілло [8, с.58; 1, с.9, 39, 63]. У першому випадку наведено 5 фрагментів посудин відкритої форми, які автор публікації за аналогіями датував не раніше кінця XIV – XV століттям [8, с.58]. У другому випадку зазначено контекст знахідок (декількох дрібних фрагментів посудин відкритої форми і 1 фрагмент посудини закритої форми). Керуючись даними писемних джерел і результатами архітектурно-археологічних досліджень, автори розкопок відносять початок зведення оборонних споруд на досліджуваній ділянці до першої чверті XV століття (1424?) і виділяють п'ять будівельних періодів вежі, завершення одного з яких (третього) синхронне часу правління консула Барнабо Грілло і датується будівельним написом 1463 року [1, с.32-51, 39-42, 54-55]. Один фрагмент ранньої турецької кераміки знайдено в шарі кам'яного завалу, що утворився не раніше 60-х років XVII століття [1, с.9], інший – у шарі нівелюючої підсипки під підлогою третього будівельного періоду вежі [1, с.39-42, 63], зробленої, ймовірно, близько середини другої чверті XV століття (орієнтовно,

Мал.10.

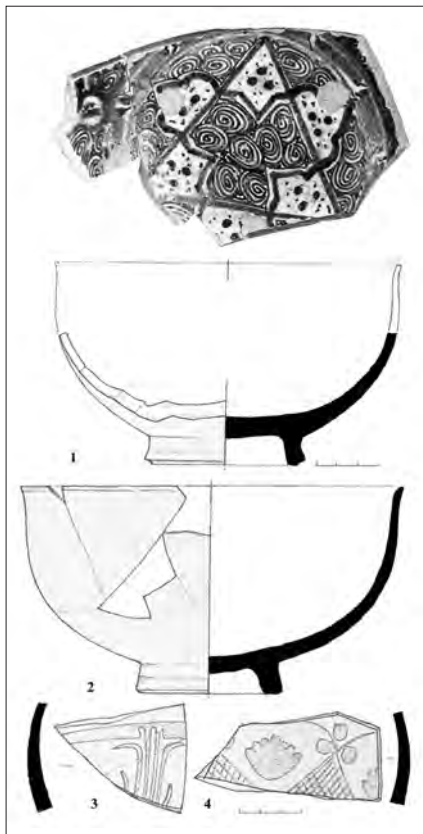
Фрагменти посудин відкритої форми із розкопок фортеці Алустон.

Глина, полива, гончарний круг, мальовка. Алушта, АР Крим. 60-ті роки – остання чверть XV століття. Дослідження В.Мица, С.Адаксіної, В.Кирилко 1992 року (1, 2, 4-6, 8, 10-12); В.Мица 1987 (3) та 1984 років (7). Кримський філіал Інституту археології НАН України. Фото Андрія Чекановського

1463). Ще три фрагменти походять із заповнення ями №1, що утворилася в період між другим і третім будівельними періодами, тобто не раніше 1434 року і не пізніше 1463 року [1, с.59].

У роботі О.Паршиної опубліковано фрагменти 9 посудин відкритої форми з розкопок Гурзуфської фортеці й зазначено, що кераміку з мальовкою кобальтом було знайдено в гроті, у «верхньому» шарі [32, с.76, рис.15]. Докладніше контекст знахідок не розглянуто. Датовано, за аналогіями з Мангупа, XV століттям. Крім того, повідомлено, що дрібні фрагменти «*Miletus ware*» трапляються в Сімеїзі й Ореанді [32, с.76].

У матеріалах, добутих під час розкопок фортеці Алустон, згадується «фрагмент вінець... чаші», знайдений «у фортечній стіні генуезького часу» [23, с.101]. У більш пізній публікації автор досліджень подав малюнок піалоподібної червоної глиняної чаші, знайденої «у шарах XV ст.» цитаделі Лусті [17, с.154, рис.20]. Крім того, згадано про «досить численну групу... червоноглиняних чаш і блюд з підглазурним розписом кобальтом» серед кераміки з нижніх шарів попелища,

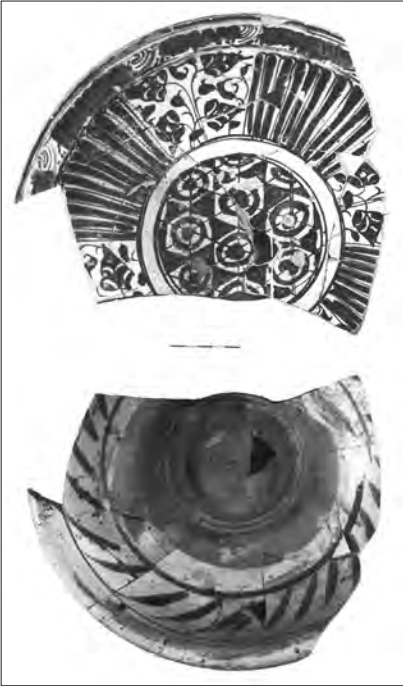
Мал.11. Чаші та їх фрагменти з розкопок донжону замку Фуна. Глина, полива, гончарний круг, мальовка. АР Крим. Кінець XV – початок XVI століття. Дослідження Віктора Мица 1982 року. Кримський філіал Інституту археології НАН України [23, рис.42:8-11]

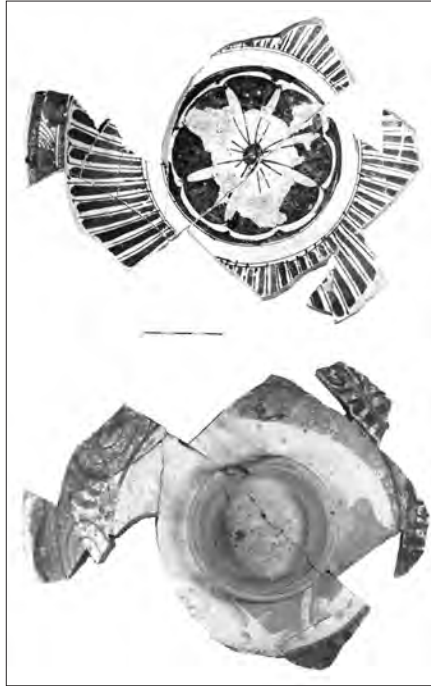
Мал.12. Таріль із розкопок замку Фуна. Глина, полива, гончарний круг, мальовка. АР Крим. Кінець XV – початок XVI століття. Дослідження В.Л.Мица та В.П.Кирилко 1990 року. Кримський філіал Інституту археології НАН України [10]

що утворилося над руїнами квадратної вежі (Орта-Куле), зокрема про *«тарелю із широким горизонтальним бортом на складнопрофільованому кільцевому піддоні»* [17, с.154, рис.19, 21]. Нижню дату відкладень визначено часом руйнування вежі, пов'язаним із турецьким уторгненням 1475 року, верхню дату – зі знахідками монет Кримського ханства, найпізніші з яких належать до періоду правління Менглі-Гірея II (1577–1584).

Фунську колекцію в публікаціях представлено тільки знахідками із шару пожежі донжону, який датовано 1475 роком. Це *«фрагменти трьох чаш з розписом кобальтом»*, форму однієї з яких реконструйовано (мал.11) [18, с.106; 23, с.101, рис.42:8, 9, 11].

Мал.13. Таріль із розкопок замку Фуна.
Глина, полива, гончарний круг, мальовка.
АР Крим. Кінець XV – початок XVI століття.
Дослідження В.Мица та В.Кирилко 1990 року.
Кримський філіал Інституту археології
НАН України [10]. Публікується вперше

Мал.14. Таріль із розкопок замку Фуна.
Глина, полива, гончарний круг, мальовка.
АР Крим. Кінець XV – початок XVI століття.
Дослідження В.Мица та В.Кирилко 1990 року.
Кримський філіал Інституту археології
НАН України [10]

Свідчення про наявність ранньої художньої «оттоманської» кераміки на пам'ятках Південно-Східного й Східного Криму в літературі фактично відсутні*.

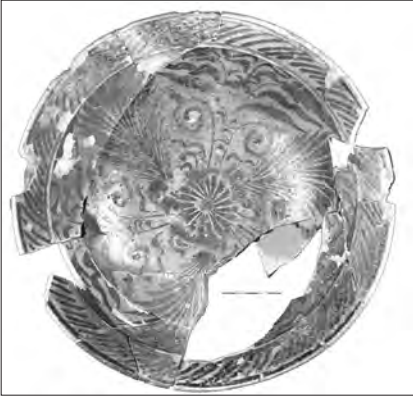
* За усними повідомленнями дослідників Сугдеї й Кафи, у культурних відкладеннях цих міст знайдено значну кількість «мілетської кераміки», у чому можна перекоонатися, переглядаючи музейні колекції, зокрема, Судацької фортеці. Однак повною мірою відтворити результати цих спостережень, не порушивши авторських претензій інших дослідників, неможливо.

Користуючись нагодою, висловлюю подяку директору філії Національного заповідника «Софія Київська» музею «Судацька фортеця» О.Фарбею та співробітнику музею О.Жданову за сприяння в роботі з фондowymi колекціями

Тільки в одній роботі І.Баранова згадано фрагмент червоної глиняної миски з мальовкою кобальтом, знайдений на ділянці головних воріт Судацької фортеці в шарі будівельного сміття турецького часу й датований автором розкопок XVIII століттям [3].

Таким чином, дані про наявність у культурних відкладеннях середньовічних пам'яток Криму кераміки з червоним кольором черепка та мальовкою кобальтом, відображені в наукових працях, – неповні. Свідчення про неї подано, ймовірно, з метою демонстрації факту наявності цієї групи посуду й діапазону знайдених аналогій. Винятком є тільки окремі роботи останніх років [17, с.150-161; 1, с.32-55], що все ж не можуть повною мірою вирішити проблему хронології надходження «*мілетського*» посуду в Крим. Потрібен комплексний аналіз контексту, кількості і якості знахідок «*Miletus ware*» на середньовічних пам'ятках. Необхідні дані не завжди можливо використовувати повною мірою, не порушивши авторських прав і претензій інших дослідників. Завдяки керівникові Гірсько-Кримської археологічної експедиції Кримського філіалу Інституту археології НАН України Віктору Мицу, цілком доступними для обробки виявилися матеріали його багаторічних розкопок фортеці Алустон (1984–1994), укріплень на Фуні (1980–1986, 1990–1991) та Чабан-Куле (1992–1993). Крім того, використано дані з розкопок автора цієї публікації, проведених у районі південно-східної оборонної лінії фортеці Алустон (1998) і середньовічного християнського храму на горі Аю-Даг (1999), а також результати досліджень Південно-Кримської археологічної експедиції в Балаклаві (2002) [1].

За 12 років вивчення фортеці Алустон знайдено дві фрагментовані чаші, форму яких частково реконструйовано, чашу й таріль з повним профілем, а також фрагменти не менш ніж 40-45 посудин відкритої форми і 1 фрагмент стінки посудини закритої форми, що належать до групи «*Miletus ware*» (мал.2-10). Один фрагмент стінки чашки походить із кладки куртини останньої (четвертої) лінії оборони фортеці Алустон [21, с.21]. Ще один фрагмент денця посудини відкритої форми з наплим впапняним розчином виявлено серед матеріалів розкопок Алустона 1987 року, але точне місце й умови знахідки з'ясувати не вдалося (мал.10:3). Будівництво останньої (четвертої) лінії оборони фортеці датується 60-ми роками XV століття [17, с.172]. Отже, зазначені артефакти потрапили на територію укріплення раніше цього часу. Наступну групу становлять фрагменти, виявлені в шарах, що утворилися після спорудження четвертої лінії оборони, до захоплення й руйнування фортеці османами. Два фрагменти походять із заповнення зливної канами, один – із вигрібної ями біля західної куртини (тобто час відкладення їх у шарі – 60-ті роки – остання чверть XV століття) (мал.9:5; 10:7, 9), ще один – із культурних нашарувань із зовнішнього боку фортечного муру, що підстилають шар руйнування куртини, біля південно-східного фасаду вежі Орта-Куле, і кілька фрагментів (5 від 3 посудин) – із шару пожежі кінця третьої чверті XV століття, дослідженого на північ від будинку базиліки на майданчику, вільному від забудови [21, с.35, 39; 22, с.19; 30, с.24]. Ще одну чашу виявлено в заповненні приміщення №101 на цитаделі, зруйнованого під час захоплення фортеці турками (мал.4) [17, рис.20]. Найчисельнішу групу становлять знахідки з відкладень, що утворилися після катастрофічних подій 1475 року. Один археологічно цілий таріль (мал.2; 3), дві цілком і частково реконструйовані чаші (мал.7) і фрагменти не

Мал.15. Таріль із розкопок замку Фуна.

Глина, полива, гончарний круг, мальовка.
АР Крим. Кінець XV – початок XVI століття.
 Дослідження В.Л.Мица та В.П.Кирилко 1990 року.
 Кримський філіал Інституту археології НАН України [10]

Мал.16. Чаша з розкопок замку Фуна.

Глина, полива, гончарний круг, мальовка.
АР Крим. Кінець XV – початок XVI століття.
 Дослідження В.Л.Мица та В.П.Кирилко 1990 року.
 Кримський філіал Інституту археології НАН України [10]

менш ніж 30 різних посудин відкритої форми (мал.5; 8:2-4; 9:1-4, 6; 10:1, 2, 4-6, 8, 10-12) знайдено в нижніх шарах попелища, нагромадження якого почалося після часткового руйнування вежі Орта-Куле [24, с.47, 50, 51, 63, 70-72, 89; 30, с.22-24; 34, с.78, 81; 17, с.50-156]. Верхня дата відкладень визначається монетами Кримського ханства, найпізніші з яких – 2 акче Мухаммед-Гірея II (1577–1584). Чотири фрагменти виявлено в заповненні ями з матеріалом XVI століття, що зруйнувала центральну частину південно-східного нефу базилики [19, с.44, рис.101, 102]; ще 3 фрагменти – у шарах з монетами XVI–XVIII століть (мал.8:1) [25, с.22-24].

З розкопок Фуни походить одна з кращих у Криму колекцій посуду «мілетської» групи: 9 археологічно цілих, 4 фрагментованих та близько 150 розрізаних фрагментів 90 посудин відкритої форми*. Розроблено докладну будівельну періодизацію укріплення, що дозволяє датувати культурні шари, пов'язані з різними етапами існування фортеці, та матеріал із них у межах 16-29 років. Як зазначив В.Кирилко, «крепостной ансамбль Фуны сейчас является самым показательным примером динамично развивающегося укрепления с кратковременным сроком

* Донині колекцію повністю не опубліковано, а частину її, на жаль, втрачено. Тому інформацію про деякі знахідки можна отримати лише зі звітної документації

существования, продолжительность которого составляла чуть более полувека» [11, с.240]. При цьому виділено три будівельні періоди укріплення: 1423 рік, упродовж якого його було зведено й зруйновано в результаті могутнього землетрусу; 1425–1434 чи 50-ті роки XV століття – відновлення укріплення й загибель будівель форпосту в пожежі; 1459–1475 роки – перетворення фортечного ансамблю в замок і остаточне руйнування його під час експансії турків [11, с.240; 12, с.7; 18, с.106-108; 23, с.101]. Окрім того, досліджено закриті комплекси, що передували зведенню укріплення, тобто ті, що завершили своє існування до 1423 року [11, с.240]. Знахідки турецької кераміки у відкладеннях розподіляються таким чином. Два фрагменти чаш знайдено в шарі пожежі приміщення («кузні»), що належить другому будівельному періоду фортеці [20, с.12-13, 35; 11, с.243; 12, с.7]. Більшість фрагментів посудин знайдено в комплексах, синхронних третьому будівельному періоду, – у нівелюючих «підсипках», що супроводжували, ймовірно, процес спорудження й упорядкування приміщень і відкритих майданчиків (дворів), а також у шарах пожежі, що пов'язані з турецьким уторгненням 1475 року (мал.11-16). Так з «підсипок» походить близько 75 фрагментів (кількість фрагментованих виробів визначити досить складно; беручи до уваги колекційні описи, їх 59 одиниць). У шарах пожежі 1475 року знайдено 9 археологічно цілих (мал.12-16), 4 фрагментованих (форма реконструюється) посудин, а також 75 фрагментів 34 виробів. З донжону походить три фрагменти й одна археологічно ціла чаша напівсферичної форми (мал.11) [23, с.101-102, рис.42:8-11]. У дворі №1, розташованому в північно-східній частині укріплення, виявлено 5 тарелів і 2 чаші з мальовкою кобальтом під прозорою поливою, на одному з тарелів малюнок укрито бірюзовою поливою (мал.15) [26, с.7, рис.88-90, 92, 97, 100, 103, 106]. Один фрагментований таріль знайдено в приміщенні X, прибудованому до східної стіни фортеці [26, с.22, рис.87], фрагменти різних частин посудин – ще в 7 закритих комплексах [26, с.43, 72, 54, 59-63; 13, рис.2.27:2]. У більш пізніх відкладеннях – шарах руйнування будівель і ямі №26 – знайдено 3 фрагменти різних посудин [26, с.54-55; 27, с.35-36].

Під час розкопок укріплення Чабан-Куле на мисі Агіра (чи Баштовому) зібрано фрагменти 4 посудин відкритої форми. Один із них виявлено в шарі руйнування донжону [29, с.31], три – в делювіальних відкладеннях, що підстиляють шар руйнування [29, с.20, 32, 37, рис.26, 7, 9, 10]. Будівництво укріплення відносять до третьої чверті XV століття [28, с.200-207], отже, фрагменти не могли потрапити в культурні нашарування, пов'язані з існуванням і руйнуванням укріплення, раніше цього часу.

Під час розкопок християнського храму на горі Аю-Даг (галявина Ай-Констант) 19 дрібних фрагментів глиняного глечика з червоним кольором черепка і мальовкою кобальтом виявлено в шарі з монетою 50-х – 70-х років XVI століття (Девлет-Гірея, 1550–1577), що утворився в процесі функціонування храму [35, с.13, 64, 65].

Таким чином, рання художня турецька кераміка трапляється за різних контекстів – у субструкціях архітектурних споруд і генетично різноманітних культурних відкладеннях. Останні за найзагальнішими особливостями їх утворення розподіляються на 3 категорії – закриті комплекси, нашарування тривалого безупинного формування, що залягають *in situ*, та штучно переміщені відкладення. Інформація, отримана під час аналізу матеріалів з різних категорій нашарувань, нерівноцінна.

Перші фіксують «горизонтальний» (одноразовий) зріз матеріальної культури, другі відображають процес розвитку чи зміни побутових культур і стилів [динаміку археологізації (виходу з обороту), чи зміни набору артефактів з часом], останні вказують на наявність у шарах тих чи інших артефактів на момент переміщення седименту. Всі вони можуть використовуватися для побудови хронологічних схем за умови наявності хроноіндикаторів (добре датованих артефактів, наприклад, монет) чи хронологічних реперів (відкладення, архітектурні спорудження чи їх окремі будівельні періоди, що співвідносяться з конкретними, точно датованими, історичними подіями).

Дані про знахідки артефактів у різних групах відкладень у визначені хронологічні періоди на п'ятьох аналізованих пам'ятках (укріплення Алустон, Фуна, Чембалло, Чабан-Куле та храм на галявині Ай-Констант) відображено в таблиці 1.

Найбільшу кількість документованих знахідок «мілетського» посуду зафіксовано на території замку Фуна, у відкладеннях, що сформувалися від 1459 до 1475 року включно. У той же час на Алустоні, де досліджено майже половину площі пам'ятки з більш ніж п'ятдесятьма закритими комплексами із шарами пожежі 1475 року, знахідки «оттоманської» кераміки в синхронних відкладеннях украй рідкісні. Це може свідчити про те, що наприкінці третьої чверті XV століття вони ще не були поширені в Криму і були, ймовірно, не дуже доступним предметом розкоші. В останній чверті XV – на початку XVI століття ситуація змінилася. «Мілетський» посуд став більш масовим. Прикладом цього є значна кількість фрагментів таких посудин на смітнику, що виник на руїнах вежі Орта-Куле в селищі Алушта, і залишки глечика, знайдені біля периферійного храму на горі Аю-Даг.

Ймовірність імпорту ранньої художньої османської кераміки в Крим та на територію Північного Причорномор'я наприкінці XIV і навіть на початку XV століття надзвичайно мала (принаймні, знахідки її в шарах відповідного часу невідомі). Це підтверджують також спостереження І.Волкова щодо матеріалів з Білгорода-Дністровського. Як зазначав автор, для них «*навіть чи можна допустити більш широку дату, ніж XV ст. Ще одним доказом пізнього походження кераміки типу «мілет», є повна її відсутність у золотоординських шарах Сарайів, Маджару, Азову...*» [6, с.120].

Таким чином, на підставі наведених даних можна визначити такі часові межі надходження «*Miletus ware*» у Крим. Перші вироби, очевидно, з'явилися тут не раніше другої чверті XV століття. З огляду на загальнополітичну ситуацію в Причорноморському регіоні, логічно припустити, що це відбувалося навіть на початку третьої чверті XV століття (тобто, після захоплення Константинополя військами Мехмеда II «Фатіха» 1453 року). Контекст знахідок у Криму й безпосередньо в Стамбулі не суперечить цьому здогаду. У колишньому Константинополі «*Miletus ware*» в достатній кількості представлено в ранніх турецьких шарах у Сарачанах, нижня дата яких 1460-ті – 1470-ті роки (період перших згадок в історичних джерелах турецького будівництва на околицях). Зважаючи на загальний історичний контекст, Дж.Хейс також припустив появу тут «*мілетської*» кераміки не раніше 1453 року [43, р.238].

Найбільш масово кераміка з червоним кольором черепка і мальовкою кобальтою надходила в Таврику наприкінці третьої – у четвертій чверті XV і, ймовірно,

Таблиця 1.

Дата	Кон- текст зна- хідок	Кількість артефактів (фрагментованих (уламків)/цілих форм – у сумі)							
		Алу- стон	Фуна	Чем- бало	Чабан- Куле	Ай- Констант	Усього		
							за кон- текстом	за періодами	
1434–1459	1							2(2)/ 0-2	1,20%
	2	2(2)/0-2				2(2)/0-2			
	3								
	4								
1434–1463	1							4(4)/ 0-4	2,40%
	2								
	3			3(3)/ 0-3		3(3)/0-3			
	4			1(1)/ 0-1		1(1)/0-1			
50-ті – 60-ті роки XV століття – 1475	1	2(2)/ 0-2					2(2)/0-2	68(84)/ 0-68	40,70%
	2								
	3	4(4)/ 0-4	59(75)/ 0-59		3(3)/ 0-3		66(82)/ 0-66		
	4								
1475	1							37(80)/ 14-51	30,50%
	2	3(5)/ 1-4	34(75)/ 13-47				37(80)/ 14-51		
	3								
	4								
1475 – 70-ті – 80-ті роки XVI століття	1							39(59)/ 3-42	25,20%
	2	4(4)/ 0-4					4(4)/0-4		
	3	30(32)/ 3-33	3(3)/0-3		1(1)/ 0-1	1(19)/0-1	35(55)/ 3-38		
	4								
Усього		43(47)/ 4-47	98(155)/ 13-111	4(4)/ 0-4	4(4)/ 0-4	1(19)/0-1	150(229)/ 17-167	150(229)/17-167	
		28,10%	66,50%	2,40%	2,40%	0,60%	100%	100%	100,00%

Умовні позначки:

1 – субструкції архітектурних споруд;

2 – закриті комплекси;

3 – нашарування тривалого безупинного формування;

4 – штучно переміщені відкладення.

Кількість фрагментованих посудин наведено за максимально можливого показника

на початку XVI століття. У цей час вона в значній кількості «осідала» на смітнику навіть такого незначного на той час селища, як Алушта. Знахідки «мілетського» посуду в комплексах початку XVI століття (1509–1516) типові також для Азака*.

Періодом остаточного виходу «*Miletus ware*» із обороту в Криму можна вважати кінець третьої – початок четвертої чверті XVI століття, що, водночас, не визначає дату завершення виробництва. Дослідниця гончарних печей в Ізніці О.Асланapa відносить закінчення виготовлення «*Miletus ware*» до 1480-х – 1490-х років [40, р.215] чи, більш абстрактно, до кінця XV століття [41, р.26]. Дж.Хейс, на підставі стратиграфічних спостережень під час розкопок у Сарачанах, припускає завершення виробництва цієї кераміки близько 1520 року, зазначаючи, що паралельно вже процвітало виготовлення «*blue-and-white wares*» [43, р.238]. Дж.Роджерс визначив, що на межі XV–XVI століть в Ізніці почався випуск кераміки, що відрізнялася оздобленням від посуду попереднього часу [46, 6, р.9, 95, 100, 113, fig. 8-11].

У будь-якому випадку, виробництво не продовжувалося довше першої чверті XVI століття (мінімум – кінець XV століття чи межа XV–XVI століть, максимум – друга половина першої чверті XVI століття). Це дозволяє визначити, в середньому, тривалість періоду виходу речей із обороту в Криму після припинення їхнього виробництва в Анатолії. За мінімальними розрахунками, він складає 30 ± 5 років, за максимальними – 50 ± 5 років**.

Необхідно зазначити, що проведене дослідження не вирішує дискусійного питання датування початку та закінчення виготовлення «мілетського» посуду в Анатолії. Проте вдалося більш-менш чітко визначити час та інтенсивність надходження цієї кераміки в Крим, а також період її використання там після завершення випуску.

-
1. Адаксина С.Б., Кирилко В.П., Мыц В.Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г.Балаклава) в 2002 г. // Материалы Южно-Крымской археологической экспедиции. – Санкт-Петербург–Симферополь, 2003. – Вып.II. – 184 с.
 2. Акунова Л.Ф., Крапивина В.А. Технология производства и декорирования художественных керамических изделий. – М.: Высшая школа, 1984. – 208 с.
 3. Баранов И.А. Главные ворота средневековой Согдайи // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. – К.: Наукова думка, 1988. – С.81-96.
 4. Богуславский Г.С. Поливная керамика из раскопок Белгород-Турской экспедиции (1996–1998 гг.) // *Tyras / Cetatea Albă / Belhorod-Dnistrov's'kyj. Săpători 1996–1999. – București, 2002. – №1. – P.265-284.*
-

* Про знахідки «мілетської» кераміки в Азові в комплексі 1509–1516 років повідомила Р.Гусач у доповіді на засіданні Відділу середньовічної археології Кримського філіалу Інституту археології Національної академії наук України, що відбулося 28.02.2003 року

** Подане спостереження дозволить визначити можливі межі побутування інших груп кераміки

5. Веймарн Е.В. Археологічні роботи в районі Інкермана // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1963. – Вип.13. – С.78-79.
6. Волков И.В. Еще раз о керамике с росписью кобальтом из Белгорода-Днестровского // Древности Причерноморья: Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса, 1993. – С.120.
7. Герцен А.Г., Науменко В.Е. Поливная керамика из раскопок цитадели Мангуца // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики. – Симферополь, 1998. – С.68-72.
8. Гинькут Н.В. Поливная керамика XIV–XV вв. из раскопок «Консульской церкви» крепости Чембало // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. – Севастополь, 2001. – С.58.
9. Жуков К.О. Эгейские Эмираты в XIV–XV вв. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
10. Звіт про розкопки середньовічного укріплення Фуна в 1990 р. // Науковий архів Кримського філіалу Інституту археології НАН України. – Симферополь, 1991.
11. Кирилко В.П. Организация обороны и объемно-планировочная структура крепостного ансамбля Фуны (1423–1475 гг.) // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму: Збірка наукових праць. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2001. – Т.IX. – С.240-253.
12. Кирилко В.П. Середньовічне укріплення Фуна XV століття: комплексне архітектурно-археологічне дослідження фортифікаційної структури пам'ятки: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2002. – 22 с.
13. Кирилко В.П. Средневековое укрепление Фуна XV вв.: комплексное архитектурно-археологическое исследование фортификационной структуры памятника: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Симферополь, 2001. – 294 с.
14. Лепер Р.Х. Археологическое исследование в Мангуце в 1912 г. (Предварительное сообщение) // «Известия» Государственной Российской Археологической комиссии. – 1913. – Вып.47. – С.73-79.
15. Миллер Ю. Художественная керамика Турции. – Л.: Аврора, 1972. – 183 с.
16. Мицшвили М.Н. Из истории производства грузинской поливной керамики (XI–XVIII в.). – Тбилиси: Ганатлеба, 1976. – 63 с.
17. Мыц В.Л. Генуэзская Луста и Капитанство Готии в 50–70-е гг. XV в. // Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. – К.: Стилос, 2002. – С.139-189.
18. Мыц В.Л. Некоторые итоги изучения средневековой крепости Фуна // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. – К.: Наукова думка, 1988. – С.105-108.
19. Мыц В.Л. Отчет о раскопках средневекового укрепления Алустон в 1989 г. // Научный архив Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1990.
20. Мыц В.Л. Отчет о раскопках средневекового укрепления Фуна у с.Лучистое в 1983 г. // Научный архив Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1984.
21. Мыц В.Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Алустон в 1984 г. // Научный архив Крымского филиала Института археологии НАН Украины. – Симферополь, 1985. – Папка 506. – Инв. №232.

22. Мыц В.Л. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Алустон в 1987 г. // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1988. – Шифр 1987/27. – Инв. №22495.
23. Мыц В.Л. Укрепления Таврики X–XV вв. – К.: Наукова думка, 1991. – 164 с.
24. Мыц В.Л., Адаксина С.Б., Кирилко В.П. Отчет о раскопках средневековой крепости Алустон в 1992 г. // Научный архив Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1993. – Папка 1217. – №792.
25. Мыц В.Л., Адаксина С.Б., Кирилко В.П., Лысенко А.В., Семин С.В., Тесленко И.Б. Отчет о раскопках средневековой крепости Алустон в 1993 г. // Научный архив Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1994. – Папка 1218. – №793.
26. Мыц В.Л., Кирилко В.П. Отчет о раскопках средневекового укрепления Фуна в 1990 г. // Научный архив Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1991.
27. Мыц В.Л., Кирилко В.П. Отчет об археологическом исследовании укрепления, поселения и некрополя Фуны в 1991 г. // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1992. – Шифр 1991/116. – Инв. №24470.
28. Мыц В.Л., Кирилко В.П., Лысенко А.В., Татарцев С.В., Тесленко И.Б. Исследование средневекового укрепления Чабан-Куле // Археологические исследования в Крыму 1993 г. – Симферополь, 1994. – С.200–207.
29. Мыц В.Л., Кирилко В.П., Татарцев С.В. Отчет об археологических исследованиях замка и поселения Чабан-Куле в 1992 г. // Научный архив Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1993. – Папка 547. – Инв. №248.
30. Мыц В.Л. Семин С.В. Отчет об архитектурно-археологических предреставрационных исследованиях средневекового укрепления Алустон в 1994 г. (участок башни Орта-Куле) // Научный архив Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1995. – Инв. кн.3. – №94–26.
31. Отчет археологической комиссии за 1913–1915 годы. – Петроград: Девятая государственная типография, 1918.
32. Паршина Е.А. Средневековая керамика Южной Таврики (по материалам раскопок и разведок 1965–1969 гг.) // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. – К.: Наукова думка, 1974. – С.56–94.
33. Талис Д.Л. Поливная керамика Баклинского городища // Советская археология. – 1976. – №4. – С.63–88.
34. Тесленко И.Б., Семин С.В. Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Алустон в 1998 г. // Научный архив Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 1999. – Папка 959. – Инв. №581.
35. Тесленко И.Б., Семин С.В., Лысенко А.В. Отчет о раскопках христианского храма на северо-восточном склоне горы Аю-Даг (пгт.Партенит) и участка на западном склоне Крепостной горки, за пределами оборонительных рубежей крепости Алустон (г.Алушта) в 1999 г. // Научный архив Крымского филиала Института археологии Национальной академии наук Украины. – Симферополь, 2001. – Папка 1027. – Инв. №627.

36. Тихонова М.А. Базилика // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1953. – №34. – С.335-336.
37. Якобсон А.Л. Дворец // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1953. – №34. – С.390-418.
38. Aslanapa O. Pottery and Kilns from the Iznik Excavations // *Forschungen zur Kunst Asiens: In Memoriam K. Erdmann*. – Istanbul: The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1970. – P.140-146.
39. Aslanapa O. Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien. – Istanbul: Turk Kulturunu Arsstirma Enstitusu Yayinlari, 1965. – 240 s.
40. Aslanapa O. Turkish Ceramic Art // *Archaeology*. – New York, 1971. – Vol.24. – №3. – P.214-219.
41. Aslanapa O., Yetkin S., Altun A. The Iznik Tile Kiln Excavations (The Second Round: 1981–1988). – Istanbul: The Historical Research Foundation Istanbul Reserch Center, 1989. – 326 p.
42. Erdmann K. Neue Arbeiten zur türkischen Keramik // *Ars Orientalis*. – Michigan, 1963. – №V. – P.191-219.
43. Hayes J.W. Excavations at Sarachane in Istanbul. The Pottery. – Princeton: Princeton University Press and Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1992. – Vol.2. – XIII, 455, 52 p.
44. Lane A. The Ottoman Pottery of Isnik // *Ars Orientalis*. – Washington, 1957. – №2. – P.247-281.
45. Pottery and Kilns from the Iznik Excavations between 1963 to 1966 // *Proceedings of the 27th International Congress of Orientalists*, 1967. – P.188-189.
46. Rogers H. Islamic Art and Design 1500–1700. – London: Published for the Trustees of the British Museum by British Museum Publications Limited. – 1983. – 167 p.
47. Saare F. Die Keramik der islamischen Zeit von Milet // *Milet III.4. Das islamische Milet*. – Berlin und Leipzig, 1935. – S.72-75.

**THE TURKISH CERAMICS IN THE CRIMEA BEFORE THE PORTE INCURSION
(TOWARDS THE PROBLEM OF THE CHRONOLOGY OF THE ONE GROUP OF CROCKERY)**

Iryna Teslenko (*Alushta, the Autonomous Republic of Crimea*)

The problem of the chronology and the intensity of the receipt of early art Ottoman ceramics (the so-called Miletus ware) to the Crimea is ascertained. The author was succeeded in the ascertaining on the basis of the analysis of the stratigraphical context of the finds and the breakup of them in the different deposits of the fortifications of Aluston, Funa, Chaban-Kule, Chembalo, and the temple on the Ayu-Dag Mountain, that the red ceramics with cobalt painting went on sale to the Crimea in the late 15th century and, probably, in the early 16th century. The late 16th century could be regarded as the period of the final withdrawal of the Miletus ware from the usage in the Crimea, that cannot determine the date of the ending of their producing at the same time. The studies of O. Aslanapa, J.M. Rogers, and J. Whayes allow to date the ending of manufacture of the Miletus ware with the late 15th century or the boundary of the 15th -16th centuries at the least and the early 16th century at the most. It allows to determine the durability of the period of the withdrawal of items from circulation in the Crimea after the ending of their producing in Anatolia on average

[Received January 14, 2004]

Key words: *ceramology, pottery, the art Ottoman Miletus ware ceramics, dish, bowl, Aluston, Funa, Chaban-Kule, Chembalo, Ukraine*

© Наталія Чергік, 2011

КАХЛІ З МІСЦЯ КАМ'ЯНСЬКОЇ СІЧІ

Чергік Наталія. *Кахлі з місця Кам'янської Січі* // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Офішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн. III. – Т. 1. – С. 167-173.

Народилася 28 вересня 1971 року в Запоріжжі. Закінчила історичний факультет Дніпропетровського національного університету (2002). Старший науковий співробітник Відділу фондів і реставрації Національного заповідника «Хортиця».

Головний напрямок наукових досліджень: гончарство XVII–XVIII століть у Запоріжжі.

Автор наукових статей у збірниках.

✉ *Острів Хортиця, Запоріжжя, 69017; тел. (0612) 127118*

✉ *Вул. Дніпровські пороги, 35, кв. 71-а, Запоріжжя, 69121; тел. (0612) 127183*

Проаналізовано кахлі, виявлені на місці колишньої Кам'янської Січі, що зберігаються в Музеї історії запорозького козацтва та в Національному заповіднику «Хортиця». З'ясовано, що найбільш поширеним орнаментом на кахлях був рослинно-геометричний; також зустрічаються сюжетні кахлі із зображенням вершника та тварин

[Одержано 24 лютого 2003]

Ключові слова: керамологія, гончарство, кахлі, кахлярство, Кам'янська Січ, Україна

Кахлярство – одна з найяскравіших галузей українського народного гончарства. Кахельний декор, зокрема орнаменти, сюжетні композиції, кольорові акценти – все це й досі впливає на естетичне сприйняття людини, дає можливість доторкнутися до минувшини рідної землі. І це завдяки тому, що в українських кахлях відобразилися звичаї, смаки, особливості побуту українців, історичні події минулого. В них у повноті передано красу української природи, велич самої людини.

Не виняток і кахлі, виявлені археологами на місці колишньої Кам'янської Січі. Експонуються вони в Музеї історії запорозького козацтва, що на острові Хортиця, а також зберігаються у фондах Національного заповідника «Хортиця». Цю колекцію сформовано завдяки археологічним експедиціям, проведеним на місці Кам'янської Січі впродовж 1972–1974 (керівник експедиції – Андрій Сокульський, учасники – Роман Юра, Олександр Бодяньський) та 1989–1990 років (керівник експедиції – Володимир Ільїнський, один із учасників – Аркадій Козловський) [2; 5; 6].

Січ було засновано на р. Кам'янка (за що й отримала свою назву), на місці південних околиць сучасного села Республіканець Бериславського району Херсонської області. Часом існування Кам'янської Січі вважають 1709–1711 та

1730–1734 роки [4; 7]. Отже, кахлі з місця її розташування належать до так званих «середніх» (XVI–XVIII століття) [3]. Це – рельєфні кахлі, що на лицьовій частині не мають рамки (за рідкісним винятком), що оточує. У колекції представлено стінні (лицьові) кахлі. Вони складали основу архітектурної будови печі. Пояскові кахлі відділяли яруси обігрівальної груби; карнизні завершували конструкцію печі. Ці типи кахель представлено як фронтальними (простими коробчастими), так і кутовими варіантами [1].

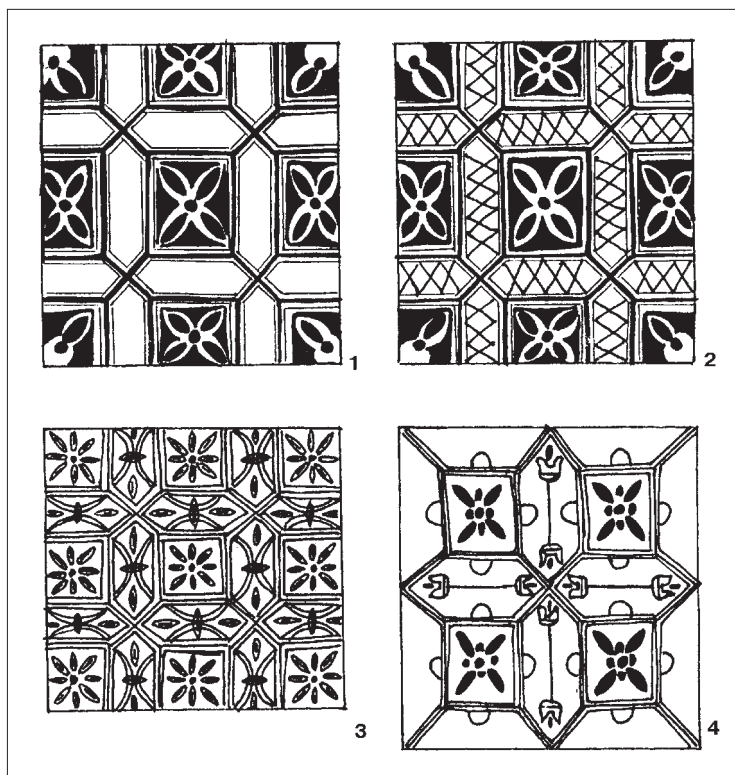
Найпоширенішим орнаментом на стінних кахлях був рослинно-геометричний. Його представлено двома видами композиційного вирішення: хрестоподібне розбиття композиції з квадратами по кутах та композиції з квадратом у центрі. Їх можна назвати архаїчними, оскільки, за дослідженнями Олександра Тищенка, такий орнамент, відомий на українських кахлях ще з XV століття, як бачимо, не втратив своєї актуальності й у XVIII столітті [8].

Мал.1.

Кажлі з геометрично-рослинним орнаментом.

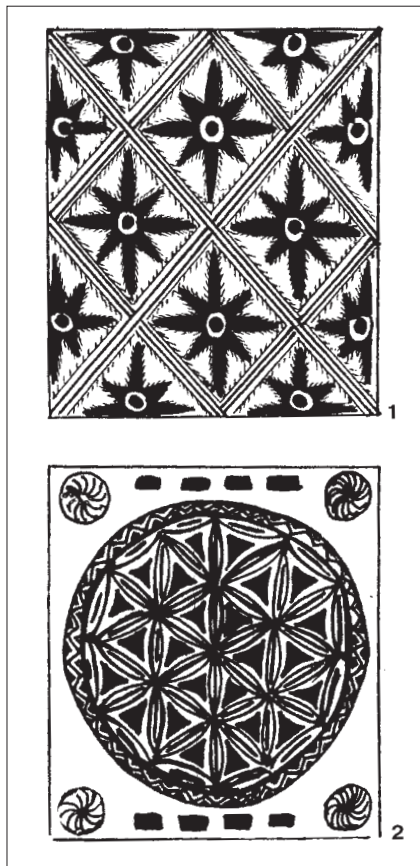
Глина, відтиск у формі, 23х21х7; 23х21х7; 24х21,5х6,5; 24,5х20,5х6 см.

Кам'янська Січ. Перша третина XVIII століття. Національний заповідник «Хортиця». Малюнок Наталі Черзік

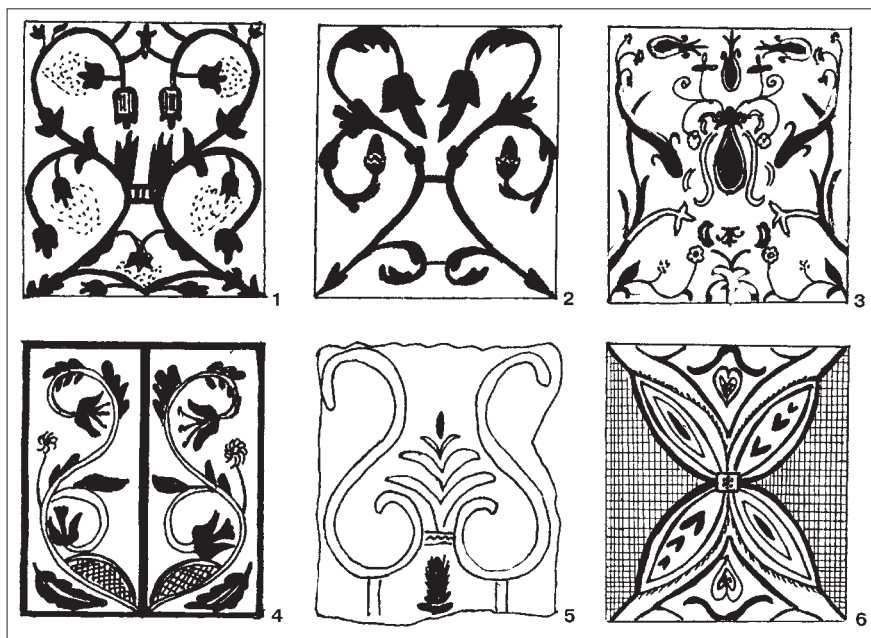

Обидва види композиційного вирішення розраховані на продовження орнаменту на сусідніх кахлях (так званий килимовий орнамент) і являють собою поєднання геометричних фігур – квадрата й шестикутника – з квітковими елементами всередині. Між іншим, при, здавалося б, одноманітності композиційного вирішення, ми зіткнулися з таким проявом фантазії, який вирізняє аж чотири варіанти рослинно-геометричних кахель цього типу. Перший варіант найпростіший: чотирикутники заповнено рельєфною чотирипелюстковою квіткою, шестикутники неорнаментовано (мал.1:1). Другий варіант дещо ускладнено: чотирикутники орнаментовано так само, як і в першому випадку, але додано оздоблення у вигляді кількох перехрещених у заповненні шестикутників (мал.1:2). Третій варіант: чотирикутники заповнено восьмипелюстковими квітками, а шестикутники оздоблено витягнутими вздовж паралельних сторін рельєфними симетричними арками з пелюстками в гострих кутах (мал.1:3). Четвертий варіант: квадрати декоровано восьмипелюстковими квітками в центрі та невеличкими зовнішніми рельєфними арками на сторонах чотирикутника, шестикутники заповнено двобічними квітками стилізованого тюльпана на витягнутому вздовж фігури стеблі (мал.1:4). Строгий орнамент та червоний колір черепка надає кахлям виразу суворості й стриманості.

Ще один варіант кахлі з орнаментом рослинно-геометричного характеру має діагональне розбиття лицьової частини. Утворені таким чином ромби мають у заповненні восьмипелюсткову квітку, що складається з чотирьох маленьких та чотирьох великих пелюсток. Своєрідної ажурності кахлі надають елементи ялинкового орнаменту, який наявний на всіх рельєфних деталях декору (мал.2:1). Усе це в поєднанні зі світло-сірим кольором черепка робить кахлю вишуканою.

Мал.2.
Кохлі з солярними мотивами.
Глина, відтиск у формі, 26х22х7; 26,5х22,5х9 см.
Кам'янська Січ. Перша третина XVIII століття.
Національний заповідник «Хортиця».
Малюнок Наталі Чергік

Мал.3.

Кахлі з рослинним орнаментом.

Глина, відтиск у формі, 25,5х21х7,5; 24,5х21х7; 21,5х22,5х7; 9,2х12; 24х21х7 (фрагмент); 26,5х24х7 см.

Кам'янська Січ.

Перша третина XVIII століття.

Національний заповідник «Хортиця».

Малюнок Наталі Черзік

Мал.4.

Кахлі з сюжетними зображеннями.

Глина, відтиск у формі.

Кам'янська Січ. XVI–XVII століття.

Національний заповідник «Хортиця».

Малюнок Наталі Черзік

Подібна за стилістикою до кахель із геометричним поділом композиції кахля із зображенням солярних знаків. Вона має центричну будову композиції: посередині велике коло, що складається з поєднаних одна з одною шестипелюсткових квіток, які утворюють суцільне зірково-квіткове поле. У чотирьох кутах кахлі зображено по одному «*коловороту*», що крутяться проти годинникової стрілки. Окрім того, у верхній її частині між «*коловоротами*» розташовано по чотири невеличких чотирикутники (мал.2:2). Довершеності орнаменту додає сонячно-білий колір черепка. Кахля ніби випромінює тепло й світло.

Окрему велику групу становлять кахлі з рослинним орнаментом, на яких домінує мотив симетрично розташованих ліан, що вигинаються то серцеподібно, то ліроподібно. Ліани з листям закінчуються стилізованими квітками тюльпана. Не-зважаючи на типовість композиції, кожна кахля являє собою новий образ, новий характер: одні ніби важкі, завмерлі, неповороткі, інші, навпаки, експресивні, рухливі, гнучкі (мал.3:1-4).

Ще один вид композиційного подання рослинного орнаменту – вільно розміщені на тлі кахлі рослинні елементи: стебла, листя, квіти. Все це має доволі хаотичний вигляд, хоча підпорядковане певній симетрії й віддалено нагадує мотив вазона (мал.3:5).

Окремої уваги заслуговує кахля, на якій велика чотирипелюсткова квітка, зображена в центрі, дуже нагадує метелика. Її пелюстки-крильця декоровано дрібненькими листочками. Довершеності образу надають рельєфні сердечка (ніби голівка й тулуб метелика) та стеблини (ніби вусики чи лапки комахи). Не зайняте «метеликом» тло кахлі заповнено досить оригінально – орнаментом у вигляді переплетених ниток у грубоплетеному полотні, що передано досить натурально (мал.3:6). На додаток світло-жовтий колір черепка – і кахля виглядає просто феєрично.

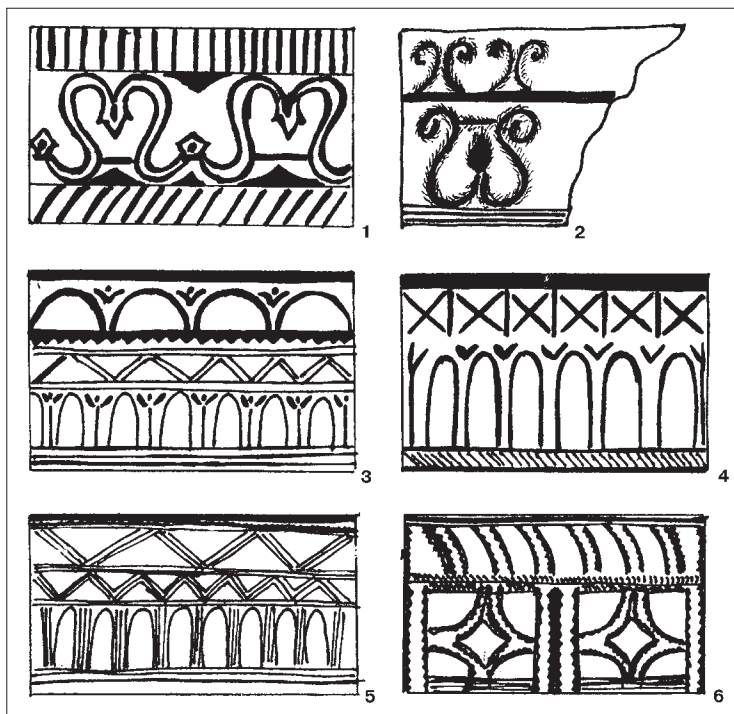
Сюжетні кахлі з місця Кам'янської Січі представлено двома варіантами зображення вершників та двома – зооморфного мотиву.

Перший варіант зображення вершника представлено повним силуетом людини з прапором у руці. Нижче копит коня знаходяться дві «собаки». По тлу кахлі розкидано шестипелюсткові квіти з рельєфних цятот. Такими ж цятками оздоблено одяг вершника та збрую коня, що надає стилістичної єдності всій композиції. Червоний колір черепка не просто доповнює, а й підкреслює святковий настрій зображення (мал.4:1).

На сюжетній кахлі зооморфного характеру зображено двох тварин – лева або собаки та грифона. Виконано їх технікою пластичного рельєфу. Їхні фігури розташовано обличчям один до одного майже в однакових позах. Вони ледве торкаються задніми лапами рослини, що розкинулася під ними, – все це створює ефект зависання фігур у повітрі, надземної повільності рухів (мал.4:3).

Окрім вищезазваних сюжетних кахель, знайдено фрагменти ще двох. На одній зображено вершника в дрібноорнаментованому одязі, на іншій – тварину геральдичного типу (мал.4:2, 4). На жаль, через фрагментарність знахідок неможливо дати їх повний опис. Це – стінні кахлі з місця Кам'янської Січі.

Пояскові кахлі, за допомогою яких робили перехід від нижнього ярусу груби до верхнього, представлено двома варіантами із зображенням ліроподібного мотиву.

Мал.5. Пояскові (1, 2) та карнизні (3-6) кахлі. Глина, поливи, відтиск у формі (3-6), 19х11,5х6,5; 14,5х12,5х7; 21х16,5х7,5; 23х12х6; 22х12,5х7,5; 19х15х6,5 см.

Кам'янська Січ. Перша третина XVIII століття. Національний заповідник «Хортиця».

Малюнок Наталі Черзік

Один виконано технікою м'якого рельєфу. Його ліроподібне утворення закінчується мотивом тризуба, опущеного в середину ліри (мал.5:1). Другий варіант має розширення за рахунок перетинки ліри. В центрі ліроутворення – велика пелюстка. Усі елементи другого варіанта – з «ялинкою», що надає йому, передовсім, різкості (мал.5:2).

І, нарешті, карнизні кахлі – увінчуючі елементи печі. Вони здебільшого представлені арочними композиціями з додаванням елементів геометричного орнаменту (трикутники, чотирикутники) в різних варіаціях. Є серед них і ажурні – з «прорізними» арками й трикутниками (мал.5:3-5). До окремого варіанта віднесено ажурну кахлю з вирізними ромбами в центральній частині композиції, перетинки якої оздоблено рельєфними трикутниковими лініями. Цей варіант представлено як теракотовими, так і вкритими зеленою поливою кахлями (мал.5:6).

Звичайно, в обсязі однієї статті не можна описати всі варіанти кахель, представлених знахідками з місця Кам'янської Січі. Та навіть такий короткий огляд допоможе уявити цілу галерею гончарної пластики, де в повній мірі представлено артистизм, мистецький азарт і творче мислення українських кахлярів.

1. Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. – 1997. – №2. – С.129-140.
2. Звіт про роботу Дніпровської археологічної експедиції – 1974 р. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – Фонд експедицій. – Спр.82. – 22 арк.
3. Куриленко В.Є. Художні кахлі Мезинського музею // Народна творчість та етно-графія. – 1979. – №6. – С.97-99.
4. Ленченко В. На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. – 1990. – №1. – С.20.
5. Отчет о работе археологической разведки на Каменской Сечи – 1973 р. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – Фонд експедицій. – Спр.64. – 3 арк.
6. Отчет об исследованиях на Каменской Сечи в 1989 г. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – Ф.е. – Спр.41. – 21 арк.
7. Сокульський А. Віхи край шляху // Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя: СП «Интербук», 1991. – С.149-150.
8. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.). – К.: Либідь, 1992. – 192 с.

TILES FROM THE SITE OF THE KAMYANKA SICH

Natalya Cherhik (Zaporizhzhya)

The tiles, discovered on the place on the Kamyanka Sich, that are kept in the Museum of the History of Zaporizhian Cossack and in the National Khortytsya Preserve, It is ascertained, that the vegetable and geometric ornament was the most widespread on tiles, anecdotic tiles with of a horseman and animals are also to be found

[Received Люторо 24, 2003]

Key words: *ceramology, pottery craft, tile, tile producing, the Kamyanka Sich, Ukraine*

© Валентина Троцька, Анатолій Гейко, 2011

ГОНЧАРНЕ ГОРНО КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ З ОКОЛИЦЬ с.МІСЬКІ МЛИНИ

Троцька Валентина, Гейко Анатолій. Гончарне горно кінця XVIII – початку XIX століття з околиць с.Міські Млини // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва /За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.ІІІ. – Т.1. – С.174-180.

Валентина Троцька народилася 13 червня 1959 року в Глинському Зінківського району Полтавської області. Закінчила історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти. Історія» (2002); навчалася в аспірантурі Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (2002–2003). Молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2002), старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2002).

Головні напрямки наукових досліджень: гончарство Середнього Подніпров'я X–XIII століть в історичних дослідженнях; гончарні інструменти й випалювальні споруди в Україні (еволюція, регіональні особливості).

Автор 22 публікацій з проблематики керамології та археології в періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (05353) 42175, 42416,

e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Швейцарська, 26, Опішне, Полтавщина, 38164; тел. (05353) 42648, (066) 6123871

Анатолій Гейко народився 23 грудня 1966 року в Судіївці Полтавського району Полтавської області. Закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка за спеціальністю «Історія і радянське право» (1991); аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (1999). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2003).

Головний напрямок наукових досліджень: гончарство доби пізньої бронзи й раннього заліза Дніпровського Лісостепового Лівобережжя; маніпуляційні дитячі ігри (крем'яхи) й давні способи ремонту глиняних виробів.

Автор близько 90 наукових праць із проблематики керамології й археології, опублікованих у виданнях України, Російської Федерації, Молдови, Казахстану.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (05353) 42175, 42416,

e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Жовтнева, 20, Шевченки, Полтавщина, 38755

Подано результати розкопок гончарного горна кінця XVIII – початку XIX століття, виявленого на околиці с.Міські Млини Зінківського району Полтавської області. З'ясовано його конструктивні особливості, сліди ремонту. Охарактеризовано знахідки з заповнення – фрагменти посуду: горщиків, мисок, глечика [Одержано 10 травня 2005]

Ключові слова: керамологія, гончарство, горно, горщики, миски, посуд, Міські Млини, Полтавщина, Україна

Незаперечним лідером серед гончарних осередків України було і є Опішне з прилеглими до нього населеними пунктами, до яких належать і Міські Млини. На межі XVIII–XIX століть у селі, проживало 495 жителів [2, с.182]. Наприкінці XIX століття там працювали 52 гончарі, з них – 2 горщечники і 50 мисочників [1, с.96]. Нині гончарством у селі ніхто не займається. Про існування цього ремесла нині нагадує лише безліч уламків глиняних виробів на городах і залишки гончарних горнів.

Улітку 1996 року, під час розвідувальних робіт на південно-західній околиці села Міські Млини, над урвищем покинутого піщаного кар'єру співробітники Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному знайшли залишки гончарного горна та фрагменти посуду* [3, с.40]. За свідченнями старожилів, наприкінці XIX – на початку XX століття біля місця знахідки були діючі горни, в яких випалювали цеглу, зокрема для будівництва маєтку місцевого поміщика Рубінштейна. На цьому бугрі брали глину, там же виготовляли й висушували цеглу**. Лабораторні дослідження підтвердили, що колір та структура формувальної маси цегли з руїн винних погребів, які ще залишилися від маєтку, схожі до випаленого материкового ґрунту, що прилягає до випалювальної камери знайденого горна.

Нині існує незначна кількість праць, де в науковий обіг уведено дані розкопок горнів межі XVIII–XIX століть на території Полтавщини, тому опублікування результатів досліджень міськомлинського горна становить науковий інтерес.

Зруйноване горно знаходилося на глибині 0,8-0,96 м від рівня сучасної поверхні ґрунту (мал.1). Збереглися лише частина топкової камери, «козла» і череня з однією «дучкою».

Під час розкопок встановлено, що відстань від челюстів топкової камери до кінця «козла» становила 2,4 м. Найбільша відстань між стінками топкової камери – близько 2 м. Від «козла» в напрямку до пригребіці топкова камера конусоподібно звужувалася і мала аркоподібну форму. Ширина топки біля «козла» – 1,4 м, висота – 0,75 м. На відстані 0,25 м від входу до топки – уступ шириною 1,2 м, висотою 0,7 м. Далі, через 0,6 м, ще один уступ шириною 0,9 м, висотою 0,5 м. Ширина та висота входу до камери становили 0,5 м. Рівень лівої частини топкової камери знаходився нижче рівня череня правої частини в середньому на 0,25-0,4 м. Залишки «козла» мали довжину 1,2-1,4 м, висоту 0,6-0,7 м. Діаметр однієї «дучки» округлої форми становив близько 8-10 см. Стінки та «козел» гончарного горна збудовано із червоної цегли, можливо, цегли-сирцю. Середні розміри цеглин, з яких було викладено досліджуване горно, – 34х15х6 см. Іван Зарецький наприкінці XIX століття під час

* Дякуємо колишнім співробітникам Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному Олександру Кулику й Ніні Чопенко за активну участь у розкопках горна та підготовку ілюстрацій до статті; співробітницю Інституту археології НАН України, кандидату історичних наук Ларисі Виноградській за консультації щодо визначення хронологічних меж існування горна.

** Інформатор – жителька села Міські Млини Олександра Василівна Федоша, 1918 р.н.

Мал.1.

Залишки горна.

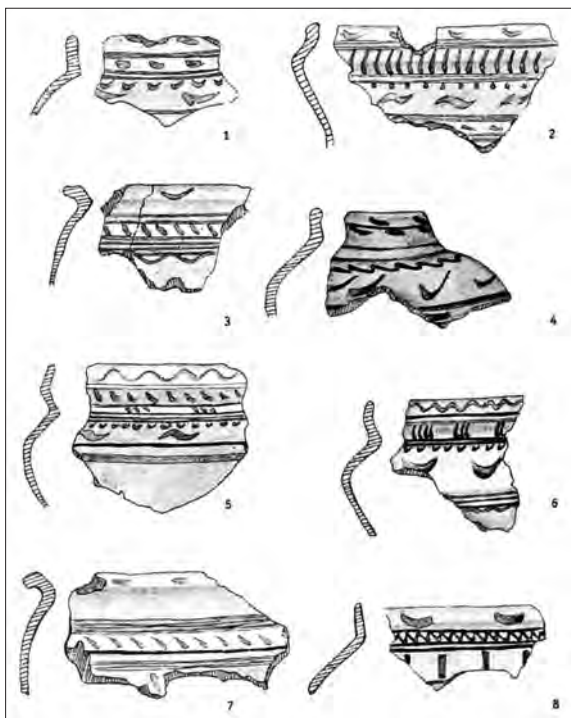
Міські Млини, Полтавщина.

Кінець XVIII – початок XIX століття.

Розкопки 1996 року.

Фрагмент відеозйомки
Юрія Радченка. Національний
музей-заповідник українського
гончарства в Опішному,
Національний архів українського
гончарства.

Публікується вперше

Мал. 2.

Фрагменти посуду
із заповнення горна.

Глина, гончарний круг,
мальовка.

Міські Млини, Полтавщина.

1, 4-6 – фрагменти горщиків;
2,3,7 – фрагменти макітер.
Кінець XVIII – початок XIX
століття.

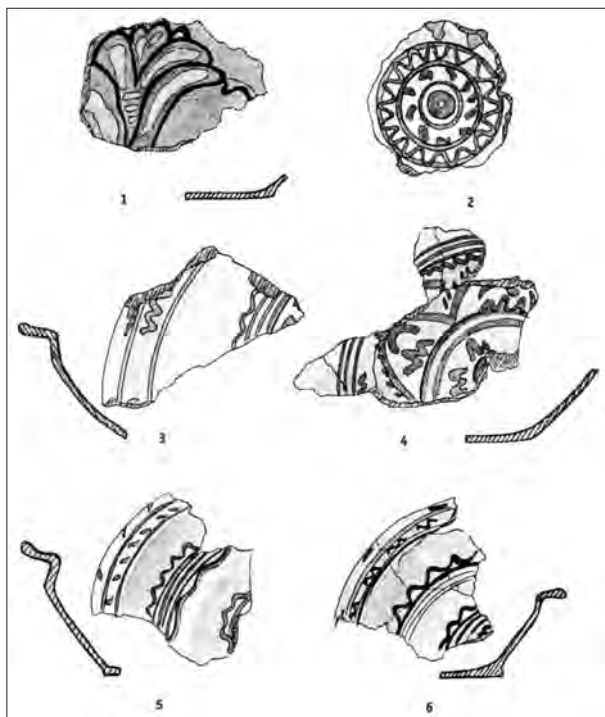
Малюнок Ірини Чабан

досліджень на території Опішного зафіксував, що гончарні горни тут робили із цегли-сирцю; вони слугували від 10 до 20 років [2, с.26].

Помітно, що горно кілька разів ремонтували або ж перебудовували, внаслідок чого зменшувався об'єм лівої й правої частин топкової камери, про що свідчать три шари обмазки загальною товщиною близько 8 см. Її склад – глина червоного кольору з фрагментами гончарного посуду. Зовнішня поверхня обмазки сіро-зеленкуватого кольору зі слідами склоподібної маси, що утворилася під дією високих температур. Час від часу здійснювали перебудову частин топкової камери: підлогу лівої частини було вимощено шаром цегли під кутом майже 15 градусів до поверхні; об'єм правої частини було зменшено за рахунок потовщення «козла» (заодно з основною кладкою до неї було зроблено ще одну – на всю довжину «козла»; простір між кладками «козла» заповнено попелом і дрібними фрагментами посуду світлого кольору).

У культурному шарі над горном та в його заповненні було знайдено кістки тварин і птахів, фрагменти горщиків, макітер і мисок кінця XVIII – початку XIX століття, мальованих світло-коричневим та темно-коричневим ангобами, уламки цегли із залишками вапняку, світлих теракотових кахель.

Товщина шару з фрагментами глиняних виробів і сміттям було близько 0,6 м. У заповненні горна нанесений водою ґрунт (0,3 м) складався з декількох пластів,

Мал. 3.
Фрагменти мисок
із заповнення горна.
Глина, гончарний круг,
мальовка.
Міські Млини, Полтавщина.
Кінець XVIII –
початок XIX століття.
Малюнок Ірини Чабан

Мал.4.
Орнаменти посуду
із заповнення горна:
1-56 – горщики;
57 – глечик;
58-63 – макітри;
64-72 – миски.
(Зони орнаментатії
горщиків, макітер:
В – вінця, П – плечі;
глечика: В – вінце,
Ш – шийка, П – плечі;
мисок: В – вінця,
Б – береги, С – стінки,
Д – денця).
Міські Млини,
Полтавщина.
Кінець XVIII –
початок XIX століття.
Розкопки 1996 року.
Малюнок Олександра
Кулика.
Публікується вперше

товщиною приблизно 1 см кожний. Якщо припустити, що кожен шар наносився щовесни талими водами, можна зробити висновок, що після використання горно довгий час стояло відкритим (близько 30 років), а згодом було засипане сміттям. У нанесеному ґрунті трапляються фрагменти обмазки череня та стінок посудної камери. Між стінами горна та ямою, в якій його було збудовано, також виявлено побутове сміття й фрагменти глиняних виробів.

З-поміж знайдених уламків посуду близько 93% – фрагменти горщиків (денця, стінки, вінця) та покришок до них, 4% становлять фрагменти вінець і стінок макітер, 3% – уламки мисок та один фрагмент глечика.

Дослідження складу формувальної маси фрагментів посуду проведено в лабораторії Науково-дослідного відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному за допомогою бінокулярного мікроскопа. Виявлено, що до складу глин, з яких виготовлено посуд (горщики, макітри, миски, глечик кінця XVIII – початку XIX століття), входив дрібний та крупнозернистий пісок.

Уламки мисок, макітер і горщиків – світло-рудуватого й світло-рожевого кольорів, фрагмент глечика – білого. Це свідчить про те, що глину для виготовлення посуду брали з різних кар'єрів. Внутрішня поверхня мисок покрита жовто-коричневим ангобом. У деяких фрагментів зафіксовано триколірний злам черепка, що свідчить про недостатню температурну витримку посуду під час випалювання. Фрагменти посуду оздоблено вертикальними та горизонтальними ляпками, кривульками у вигляді «гребінця», хвильок, крапок, концентричних ліній, які комбінуються між собою. Малюнок нанесено світло-коричневим та темно-коричневим ангобами. Основні орнаментальні мотиви на виробах з дослідженого горна відтворено на малюнку 4.

Орнаментальні композиції на знайдених фрагментах посуду характерні для XVIII століття. У той час внутрішню поверхню мисок ангобували побілом, по якому наносили декоративні елементи, а наприкінці XVIII – на початку XIX століття колір ангобу на мисках був жовто-коричневим.

Результати дослідження засвідчили, що горно зазнавало перебудови та ремонтів під час його використання. Помилки, допущені під час будівництва топкової камери, згодом було виправлено за рахунок зменшення її об'єму з використанням саморобної цегли. Слід наголосити, що таке горно є типовим для даного регіону; подібну конструкцію Іван Зарецький дослідив у Опішному [1, с.18]. Матеріали археологічних розкопок гончарного горна в Міських Млинах доповнили спостереження дослідника. Археологічні розкопки є одним із додаткових, але важливих джерел у вивченні гончарства XIX століття. На жаль, етнологи при цьому рідко користуються послугами археологів.

Керамологічні дослідження гончарних горнів кінця XVIII – XX століття дозволяють вивчити не тільки їх конструктивні особливості, а й еволюційний розвиток.

1. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, II с.
2. Список наявних у Малоросійській губернії селищ із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки, 1799–1801 років // Описи Лівобережної України кінця XVII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 325 с.
3. Троцька В.І. Дослідження гончарних горнів у Опішному // Український керамологічний журнал. – 2001. – №2. – С.40-43.

THE POTTERY KILN OF THE LATE 18TH – THE EARLY 19TH CENTURIES FROM THE NEIGHBOURHOOD OF THE VILLAGE OF MISKI MLYNY

Valentyna Trotska, Anatoly Heyko (Opishne)

The results of the excavations of a pottery kiln of the late 18th – the early 20th centuries, found in the neighbourhood of the village of Miski Mlyny in the Zinkiv District of the Poltava Region. Its constructive peculiarities and the traces of repairs are ascertained. The finds from its filling are characterized. These were the fragments of earthenware – pots, dishes, a jug

[Received May 10, 2005]

Key words: *ceramology, pottery, kiln, pots, dishes, crockery, Miski Mlyny, the Poltava Region, Ukraine*

© Оксана Коваленко, 2011

ВИДАТКОВИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕХІВ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Коваленко Оксана. Видатковий аспект діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII століття // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва /За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.ІІІ. – Т.1. – С.181-194.

Народилася 31 травня 1977 року в Полтаві. Закінчила з відзнакою історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка за спеціальністю «Історія і географія» (1999). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2003), старший викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка (з 2006).

Головний напрямок наукових досліджень: історія гончарства доби пізнього середньовіччя – раннього модерну України; археологічні пам'ятки доби бронзи.

Авторка 39 публікацій з проблематики керамології, археології та історії.

✉ Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел./факс (05353) 42175, 42416,
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net; opishne_museum@poltava.ukrtel.net

✉ Вул.Примакова, 8, кв.70, Полтава, 36034; тел. (05322) 667665; e-mail: kovalenkoksana@rambler.ru

На основі архівних джерел проаналізовано видатковий аспект діяльності цехів Полтавського полку початку XVIII століття. Зокрема, з'ясовано питання зборів на користь козацької старшини, міських урядовців, сплати на утримання військ, торговельні відрахування. Основну увагу звернено на гончарні цехи. Проаналізовано динаміку зміни чисельності цехів на межі другого десятиліття XVIII століття. Визначено основні тенденції видаткової політики [Одержано 26 липня 2004]

Ключові слова: керамологія, гончарство, гончарний цех, ремісничі цехи, драгунська суспенція, стація, ралець, міщанська категорія, видатки, ярмаркові збори на користь місцевої адміністрації, Полтавський полк, Полтава, Полтавщина, Україна

Світ ремісничих цехів Лівобережної України XVI–XVIII століть, за незначним винятком, залишається малодослідженою ділянкою історичних знань. Проте незаперечним є той факт, що неможливо скласти правильне уявлення про досліджувану територію – місто чи село – без вивчення соціального, професійного, національного складу населення, його чисельності, міграції й розселення, станово-професійної структури. У зв'язку з цим, необхідним є вивчення організаційної побудови, діяльності, розвитку в часі, соціального складу ремісничих цехів, їх взаємовідносин із містом та державою. Узагальнюючу характеристику гончарних цехів Лівобережної України XVII–XVIII століть, у якій своє місце знайшло й відображення питання сплати повинностей на користь власників і місцевої адміністрації, дав у монографічному дослідженні керамолог Олесь Пошивайло [18, с.85-88]. Однак питання сплати цехами податків на користь держави, зборів

на потреби полкової старшини, їх розміру, грошового чи натурального характеру, відрахування на церкву та інші видатки недостатньо висвітлене в історичних роботах, присвячених містам і цехам Лівобережної України XVI–XVIII століть. Хоча це необхідно для повного висвітлення матеріального становища цехів та економічного становища міста чи містечка в цілому. Джерелом для відтворення історії економічного стану цехів, які концентрувалися переважно в містах і містечках, є архівні матеріали, у тому числі й відомості про збір податків. Метою даної розвідки є короткий аналіз оподаткування цехів Полтавського полку на основі нових архівних джерел, зокрема за відомістю 1722 року, яка зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського [17]. У рамках відомого проекту досліджуються гончарні цехи та, для створення більш узагальнюючої картини, інші цехові організації Полтавського полку.

Поставлені завдання мають послугувати з'ясуванню особливостей ремісничої організації праці в гончарстві ранньомодернового часу, відносин цехів із владою та з'ясування місця й значення гончарних цехів в загальній ремісничій палітрі міст і містечок Полтавського полку.

До середини XVIII століття до складу Полтавського полку входили такі міста й містечка: Полтава, Великі Будища, Кишенька, Кобеляки, Маячка, Нехвороща, Нові Санжари, Оріль, Переволочна, Решетилівка, Сокилка, Старі Санжари, Царичанка [1, с.27-28], Білики, Келеберда, Китайгород [13, арк.8-10]. Цехові об'єднання гончарів за компутами 1718 та 1721 років фіксуються в чотирьох із них – Полтаві, Великих Будищах, Біликах і Кобеляках [13; 14].

Цехові ремісники традиційно входили до категорії міщан. Проте Полтавська полкова канцелярія в першій половині XVIII століття намагалася обмежити категорію міщанства. У зв'язку з цим, цехових майстрів не зараховували до міщанської категорії, а виокремлювали. На цей факт звернув увагу історик Пилип Клименко [12, с.28], який зазначив, що в Полтаві міщанство обмежувалося лише торговельним елементом. Про цей чіткий поділ дає уявлення «Екстрактъ», надісланий до Генеральної канцелярії 14 грудня 1749 року [10, с.161-162]. У Полтаві в ревізійних книгах написані міщанами *«обиватели з давних временъ тѣх кои имѣють торговіе промысли в лавках всякими товарами ходять в крымскую и шленскую дороги з своими товари»*; посполитими вважали тих, хто *«торгъ имѣють солю, рыбою, такожъ и содержат в домах своихъ шинки, а иніе имѣють пропитаніе толко з полевих своихъ земель»*; ремісники ж пишуться в ревізіях *«ремесними цеховими»* [10, с.161-162]. Ті, хто хотів вважатися міщанами, визначалися полковою канцелярією чи за згодою всіх міщан приймалися від ратуші. Це засвідчувало, що цехові ремісники більше підлягали полковій владі, ніж ратушній організації [12, с.28]. Сотники Кобеляк та Великих Будищ повідомляли, що за міщан вважають *«неслужилих людей знатніх имуществом и грунтових»* [10, с.161-162], інші ж вважалися посполитими. Лише в Нових Санжарах цехових ремісників виділено в окрему групу, яка чітко відмежовувалася від козаків та посполитих. Усі категоріальні межі здебільшого зникли після ревізії 1729 року, коли майже всіх міщан було записано посполитими. До того ж слід додати, що 1724 року в Російській імперії було запроваджено основний подушний податок, який сплачувався усім чоловічим

населенням, окрім тих, хто перебував на державній службі, що певною мірою знівелювало різницю між посполитством та міщанством.

За компютами 1718, 1721 років та відомістю від 1722 року можна прослідкувати динаміку кількісних змін цехів Полтавського полку. Її наведено в таблиці 2. Характеризуючи кількісний склад цеховиків, слід виділити ряд особливостей. Кількість цеховиків ніколи не була сталою: навіть такий незначний проміжок часу, як 4 роки (1718–1722), засвідчує, що кількість цеховиків значно варіювалася. У містах Полтава й Великі Будища слід відзначити тенденцію до зростання кількості ремісників, у Старих та Нових Санжарах, Біликах, Кобеляках, навпаки, домінувала тенденція до поступового зменшення цеховиків та й кількості цехів також. Найбільше зростання чисельності зафіксовано для кравецьких, кушнірських та шевських цехів. Кількість усіх майстрів Полтави й Великих Будищ на 1721 рік різко зросла, проте вже наступного року знову стала орієнтовно наближеною до 1718 року. Таке масове приписування до цехів може побічно свідчити про складну ситуацію в Україні в ці роки – завершення гетьманування Івана Скоропадського, встановлення влади Малоросійської колегії, періодичні відсилення козаків на примусові роботи до Росії (кінець 1721–1722 рік – десятки тисяч відправлено на роботи зі спорудження Ладозького каналу, до Дербенту, на Дон). Зменшення кількості цеховиків, зникнення ремісничих братств можна пояснити наявною у XVIII столітті тенденцією втечі ремісників із цехів [11, с.123], на яку звернув увагу А.Єршов. Пояснити її можна тиском місцевої адміністрації на цехи. Козацька старшина, поступово еволюціонуючи від військово-ленного до спадково-землевласницького суспільного стану, в першій половині XVIII століття посилювала експлуатацію міщан і цеховиків. Проілюструвати цю тезу можна фактами боротьби ремісників гончарного цеху міста Глухів зі старшинською адміністрацією, які розглядав Олесь Пошивайло [18, с.89-91]. Гончарі змушені були скаржитися гетьманам Івану Скоропадському та Данилу Апостолу на генеральну старшину, яка, змушуючи працювати на себе та експропріюючи вироби, призвела до жалюгідного стану цеху, який залишила значна кількість майстрів, поставивши таким чином саме існування цеху під сумнів. Такі випадки характерні для всієї території Лівобережної України [18, с.89-91; 11, с.132; 16, с.161]. На 1721 рік цехів уже не зафіксовано: у Старих Санжарах – кушнірського, у Нових Санжарах – ковальського, кушнірського, калачницького, у Біликах – ковальського і гончарного, у Кобеляках – гончарного, кушнірського і колісницького, у Кишеньках – кушнірського, у Келеберді – кравецького.

Інколи під час ревізії цехи нібито «випадали» з уваги переписувачів. Так, полтавський кравецький цех, що нараховував 1718 року 43 особи, а 1722 року – 60 майстрів, роком раніше взагалі не зафіксований. Аналогічна ситуація з полтавським кушнірським цехом. Адже на 1718 рік у ньому працювала 1 особа, 1722 року – жодної, а 1721 – аж 81 цеховик. В інших містах такі «перепади» кількості цеховиків не зафіксовано. Узагальнюючі дані чисельності ремісників у цехах по містах і містечках Полтавського полку на початку XVIII століття мають такий вигляд: на першому місці за кількістю приписаних людей знаходився шевський цех, на другому – ткацький, на третьому – різницький, на четвертому – кушнірський, на п'ятому – кравецький, на шостому – колісницький, на сьомому – бондарський, на восьмому – ковальський,

на дев'ятому – гончарний. Отже, найчисельнішими традиційно були шевські цехи, а найменшими за кількістю, якщо не враховувати калачницький цех, на 1718 рік зафіксований лише в одному містечку – «Нових Санджарах», були гончарні цехи. У Полтаві на початку XVIII століття гончарний цех за кількістю поступався лише бондарському. Така ситуація не змінилася впродовж століття.

З'ясуємо динаміку кількісних змін гончарного цеху міста Полтава впродовж століття. У Румянцевському описові станом на 1765–1766 роки подано відомості про трьох гончарів, у яких було три наймані робітники та два учні [19, арк.181, 201]. На кінець XVIII століття за Топографічним описом Малоросійської губернії 1798–1800 років у місті з населенням 3211 «*душ мужеска пола*» нараховувалося одинадцять ремісників, які відносилися до категорії «*горшечники и печники*» [21, с.65]. Станом на 1806 рік гончарів налічувалося дев'ять чоловік з «*447 душ мастеровых людей*» [20, с.25]. А через тридцять років ще менше – 1836 року гончарний цех налічував 5 чоловік, був найменшим з-поміж десяти наявних у місті, як і століття тому [5, с.69]. Названа кількість гончарів навряд чи може виокремлювати Полтаву XVIII століття як значний гончарний осередок, проте свідчить про безперервність розвитку ремесла в означений період.

Іншу картину виявлено у Великих Будищах. Гончарний цех не займав лідируючого становища за кількістю ремісників, однак їх чисельність була більшою. На 1767 рік, за матеріалами перепису, встановлено, що навіть серед козацького стану сотенного міста 39 господарств займалися ремеслами, з них одне – гончарством [23, с.124, 125]. Кількість гончарів на 1893 рік, за спостереженнями етнографа Івана Зарецького, становила 44 гончарі, з них 41 кахельник і 3 цегельники [18, с.198].

Інколи в Лівобережній Україні в одному цеху об'єднувалися ремісники міста й навколишніх сіл [16, с.158]. У Полтавському полку таке явище спостерігалось в Полтаві, де 1718 року до кравецького цеху було приписано 5 ремісників із села Мачухи; до різницького – 1 із села Тахтаулове; до шевського – 3 із села Мачухи; до ковальського – 2 із села Мачухи, 1 із села Тахтаулове; до ткацького – 6 із села Тахтаулове, 5 із села Мачухи; до кушнірського – 1 із села Тахтаулове. У бондарському та кушнірському цехах усі майстри були із Мачух. Відомостей про приписування мешканців навколишніх сіл до міських гончарних цехів на території Полтавського полку поки що немає. Найчастіше села знаходилися неподалік від полкового міста та належали ратуші. Відповідно й ремісники вважалися міськими цеховими.

Безперечно, що проаналізовані статистичні матеріали є цінними джерелами для реконструювання економічного становища цехових майстрів. Одним із вагомих аспектів економічного життя є оподаткування. На початку XVIII століття міське населення Гетьманщини, у тому числі й цехові ремісники, сплачували значну кількість різних податків як на користь військового скарбу, так і місцевих органів влади.

Сплачувалися на користь війська податки «з диму», митні та орендні збори, податки з промислів, ремесла, землеробства. Існували різноманітні торговельні та ярмаркові збори місцевого характеру [22, с.57-58].

Розглянемо збори та повинності цехів Полтавського полку за відомістю Карташова від 12 жовтня 1722 року. Вважаю доцільним подати текст документа (наприкінці статті), який зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки

України імені Володимира Вернадського [17]. Він публікується вибірково: повністю – відомість по місту Полтава, частково – звіт цехмістра гончарного цеху міста Великі Будища, із збереженням усіх мовних особливостей оригіналу.

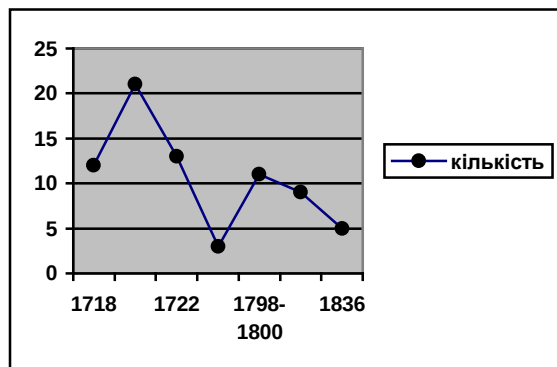
Для виплати зборів цеховики збирали гроші з кожного двору помісячно, лише в одному випадку (кравецький цех Полтави) – щорічно. Сума становила одну-дві гривні, інколи менше, залежно від заможності цеху. Сума зборів залежала від кількості членів у цеху.

Основним тягарем для цеховиків були виплати «*на смоленський провіант*» та утримання драгунів і заготівля фуражу для коней. Ця повинність по утриманню військ лягла на плечі ремісників після 1709 року, коли в лівобережних містах розмістили десять полків російської армії; вона носила назву драгунська сусентація. Незважаючи на те, що російський уряд регулярно надсилав хлібне та грошове жалування, російські війська постійно відчували нестачу продовольства й фуражу для коней [22, с.62]. Повинність сплачували грошима чи в натуральному вигляді [9, с.3]. Наказ гетьмана Павла Полуботка, який видано в лютому 1723 року, підтверджує обов'язковість сусентації. Він на прохання конотопських гончарів звільнив їх від усіх урядових повинностей, окрім драгунської сусентації [18, с.88]. У березні цього ж року від поборів наказувалося звільнити також різницький та калачницький цехи Конотопа [15]. У перерахунку на кожного господаря найважчим тягарем утримання драгунів та їхніх коней припадало на різницький, ткацький та бондарський цехи Полтави, найменше ж сплачували гончарний та шевський цехи. Перший, вірогідно, унаслідок свого не досить міцного матеріального становища, другому сусентація компенсувалася великими зборами на користь полкової й міської старшини. Проте найбільший індекс утриманців припадав на 14 гончарів міста Великі Будища, які мусили прогодувати одного драгуна та заготовляти фураж на трьох коней. (Для порівняння: полтавський ковальський цех, кількістю 25 осіб, утримував таку ж кількість військових).

Іншим обов'язковим збором, запровадженим у першому десятилітті XVIII століття, були поштові видатки. На початку століття вже було чітко окреслено кілька головних напрямків зв'язку українських міст зі столицею, які, щоправда, більш стало й офіційно оформилися лише 1765 року. В Полтаву кореспонденція з Росії потрапляла через Стародуб, Конотоп, Прилуки, Переяслав, Ромни, Лубни, Гадяч, Миргород, Опішне, і вже звідси доправлялася в навколишні пункти. У Полтавському полку офіційно на службі було 4 поштарі та 8 (18) поштових коней [7, с.2, 3, 13]. Саме на їх утримання й перевезення міські ремісники сплачували збори. 1722 року кожен цеховик сплачував близько 11-13 копійок на пошту, найбільші відрахування здійснював різницький цех – по 30 копійок з двору.

Незважаючи на значну автономію у своїх внутрішніх справах, цехи не були повністю відокремлені від адміністративної системи міського життя, часто потерпали від свавілля полкової й міської старшини і на практиці підлягали місцевим магістратам, які й відали всіма міськими цехами [11, с.132]. Не менш впливовим було втручання й полкової адміністрації. Саме тому збори на місцеву адміністрацію були значними. Після 1722 року міста були офіційно та політично підпорядковані російській владі, але це не захищало їх від визиску козацької старшини. Історик

**Таблиця №1. Зміни чисельності гончарного цеху Полтави
впродовж XVIII–XIX століть**

Таблиця №2. Зміни кількості ремісників у цехах Полтавського полку*

Цех \ Рік	1718	1721	1722
Полтава			
Кравецький	43+5 приписаних із села Мачохи	–	60
Різницький	23+1 приписаний із села Тахтаулове	35	20
Шевський	36+3 приписаних із села Мачохи	78	30
Ковальський	4+1 приписаний із села Тахтаулове + 2 приписаних із села Мачохи	31	25
Гончарний	12	21	13
Ткацький	20+6 приписаних із села Тахтаулове + 5 приписаних із села Мачохи	31	27
Кушнірський	1 приписаний із села Тахтаулове	81	–
Бондарський	8 приписаних із села Мачохи	14	10
Колісницький	21 приписаних із села Мачохи		
Великі Будища			
Кравецький			30
Різницький	37	32	25
Шевський	42	34	30
Ковальський	10	11	8

*Назви міст подано згідно з оригіналами документів

Гончарний	14	35 (у компуті помилка в підсумкових цифрах на три особи)	14
Ткацький	14	33	20
Кушнірський	58	55	–
Бондарський	13		14
Колісницький	24	30	26
Решетилівка (дані за 1721 рік не включено)			
Кравецький	–		40
Різницький	21		24
Шевський	20		24
Ткацький	28		30
Кушнірський	34		–
Старый Санджаровъ (дані за 1721 рік не включено)			
Кравецький	–		5
Різницький	9		13
Шевський	23		20
Ковальський	10		10
Ткацький	24		23
Кушнірський	21		–
Бондарський	11		10
Колісницький	19		6
Новый Санджаровъ (дані за 1721 рік не включено)			
Кравецький	–		30
Різницький	19		12
Шевський	29		30
Ковальський	6		–
Ткацький	31		22
Кушнірський	37		–
Бондарський	9		13
Колісницький	13		13
Калачницький	15		–
Бѣлики (дані на 1721 рік не включено)			
Різницький	19		17
Шевський	27		20
Ковальський	6		–

Гончарний	9		–
Ткацький	46		13
Кушнірський	44		30
Бондарський	9		8
Колісницький	8		15
Кобеляки (дані за 1721 рік не включено)			
Кравецький	–		40
Різницький	23		18
Шевський	31		40
Ковальський	11		8
Гончарний	4		–
Ткацький	–		50
Кушнірський	27		–
Бондарський	9		8
Колісницький	8		–
Кишеньки (дані за 1721 рік не включено)			
Кравецький	–		20
Шевський	9		12
Кушнірський	13		–
Кереберда (дані за 1721 рік не включено)			
Кравецький	25		–
Різницький	18		10
Шевський	25		25
Кушнірський			20
Соколка (цехи зафіксовано лише 1718 року)			
Різницький	19		
Шевський	17		
Ткацький	19		

Пилип Клименко подав приклад звернення з приводу розорення цехів через надмірні неоплачувані роботи на користь старшини, а саме: слюсарського, котлярського, ковальського та гончарного цехів Кролевця – до генерал-губернатора Лівобережної України Петра Румянцева 1765 року [12, с.132].

Історик Олександр Гуржій зазначав, що до 1742 року Полтавський магістрат вимагав зборів у натуральному вигляді чи у вигляді відбування повинностей, а лише з цього року почали збирати грошима [6, с.65]. Проте, як свідчить відомість 1722 року, збори були комбінованими: грошима та ремісничими виробами.

Міські урядовці збирали з цеховиків продукти їх виробництва. Кравецький цех, за свідченням цехмістра Федора, у рік видавав отаману, війту, двом бурмістрам чотири кожухи. Як доповідав різницький цехмістр Андрій Чіндебер, цех давав «на ратушу полтавскую лою п'ят камені», на «суддиво» камінь лою, війту, бурмістрам, ратушному писарю – по каменю лою. Аналогічно, за словами цехмістра Василя Дмитренка, бондарі видавали бочки та кадовби на генеральський та полковницький двори та старшині, причому кількість їх не вказується, тому, вірогідно, давали за вимогою. Адам Вакуленко, цехмістр шевський, звітував, що війту, бурмістрам шевці давали по дві пари чобіт у рік. Гончарні цехи свої вироби не давали, але це не правило, адже така практика була поширеною в Лівобережній Україні [18, с.87].

Полкова адміністрація також не пропускала нагоду привласнити продукти праці ремісників-цеховиків. Полтавський різницький цех віддавав полковнику 2 камені лою, полковому писарю – камінь лою. Полковницький двір забезпечували своїми виробами бондарі, шевці, які давали 10 пар чобіт та окремо дві пари полковому писарю. Такий стан справ був вельми розповсюджений на території Лівобережної України. У Переяславі універсалом гетьмана Івана Мазепи 1692 року місцевому полковнику дозволено було використовувати для своїх потреб по одному реміснику від кожного цеху. Чернігівську полкову адміністрацію обслуговували теслі, шевці, кравці, ковалі, гончарі та інші [8, с.87].

Зборами користувалася не лише полкова, але й сотенна старшина. Так гончарний цех Великих Будищ сплачував два золотих сотенному сторожу.

Міщани Лівобережної України сплачували податок під назвою «стація». Вона бралася, в основному, продовольством і йшла на утримання українського та дислокованого на території України російського військ. Її розмір не був фіксованим, а залежав від загальної військово-політичної ситуації країни та краю [22, с.58]. Серед цехів, що розглядаються, стаційні збори у розмірі 6 коп. та 2 золотих сплачував гончарний цех Великих Будищ, у тому числі на Гетьманську стацію. Вона являла собою збори з міщан на утримання гетьманського двору [22, с.58]. Як бачимо, на відміну від переважаючого натурального характеру збору, великобудищанські гончарі сплачували її грошима.

Крім вищезгаданих податків та зборів місцевого характеру, існували ще різноманітні торговельні збори. Сюди входили сплати з вишинкованих горілки, меду, пива й торговельні збори з возів і торговельних лавок. На 1722 рік шинки, в яких вишинковували мед та пиво, мали полтавські кравецький, ткацький, шевський цехи; ткацький цех мав бражний шинок [4, арк.2]. Окрім того, в переліку власників бражниць зазначений якийсь «Го(н)чаръ» [4, арк.3]. За списками міщан Полтави 1718 року прізвище Гончар фіксується чотири рази, і всі вони були приписані до гончарного цеху [13, арк.9], що може побічно вказувати на те, що один із гончарів, окрім основного заняття, займався шинкуванням. З цих шинків збори не брали [4, арк.2, 3]. Різницький цех мав також шинок, прибутки з якого використовували для сплати податків та зборів [17, арк.2]. У Полтаві за відсутності калачницького цеху в торговельну неділю з кожного каланця брали калачі по копійці на ратушу. В полковому місті ярмарки відбувалися чотири рази на рік, з яких збирали на полковничі потреби – «берется ярмарковое на пна полковника полтавского в Полтавѣ по

два алтини», а на початку другого десятиліття XVIII століття стали відраховувати ту ж суму до державницької скарбниці – *«а тепер зборщики отбирают»* [4, арк.3].

Старшиною також усіляко підтримувався звичай давати святковій пода-рунки – ралець. Олесь Пошивайло зазначав, що цехи приносили старшині в подарунок свої вироби або гроші двічі на рік – на Різдво й Великдень [18, с.91]. Це підтверджується звітом великобудищанського цехмістра гончарного цеху Семена, який відзначав, що впродовж року на два свята дається *«ралеця»* два карбованці. За відомостями, які наводить Катерина Лазаревська щодо гончарного цеху Київського Подолу в другій половині XVIII століття, видатки на ралець були різними: від 20 крб. 75 коп. до 1 крб. 71 коп. у різні роки, тобто найбільший збір становив близько 35 коп. на рік з особи [15, с.305].

Окрім сплат, поширеною була також практика використання міщан у різних роботах: ремонтах фортець, мостів, гребель, відбуванні пожежної, сторожової повинностей. Пожежну повинність та участь у її виконанні цехів Полтави докладно описав історик Дмитро Багалій [2, с.42-44]. Упродовж XVIII століття відробіткової форми діяльності цехів поступово еволюціонували до грошових. Так Катерина Лазаревська зафіксувала такі факти: цеховики гончарного братства Києва 1709 року були викликані магістратом для виготовлення печей у будках сторожів, а пізніше – на роботи по лагодженню дніпровського мосту [15, с.280]. Проте вже наприкінці XVIII століття видатки, які проходили під назвою *«громадські обов'язки»*, сплачували грошима [15, с.305].

Однією з традиційних статей розходів цехів XVI–XVIII століть, що мали значення для всього братства in corpore, були витрати на офіри для церкви. Але процес формалізації церковних пожертв уже добре фіксується на початку XVIII століття – вони обмежуються залишковим принципом витрат на свічки для братії: *«на воск на свечи на церковь»*, *«на свечи большие церковные»*, *«свечи до церкви божей ставляем»*.

Підсумовуючи, зазначимо, що повинності цехів поділялися на: 1) грошові сплати; 2) натуральні поставки; 3) різні роботи. Основними видатками з цехів були: драгунська сусентация, поштові видатки, збори на користь місцевої адміністрації (полковника, писарів, магістрату, війта, бурмістрів, сторожів), стація, гетьманська стація, збори із шинкування, ярмаркові збори, витрати на ралець. На перші два десятиліття XVIII століття у видатковій діяльності цехів Полтавського полку вимальовуються наступні тенденції. По-перше, поступовий перехід від натуралізації зборів до зборів у грошовій формі, поступове зникнення відробіткової форми робіт. По-друге, активне використання козацькою старшиною економічного потенціалу цехів для зміцнення власного матеріального становища. Втрата незалежності цехів, поступове підкорення їх магістратами, місцевою адміністрацією та старшиною по-глиблювало цей процес. Про це свідчить велика кількість різнотипних податків, повинностей, зборів, які мусили виконувати та сплачувати цехові ремісники. Витрати на ралець, який мав майже обов'язковий характер, не захищали робітників цехів від зборів на користь козацької старшини.

Видатки на користь старшини були комбінованими, за переважаючої грошової форми. По-третє, відбувалося обмеження міщанського стану, коли домінуючим у ньому виступав торговельний елемент, а цехові ремісники, ще зберігаючи певну особність, усе ж наближалися своїм становищем до посполитства. І остання тенденція: матеріальні умови цехів були різними. Якщо різницький, шевський, кушнірський цехи були економічно стабільними, то гончарні, бондарські – постійно перебуваючими в скруті. Ця особливість прослідковується не лише за видатками з цехів, але й за чисельністю ремісників у цеху, яка безпосередньо залежала від економічного становища організації.

ДОДАТОК

«1722 року октобрія 12 дня.

Виденіє всего по(л)ку По(л)тавского от це(х)мистровъ: В По(л)тавѣ.

Цехъ кравецкий.

Я Федоръ це(х)ми(ст)ръ кравецкий даю сие видение, ижъ в цеху нашомъ зна(й)дуе(т)ся братиш чл(е)вка ше(с)десять, избираемъ в го(д) з(у) каждого двра по десяти а(л)тинъ, и по две гривни, и по е(д)но(й) гривнѣ, и сти(х) денегъ покупаючи провия(н)тъ драгуно(м) на чотиро(х) человека, и фура(ж) на сѣмъ кони. На почту в годъ давали по осмъ рублей, кожуховъ чотире даемо в го(д). Старшинѣ городово(й) атаману во(й)ту бу(р)мистра дво(м), а особніе собравши де(н)гѣ с кого що на(д)ліжало даю на смоле(н)ский провия(н)тъ, два(д)ца(т)ъ ше(ст) рублей, и що остае(т)ся в насъ в цеху збо(р)них денегъ, за тие покупаемъ воскъ на свечи це(р)ковъ, а оста(л)ние на инние расходи цеховіе упо(т)ребляе(м), на том подписуюся, на то(м)я вишъ писа(н)и цехмистръ неумеючи писати рукою своею крестъ написую [чорним дописано – Попрошенню].

Я Никита це(х)мистръ кова(л)ский даю сие видение ижъ в цеху нашо(м)ъ зна(й)дуе(т)ся братиш два(д)ця(т) пя(т) члв(е)къ избираемъ зо всякого двора денегъ по двѣ гривнѣ и по ме(н)ше, и за тие де(н)ги покупаючи провиянтъ на о(д)ного драгуна, и фура(ж) на три конѣ, на почту в(у) годъ давали по три рубля, а особне зобрвищи де(н)ги с кого що на(д)лежить дали на смолі(н)ский провиянтъ сѣмъ рублей спо(л)тиною, за всякую че(т)ве(р)т по по(л)тора рубля а оста(л)ние де(н)ги употребляе(м) на свѣчи бо(л)шиє це(р)ковніє и на расходи мѣлкіє цеховіє. Нато(м) ви(ш)иписа(н)ний цехми(стр) неумеючи писати рукою своею крест) написую.

Я Андрій Чі(н)деберъ це(х)мистръ резницкий даю сие видение, ижъ в цеху нашо(м) зна(й)дуе(т)ся братіи члв(е)ка двадця(т), имѣемъ ши(н)овский дво(р) братский, и до тоги дворово(й) користи збираемо от всякого двора на мѣсяць по двѣ гривнѣ по гривнѣ и поме(н)ше, и за тие де(н)ги покупаючи провиянтъ даемо на одного чловѣка, а фура(ж) на чотире конѣ, да с тойже дворово(й) користи даемо ву го(д) на ратушу по(л)та(в)скую лою пя(т) камени, полковнику ву го(д) даемо лою два камени, на су(д)диво // [арк. 2 зв.] в(у) го(д)же даемо каме(н) лою, во(й)ту в(у) го(д) даемо каме(н) лою, писару по(л)ковому в(у) го(д)

даемо каме(н) лою, на бу(р)ми(ст)ровъ в(у) го(д) каме(н) лою, на рату(ш)ного писара в(у) го(д) же по(л) каменя лою. Напочту мѣскую в(у) год давали по шести ру(б)лей на провиянт смя(н)ский дали ше(ст) рублей, а оста(л)ние де(н)ги упо(т)ребляе(м) на свѣчи це(р)ковные и на мѣлкие расходи цеховие. На то(м) вишписа(н)ний цехми(ст)ръ неумеючи писати рукою своею кре(ст) написую.

Я Ярема це(х)ми(ст)ръ го(н)ча(р)ский даю сие видение, ижъ в цеху нашо(м) зна(й)дуе(т)ся братіи человеѣка трина(д)цять, и повсякъ мѣсяць збираемъ от каждого человеѣка по гривнѣ и поменьш и затіе, де(н)ги покупаемъ провія(н)тъ на о(д)ного драгуна и фура(ж) на о(д)ного коня, а собне на провиянтъ смоле(н)ский даем по(л)тора рубля, на почту ву го(д) даемо рубль. На том вишписа(н)ний цехмистръ не умѣючи писати рукою своею кре(ст) написую.

Я Васи(л) Дми(т)ре(н)ко Це(х)мистръ бо(н)да(р)ский даю сие видение ижъ в цеху нашомъ зна(й)дуе(т)ся братіи человеѣка деся(т), изо каждого двора повсякъ мѣсяць збираем де(н)ги по гривнѣ поболо(л)ше и поме(н)ще, и(з) ети(х) денегъ покупаючи провія(н)тъ на одного драгуна и на одну лоше(д), и от рукоде(л)я нашего, видаемо на спо(т) ребу бочокъ на дво(р) генера(л)ско(й), по(л)ковничий и все(й) ста(р)шинѣ бочки и кадо(л)би и на почту мескую в(у) год(і) даемо рубль. Нато(м)я вишписа(н)ний це(х)мис(т)ръ неумеючи писати рукою своею кре(ст) написую.

Я Иванъ Це(х)ми(ст)ръ ткацкій даю сие видение, ижъ в цеху нашо(м) найдует(т)ся братіи два(д)цять(т) сѣмъ человеѣка, и по всякъ мѣсяць, з ко(ж) дого двора збираем по двѣ гривнѣ по гри(в)нѣ и поме(н)ще, и затіе де(н)ги купуе(м) провіянтъ и даемо драгуно(м) на три человеѣка и фура(ж) на три конѣ, а особне на смолеский провія(н)тъ дали ше(ст) рублей, на почту мѣскую в(у) го(д) давали три рубли ачто зборни(х) цехови(х) денегъ остае(т)ся, за тие свѣчи до це(р)ковъ братскихъ[?] справляемъ, на то(м) я ви(ш)писа(н)ни(й) це(х) мист(р) неумеючи писати рукою своею крест написую.

Я Адам Вакуле(н)ко Цехмистръ шевски(й) даю сие видение, ижъ в цеху нашому найдутся братіи тридцять члвка, и повсякъ мѣзъ з каждого двора збирае(м) по золотому и по г(р)ивенѣ и попя(т) копеекъ; и за тие денги купуе(м) провіянтъ на лѣтніе мци на пяти члвка драгунъ; А на зи(м)ние мци на едно(го) драгуна // [3 арк.] провія(нт), на пя(т)ь коней фураж, до панско(го) двору даемо деся(т) па(р) чоботъ в го(д), писару полковому двѣ парѣ чоботъ в го(д) даемо, войтови двѣ пари в годъ; бурмистра(м) двомъ по двѣ парѣ в го(д) дае(т)ся. На почту мѣскую даемо деся(т) таляри; а на (с)моленский провія(н)тъ дали три(д)цять(т) копъ ровно, и что остае(т)ся в нас зборни(х) дене(г) то за оніе свѣчи до це(р)кви бжей ставляе(м), а оста(т)ние на мѣлкие ра(с)ходи цехови(х) употребляемъ. На стомя вишписа(н)ний цехмистръ неумѣючи писати рукою своею крест написую.

В По(л)тавѣ калачни(н)ского цеху немає, а в неделю то(р)гов(ого) от ко(ж)дого каланцѣ берутъ по копѣй(ке) калачевъ на ратушъ.

Сотнѣ Великобудиской цеховие виденія:

Я Семе(н) Це(х)ми(ст)ръ го(н)ча(р)ский даю сие видение ижъ в цеху нашо(м) зна(й)дуе(т)ся братіи чотирна(д)цять(т) человеѣка, и повсякъ мѣсяць з ко(ж)дого

збирає(м) денег по гривнь по бо(л)шъ ѿ поме(н)ще, и того даемо провия(н)тъ на едного драгуна, и фура(ж) на трое кони, а особливе збирає(м) де(н)ги с кого що належить и даемо ра(л)цю в(у)го(д) кдвои(м) пра(з)ника(м) два рубля, на стацѣю Гетма(н)скую в(у)го(д) даемо ше(ст) копѣ, на яловици стацѣѣние в(у)год даемо два золоти(х), на почту ву По(л)таву в(у)год даемо два таляри, сторожу сотническому в(у)год плати(м) два золоти(х), на смоленский провіант дали семь рублей, с по(л)тиною, а ини(х) поборовъ у нас неберуть. На то(м) я вишписа(н)ный це(х)ми(ст)рѣ неумеючи писати рукою своею кре(с)т написую» [17, арк.2, 3].

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.) / Упорядники В.Н.Жук, З.М.Суховська. – Полтава: ЕНТ, 2002. – 205 с.
2. Багалий Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – №3. – Отд.2. – С.1-55.
3. Брянцева Т.П. Социально-экономическое развитие польских городов в XIV – первой половине XV вв. (По материалам Малой Польши): Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата исторических наук. – К., 1965. – 16 с.
4. Ведомость, сколько во всем полку Полтавском шинков медовых и винниц и бражниц. 1722 р. // Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф.ІІ. – Спр.757. – 25 арк.
5. Відомості про ремісничі цехи у Полтаві в XIX ст. // Полтаві 800 років: 1174–1974 рр. – К.: Наукова думка, 1974. – С.69-70.
6. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине. – К.: Наукова думка, 1981. – 134 с.
7. Гуржий О. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. // Історія України. – 2003. – №2. – С.1-5; №3. – С.11-16.
8. Гуржий О.І. До питання про феодальну ренту та повинності на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1984. – №1. – С.84-93.
9. Джиджора І. Україна в I пол. XVIII в.: Розвідки і замітки /Передмова М.С.Грушевського. – К.: Держтрест «Київ-Друк», 1930. – 171 с. – (Всеукраїнська академія наук, Історична секція).
10. Екстракт з присланных з сотен рапортов по силе полученного в полковой полтавской канцелярии з войсковой генеральной канцелярии Ея Императорского Величества указа 1749 году декабря 14 дня // Науковий збірник за рік 1924: Записки Українського наукового товариства в Києві /За редакцією академіка Михайла Грушевського. – К.: Державне видавництво України, 1925. – Т.ХІХ. – С.161-162. – (Всеукраїнська академія наук, Історична секція).
11. Ершов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII в. // Записник Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин: Б.в., 1929. – Кн.ІХ. – С.123-136.
12. Клименко П. Місто й територія за Гетьманщини 1654–1764. – К.: 3 друкарні Українська академія наук, 1926. – 63 с.

13. Компут Полтавського полку 1718 р. м.Полтава // Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф.І. – Спр.І.54480. – 10 арк.
14. Компут Полтавського полку 1721 р. м.Полтава // Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф.І. – Спр.І.54481. – 210 арк.
15. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII ст. та на початку XIX ст. – Б.м., 1926. – С.276-308 (Вирізка) // Національна бібліотека України імені Володимира Вернадського. – Інв.№ВО 303964.
16. Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII ст. // Київська старовина. – 1999. – №5. – С.155-163.
17. По ведомости Карташова о цехах по всем полку Полтавском какие в оных зборы были, куда употреблены. 1722 р. // Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського. – Ф.61. – Спр.1577. – 17 арк.
18. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
19. Румянцевская генеральная опись Малороссии. 1765–1769 гг. Показания жительствоющих в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1765 г. // Центральний державний історичний архів в м.Києві. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.1. – 317 арк.
20. Статистичний опис м.Полтави за 1806 р. // Полтаві 800 років: 1174–1974 рр. – К.: Наукова думка, 1974. – С.25-27.
21. Топографічний опис Малоросійської губернії в 1799–1800 гг. // Описи Лівобережної України. – К.: Наукова думка, 1997. – С.24-273.
22. Утвенко В. Податки та повинності міського населення Лівобережної України // Пам'ять століть. – 2003. – №2. – С.57-64.
23. Шамрай С. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису) // Науковий збірник за рік 1924: Записки українського наукового товариства в Києві /За редакцією академіка Михайла Грушевського. – К.: Державне видавництво України, 1925. – Т.ХІХ. – С.88-160.

AN EXPENCE ASPECT OF THE ACTIVITY OF THE GUILDS OF THE POLTAVA REGIMENT OF THE EARLY 18TH CENTURY

Oksana Kovalenko (Poltava)

An expence aspect of the activity of the guilds of the Poltava Regiment of the early 18th century is analysed on the basis of the archival sources. The questions considering charges for the benefit of Cossack senior officers, payments to the maintenance of the army, trade contributions are ascertained. The principal attention is drawn on potters' guilds. The dynamics of the changing of the number of guilds in the early 17th century. The main tendencies of expenditure politics are determined [Received July 26, 2004]

Key words: *ceramology, pottery, potters' guild, handicraft guilds, guild, dragoon sustentation, station, tribute, petty bourgeois category, expenses, fair duties to the maintenance of the local administration, the Poltava Regiment, Poltava, the Poltava Region, Ukraine*

© Леся Чміль, 2011

ГОНЧАРНІ ОСЕРЕДКИ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я XVI–XVIII СТОЛІТЬ

Чміль Леся. Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII століть // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва /За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.ІІІ. – Т.1. – С.195-234.

Народилася 22 вересня 1966 року в Лісниках Києво-Святошинського району Київської області. Закінчила історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю «Історія, археологія, музеєзнавство» (1989). Старший лаборант (1989–2003), молодший науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

Головний напрямок наукових досліджень: українська пізньосередньовічна кераміка.

Автор наукових статей у вітчизняних періодичних виданнях і збірниках.

✉ Вул.Володимирська, 3, Київ, 01025; тел. (044) 2784405

✉ Обсерваторія КНУ, буд.1, кв.1, Лісники, Києво-Святошинський район, Київська область, 08172; тел. (066) 4016156

Подано топографію гончарних осередків, відомих за писемними джерелами, а також проаналізовано залишки гончарного виробництва, виявлені під час археологічних досліджень в одинадцяти пунктах Середнього Подніпров'я, у тому числі в п'яти – на території Києва. Ці пам'ятки представлено, здебільшого, гончарними горнами різного ступеня збереженості й дослідженості. Загальна їх кількість сягає тридцяти шести.

Виділено два основні типи горнів: з однією опорною стінкою – для випалювання побутових гончарних виробів, та з кількома – для випалювання будівельної кераміки. За різницею в конструкції перший тип поділено на кілька різновидів. Зафіксовано відмінність форм, розмірів та будівельних матеріалів, з яких споруджено горни.

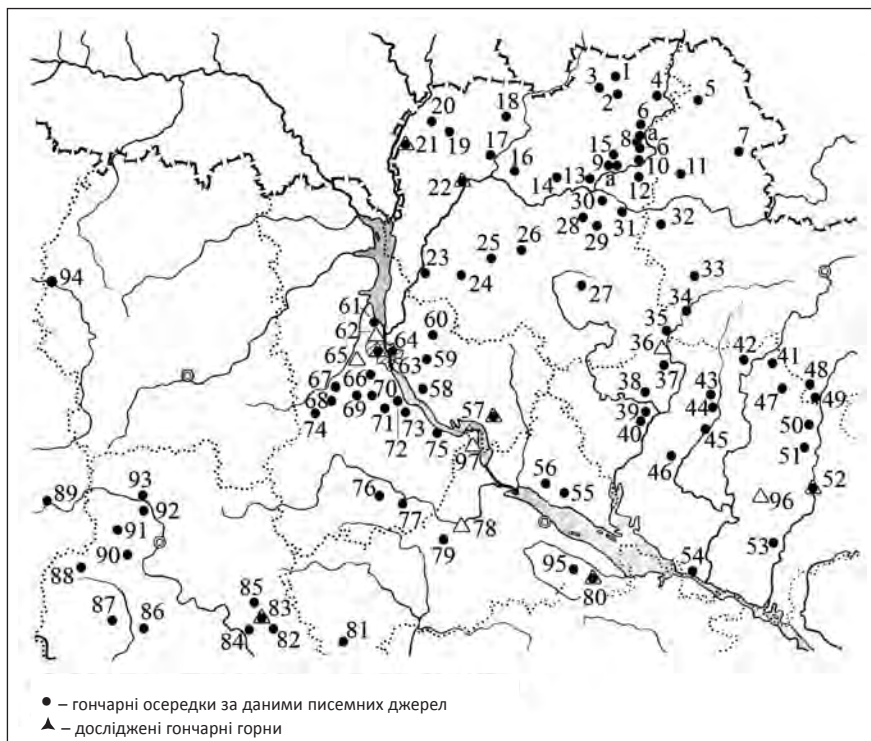
Здійснено порівняння з теплотехнічними спорудами з інших територій України

[Одержано 29 червня 2007]

Ключові слова: керамологія, гончарство, гончарні осередки, горно, кераміка, конструкція, Середнє Подніпров'я, Україна

Локалізація осередків гончарства, дослідження залишків діяльності гончарних майстерень, вивчення технології виробництва й асортименту продукції мають важливе значення для вирішення питань хронології, технології, регіональних особливостей глиняних виробів та багатьох інших проблем, пов'язаних із гончарним виробництвом того чи іншого періоду.

Різним періодам українського середньовічного гончарства, зокрема на території Середнього Подніпров'я, відповідає нерівнозначна кількість інформації про нього. Джерельна база післямонгольського періоду до XVI століття вкрай обмежена. І лише від кінця XVI століття кількість джерел збільшилася. Пов'язано це, ймовірно,

Мал.1.

Карта гончарних осередків XVI–XVIII століть Середнього Подніпров'я та суміжних територій (Лівобережжя, Східне Полісся і Східне Поділля)*

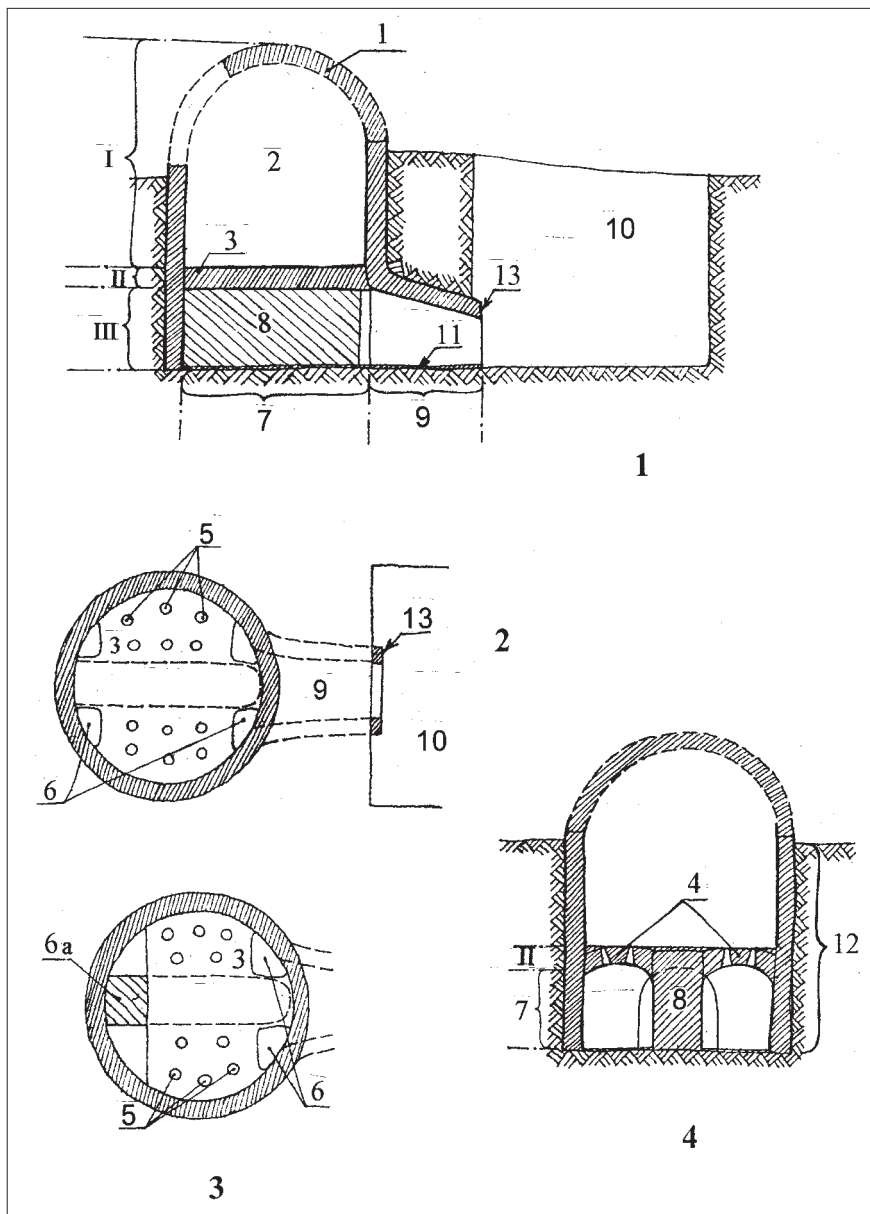
1 – Семенівка, 1781 [70, с.270];	21 – Любеч, 1615 [56, с.89];
2 – Слобода біля Старого Жадова, 1734 [71, с.70];	22 – Чернірів, 1686 [78, с.356];
3 – Слобідка Лосева, 1781 [70, с.21];	23 – Остер, 1666 [75, с.348-352];
4 – Новгород-Сіверський, 1733 [92, с.113, 116, 157];	24 – Козелець, 1666 [75, с.371];
5 – Шатрище, 1723 [46, с.225];	25 – Ржавець, 1666 [75, с.231];
6 – Блестова, 1781 [70, с.10];	26 – Ніжин, 1625 [49, с.551];
7 – Глухів, 1729 [21, с.105];	27 – Ічня, середина XVIII століття [78, с.355];
8 – Крики, 1732 [59, с.186, 270];	28 – Борзна, 1666 [75, с.299];
8а – Псарівка (сучасна Свердловка), 1666 [75, с.436];	29 – Стрільники, 1666 [75, с.305];
8б – Іваньків, 1781 [70, с.28];	30 – Нові Млини, 1666 [75, с.151-171];
9 – Кудрівка, 1781 [70, с.318];	31 – Батурин, 1666 [75, с.7-16];
9а – Ляшківці, 1781 [70, с.317];	32 – Конотоп, 1666 [75, с.92-104];
10 – Вишеньки, 1771 [87, с.44];	33 – Сміле, 1781 [70, с.524];
11 – Кролевець, 1671 [78, с. 355];	34 – Ромни, 1798 [73, с.85];
12 – Корол, 1767 [78, с.355];	35 – Глинськ, 1783 [98, с.545-546];
13 – Сосниця, 1666 [75, с.408];	36 – Свиридівка;
14 – Міна, 1666 [75, с.384-385];	37 – Лохвиця, 1634 [98, с.596];
15 – Осьмаки, 1781 [70, с.24];	38 – Городище, 1774 [87, с.430];
16 – Березна, 1666 [75, с.285];	39 – Мгарський монастир, 1736 [51, с.72, 75];
17 – Седнів, 1640 [78, с.356];	40 – Лубни, 1666 [57, с.37];
18 – Городня, 1734 [32, с.298];	41 – Веприк, 1734 [71, с.197];
19 – Ріпки, 1676 [33, с.132];	42 – Гадяч, 1643 [98, с.629-631];
20 – Грабів, 1783 [98, с.322];	43 – Кошишні, 1774 [88, с.165];

*Після назви подається рік першої відомої згадки в писемних джерелах та посилання на джерело, звідки її взято

із загальним економічним підйомом упродовж XVII–XVIII століть, що археологічно виявилось в значному збільшенні кількості й асортименту гончарних виробів порівняно з попереднім часом. Природно, збільшилася й кількість гончарних майстерень для задоволення зростаючих потреб населення в побутовій і будівельній кераміці. Іншою причиною збільшення кількості археологічних матеріалів може бути ведення масштабних охоронних досліджень, передовсім, у містах, адже саме там виявлено більшість із відомих залишків гончарного виробництва цього періоду.

Щодо XVII й, особливо, XVIII століть, уже з'явилися відомості про деякі гончарні центри, щоправда, дуже фрагментарні. За картою гончарних осередків Середнього Подніпров'я та суміжних територій, про які вдалося віднайти інформацію в літературі та писемних джерелах, видно, що різні регіони представлено дуже нерівномірно (мал.1). Дуже мало даних про гончарні центри Полісся, Черкащини та південних районів Київщини. Найбільше відомостей щодо гончарства території Гетьманщини, що, мабуть, зумовлено кількістю й станом вивченості джерел: про цю територію є багато різних описів та матеріалів ревізій, які опубліковано; до того ж цю територію інтенсивніше вивчали фахівці. Дані щодо гончарства інших регіонів розпорошені й потребують пошуку. Проте можна припустити, що більшість гончарних осередків, відомих наприкінці XIX – на початку XX століття [49, дод.; 78, с.350-356; 19, с.20], існували вже в XVII–XVIII століттях. Навіть на такій далеко не повній карті можна виділити кілька великих груп компактного розміщення осередків гончарства. Вірогідно, цей поділ не випадковий, адже він в основних рисах збігається з районуванням українського гончарства кінця XIX – XX століття, проведеним Юрієм Лашуком (1968).

44 – Хомутець, 1786 [72, с.74];	69 – Васильків, 1755 [97, с.79];
45 – Миргород, 1666 [80, с.89-109];	70 – Мала Бугаївка, 1766 [96, с.219];
46 – Хорол, 1774 [88, с.165];	71 – Обухів, 1766 [96, с.270];
47 – Зінків, 1734 [71, с.182];	72 – Нещерів, 1766 [96, с.270];
48 – Груні, 1734 [71, с.203];	73 – Трипілья, 1766 [96, с.204];
49 – Куземин, 1783 [98, с.643];	74 – Фастів, 1628 [4, с.387];
50 – Опішне, 1734 [71, с.165];	75 – Ржищів, кінець XVIII століття [47, с.295];
51 – Великі Будища, 1718 [44, с.55];	76 – Тараща, 1789 [6, с.223];
52 – Полтава, 1718 [44, с.55];	77 – Дибинці, 1745 [50, с.71-75];
53 – Білики, 1718 [44, с.55];	78 – Корсунь;
54 – Кременчук, 1798 [73, с.59];	79 – Селище, 1789 [6, с.307];
55 – Канівська сотня (7 сіл), 1766 [91, с.279, 286];	80 – Суботів, перша половина XVII століття [24, с.6];
56 – Золотоноша, 1798 [73, с.51];	81 – Умань, 1746 [7, с.291];
57 – Переяслав-Хмельницький, 1666 [75, с.206];	82 – Кіблич, XVIII століття [49, с.545];
58 – Воронков, 1666 [75, с.214];	83 – Зятківці, XVIII століття [49, с.544];
59 – Бориспіль, 1666 [75, с.215];	84 – Бубнівка, XVII століття [60, с.55];
60 – Гоголів, 1766 [58, с.31];	85 – Шура Метлинецька, XVIII століття [49, с.561];
61 – Нові Петрівці й Межигірський монастир, 1766 [96, с.250, 252];	86 – Джурин, XVIII століття [49, с.542];
62 – Вишгород;	87 – Шаргород, XVII століття [49, с.561];
63 – Київ, 1603 [101, с.70-71];	88 – Бар, 1565 [5, с.129];
64 – Микільська Слобідка, кінець XVIII століття [19, с.25];	89 – Меджибіж, XVII століття [49, с.549];
65 – Білогородка;	90 – Москалівка, 1786 [86, с.451];
66 – Віта-Поштова, XVIII століття [49, с.540];	91 – Літин, 1616 [6, с.53]
67 – Плисецьке, 1766 [96, с.239];	92 – Гушчинці, XVIII століття [49, с.542];
68 – Мотовилівка й Борова, 1766 [96, с.243, 248];	93 – Іванів, XVII століття [49, с.544];
	94 – Городниця, друга половина XVIII століття [48, с.76, 534]

Мал.2. Схема будови гончарного горна за етнографічними даними.

- I. Випалювальний блок*:** 1) «Клобук», «клубук», «клибук» – наземна частина горна, завершення його у вигляді склепіння. Трапляється також ця назва для позначення стінок випалювального блоку. В тих випадках, коли склепіння не було, верхній обріз випалювального блоку інколи називали «вінця»; 2) випалювальна камера – камера, в яку вміщувалися вироби під час випалювання, власне, горно – «кабиця».
- II. Теплопровідно-розділовий блок*:** 3) черинь – повсюдно зафіксований термін для позначення розділового пристрою між випалювальним і теплопровідним блоком; 4) «сльоси», або «піднебення» – арокне склепіння зі споду черена (є не у всіх горнів), іноді так називали весь теплопровідно-розділовий блок.
- Вертикальні теплопровідні канали:** 5) «дучки» – зафіксований у Середньому Подніпров'ї і в Лівобережжі термін для по-значення дрібних отворів у черені; 6) «прогони» – великі отвори в черені, розміщені парно біля початку й кінця опорної перегородки, у Чигиринському й Уманському повітах мали ще назву «юхтини». У Київщині зафіксовано термін «поріг» – великий отвір наприкінці черена, де черинь уже закінчився, а опорна перегородка ще продовжується (ба).
- III. Топковий блок*:** 7) топкова камера – камера для початкової концентрації теплової енергії*. Спеціальна назва не зафіксована, лише горизонтальні теплопровідні канали в топковому блоці мали назву «дорога» (з обох боків від опорної перегородки); 8) «козел» – опорна перегородка, що проходить посередині топкової камери й виконує функцію розподільника теплової енергії*; 9) периферійна топка – камера для розміщення й спалювання палива*, має назву «пiч» або «топка».
- Інші конструктивні частини:** 10) притопкова яма – «призгребця» – яма перед челюстями топки; 11) черинь – підлога топкового блоку; 12) «кабиця» – яма для горна; так називали й випалювальну камеру; 13) челюсті топки – отвір для закладання палива, що дещо виступає в «призгребцю»

Порівняно з кількістю осередків, відомих із писемних джерел, зовсім малу частку становлять пункти, де гончарство виявлено археологічно. Переважну більшість досліджених залишків гончарного виробництва становлять горни. Інші об'єкти виробничого характеру – поодинокі (глинища, господарчі будівлі, склади тощо).

Усього на території Середнього Подніпров'я нині відомо близько 30 розкопаних горнів у 5 пунктах: по одному в Любечі, Білогіродці, Суботові, по два – в Переяславі-Хмельницькому і Корсуні та близько двадцяти п'яти – на території Києва (у п'яти пунктах)**.

Уперше горно XVII століття ще на початку XX століття дослідив Вікентій Хвойка в Білогіродці; решту виявлено впродовж 70-х – 90-х років XX століття. Частину з цих матеріалів опубліковано, але комплексного аналізу залишків гончарного виробництва з території Середнього Подніпров'я не проведено.

Слід зазначити, що інформація про різні горни нерівноцінна. Очевидно, тут виявляється загальна ситуація, пов'язана із недостатньою розробкою методики вивчення горнів (дослідження і фіксації), окреслена Олександром Бобринським: *«...Загальний невисокий рівень досліджень гончарних горнів не є протє рисою, притаманною лише сучасній вітчизняній археології. Явище це носить практично загальний характер»* [9, с.11]. За польовою документацією та опублікованими

* Тут і далі позначено назви, запропоновані Олександром Бобринським. Виділені назви зафіксовано автором у селі Приборськ Іванківського району в Київщині.

** Дані на кінець XX століття. У це число не включено горни з розкопок останніх років у Чернігові, Вишгороді, Києві, оскільки ці матеріали ще не введено в науковий обіг

матеріалами не завжди можна встановити рівень запуску горна (глибину «кабиці») та судити про наявність наземних дерев'яних конструкцій над ним. У багатьох випадках неможливо також повністю відтворити форму й розміри притопкової ями («пригребиці»), оскільки її фіксують здебільшого лише в частині, що прилягає до челюстів топки або на її найнижчому рівні. Іноді чітко не зафіксовано навіть внутрішню конструкцію горнів.

Заодно з термінологією, що широко вживається в археологічній літературі (у тому числі й запропонованою Олександром Бобринським), використано й назви частин горна, зафіксовані на території України (зокрема, Київської та Полтавської губерній, що відповідають території, що досліджується) наприкінці XIX–XX століття [22; 24; 12; 79]. Таке використання сучасної гончарної термінології може бути виправдане відносно близьким до розглядуваного часом їх фіксації. Вірогідно, що й гончарі пізнього середньовіччя (принаймні XVIII століття) вживали таку ж термінологію, що й сучасні, а отже, вона найближче відповідає досліджуваним реаліям. Для порівняння різних за своїм походженням термінів складено схему гончарного горна з назвами його окремих частин (мал.2). Опис пам'яток провадиться з півночі на південь.

Любеч. Писемні згадки про гончарство належать до 1615 року, коли в Любечі вже був гончарний цех [56, с.89], та 1783 року, коли в гончарному цеху налічувалося 13 майстрів [98, с.316]. Посуд із Любеча разом з іншими товарами возили Дніпром на байдаках до Києва, Переяслава і нижче за течією, а також розвозили суходолом до Харкова й Сум [98, с.316].

1957 року обстеженнями експедиції Бориса Рибаківа було локалізовано район «Гончарі», де гончарне виробництво існувало до 1917 року, та зафіксовано виходи жовтої глини в яру, де протікає річка Гончарівка, і де в XIX столітті було кілька цегельень (мал.3:1) [82, с.37-38].

1990 року охоронними дослідженнями А.Казакова на території посаду, на південний захід від району «Гончарі» (мал.3:1), виявлено гончарне горно, датоване авторами XVII–XVIII століттями [34, с.26-28, мал.36, 39, 41-44; 77]. Горно орієнтоване челюстями на південний схід, укупане в материковий лес. У плані подібне до овальної форми (мал.3:2). Горно частково зруйноване, збереглося на висоті 0,5 м: уціліла лише топкова камера з периферійною топкою та глуха опорна перегородка («козел»). Можливо, тому автори розкопок вважали, що посуд випалювали в цій камері й горно було однокамерним [34, с.26; 77, с.128]. Але наявність опорної перегородки вказує на те, що горно, ймовірно, було двох'ярусним. Його розміри: довжина – 3 м, з них 1,1-1,2 м – топка, ширина в найширшій частині – 2,2 м. Периферійну топку не відділено від топкової камери в плані, але в розрізі черинь топки нижчий на 0,08-0,12 м від череня топкової камери. Цей уступ знаходиться в місці закінчення «козла». Об'єм топки впритул до опорної перегородки слугував для спалювання палива, про що свідчить потужний горілий прошарок, зафіксований у цій частині.

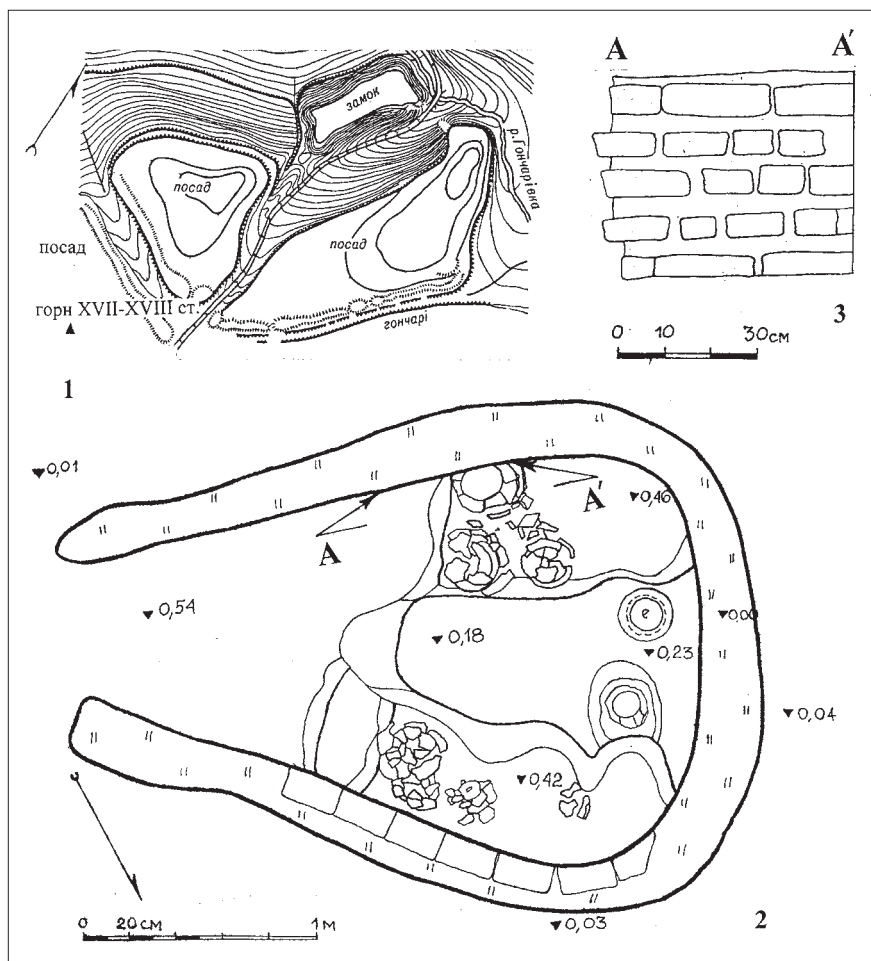
Стінки горна викладено із цегли червоно-коричневого кольору на «жовтувато-сірому розчині». Прослідковано 5 рядів кладки (кладка погано збереглася): нижній і верхній ряди – кладка «ложкова», три середні – «тичкова» (мал.3:3).

«Козел» зроблено з глини. Зважаючи на зруйнованість печини на рівні зачищення горна, черинь та «клубук», ймовірно, теж могли бути глиняними. За кресленнями та фото, притопкова яма не досліджувалася.

Продукція горна – горщики й глечики зі штампованим і лискованим орнаментом. Усі вони знаходилися в топковій камері догори дном.

Мал.3.

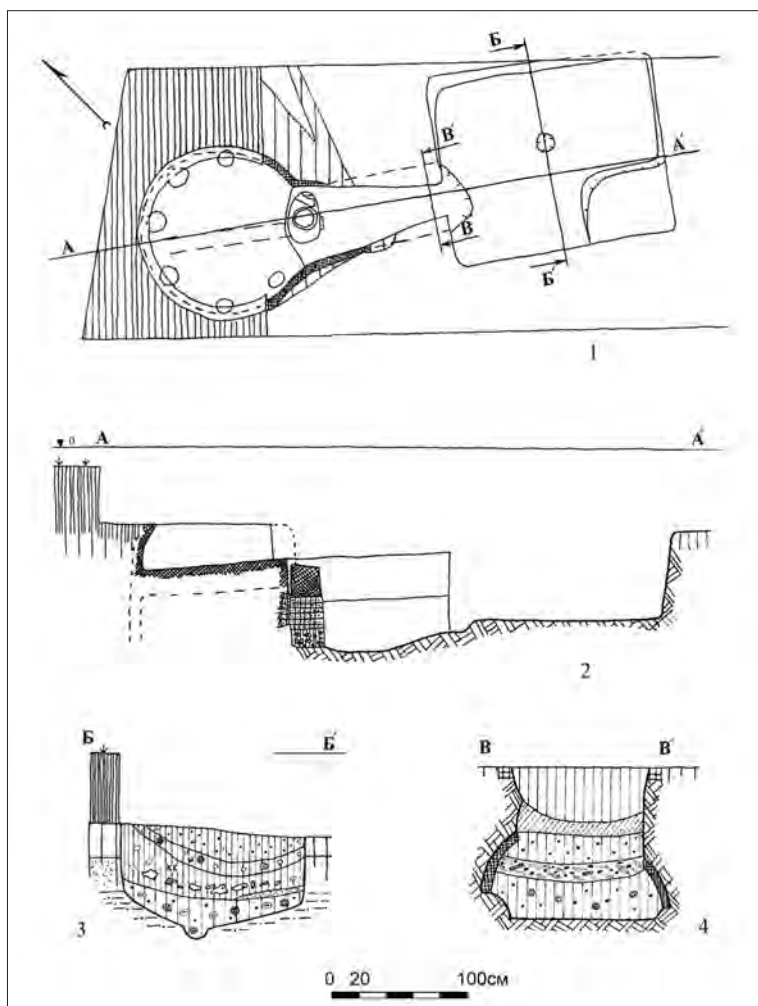
Горно в Любечі: 1 – план-схема Любеча; 2 – план горна;
3 – фрагмент цегляної кладки стінки горна (за А.Казаковим)

Вишгород. Гончарне горно досліджено 2002 року В.Козюбою [40, с.47-48]. Горно округлої форми, з внутрішнім діаметром 1,2 м. Висота стінок випалювальної камери, що збереглися, – до 0,58 м. Черинь мав 6 отворів – «дучок», діаметром 10 см кожна (мал.4). Заповнення топкової камери повністю не вибирали, оскільки горно передбачалося музеєфікувати. Зондування топкової камери біля задньої частини горна показало, що опорна перегородка не підходила впритул до стінки горна. Загальна збережена висота становила 1,5 м, довжина периферійної топки –

Мал.4.

Горно з Вишгорода: 1 – план; 2 – поздовжній розріз;
3-4 – поперечний розріз (за В.Козюбою)

1,5 м. Горно ямного типу, його «козел» і чернь було виконано з бракованих горщиків, наповнених глиною. Фрагменти горщиків використано й під час викладання стінок горна. Біля горна простежено «пригребицю», 1,65х1,35 м, що мала земляну сходинку в протилежному від пічки кутку. На дні ями виявлено монету 1628 року. Горно й «пригребиця» були заповнені посудом, у тому числі й димленим, але майже без поливи, за винятком кількох горщиків із крайкуванням. Горщики із заповнення й із конструкції горна однотипні. За монетою та глиняними виробами горно можна датувати першою половиною XVII століття.

Київ. Щодо XVI століття поки що невідомі писемні дані про гончарів ні замкової, ні магістратської юрисдикції, за винятком згадки про замкову цегельню 1552 року [4, с.110-111] та двох пічників з-поміж магістратських ремісників [25, с.262].

Перша достовірна, відома на сьогодні згадка про гончарів належить до 1603 року: серед замкових ремісників названо «гончаров 6, товаришов 10» [101, с.68-71]. 1611 року гончарі перераховані разом з іншими замковими ремісниками, які повинні були входити до чотирьох цехів: кравецького, кушнірського, шевського й ковальського [36, с.133-149]. Гончарі, вірогідно, належали до ковальського цеху, як це мало місце в інших містах [78, с.82]. 1628 року два гончарі жили в Печерському містечку, яке належало Києво-Печерській лаврі [4, с.389].

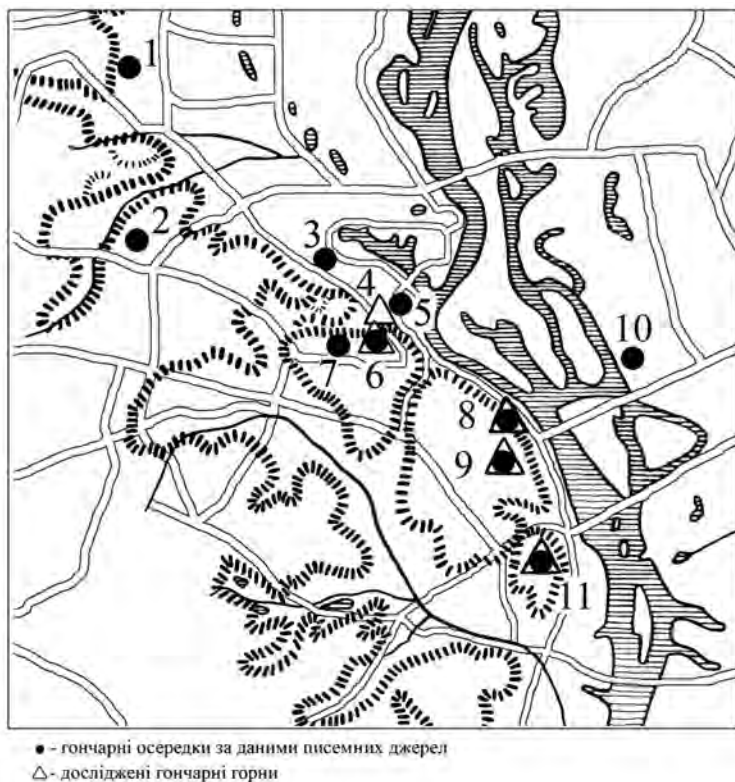
1666 року, за Переписними книгами, у Києві налічувалося 6 гончарів IV статті. Але ці відомості неповні, оскільки перепис міщан I і II статей утрачено [75, с.318-323].

Окремого цеху гончарі не мали до початку XVIII століття. Ймовірно, гончарний цех у Києві сформувався близько 1733 року [38, с.71]. 1742 року до гончарного цеху належали 48 чоловік, не враховуючи ремісників відомства Лаври, Печерська, Верхнього Міста та київських передмість [69, с.4]. 1762 року в гончарному цеху налічувалася 81 особа, ймовірно, разом із підмайстрами й учнями [2, с.171]. До їх числа не входили гончарі, підпорядковані монастирям, дані про яких є в матеріалах Рум'янцевського опису 1766 року. Згідно з цими матеріалами, у відомстві Лаври знаходилося 7 гончарів (поселення за Васильківськими воротами Печерської фортеці – 1; слобідка Свято-Озерська біля Звіринецького озера – 1; Печерський Звіринець – 5); на Звіринецькому поселенні Видубицького монастиря – 1 гончар; на слободі Вишній Кудрявець Софійського монастиря й на передмісті Плоскому – по 1 гончарю; на поселенні Микільський Полик Пустинно-Микільського монастиря – 10 гончарів [55, с.23-34, 51, 63, 65]. Тобто всього на околицях Києва гончарювало 20 сімей. Отже, можна висловити здогад, що в середині 60-х років XVIII століття на території Києва в цілому було близько 100 осіб, які займалися гончарством.

Імена гончарів відомі вже з 1666 року, а з 30-х років XVIII століття – часто трапляються в документах (переважно кахельників) [67; 68].

Перші відомі документи гончарного цеху датуються 1782–1786 роками [35; 47; 76; 19]. Згідно з цими матеріалами, 1786 року в гончарному цеху налічувалося 58 осіб [47, с.295], 1790 року – 54 особи [37, с.130], а 1794 року – 37 осіб [19, с.28].

В Описах Київського намісництва 1775–1787 років згадано гончарів усіх трьох частин Києва (Поділ, Верхнє місто, Печерськ) і зазначено, що на Подолі кожне ремесло мало цех [72, с.21, 185]. Там знаходився цеховий двір із будинком гончарного

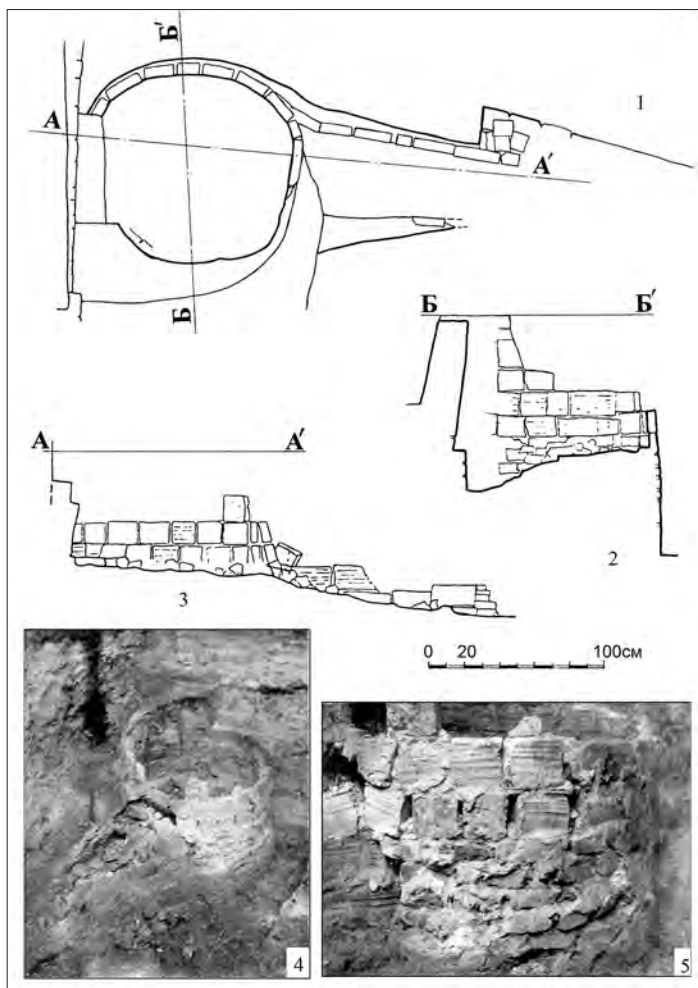
Мал.5.

Схема розміщення гончарних майстерень на території Києва: 1 – Пріорка; 2 – Сирець; 3 – Плоске; 4 – вул.Костянтинівська, 6; 5 – Поділ; 6 – урочище Гончарі-Кожум'яки; 7 – Вишній Кудрявець; 8 – Микільський Полик; 9 – Печерське містечко; 10 – Микільська Слобідка; 11 – Звіринецьке селище

цеху – біля Братського монастиря – та гончарні ряди, зосереджувалася найбільша кількість гончарних дворів – 24 (1786). Крім Подолу, цехові гончарі 1786 року проживали на: Печерську – 5 осіб, Сирці – 3 двори, Плоскому – 1 особа, Пріорці – 5 осіб [47, с.295; 76, с.56-58].

Нині на території Києва археологічно зафіксовано залишки гончарного виробництва в 5 пунктах (близько 25 горнів). Найбільшу їх кількість виявлено в урочищі Гончарі-Кожум'яки на Подолі (близько 20 горнів), одне горно – біля так званого «Будинку Петра І» (вул.Костянтинівська, 6), 1 горно – в урочищі Аскольдова Могила; 1 горно – біля Києво-Печерської лаври в Лаврському провулку; 2 горна – на Видубичах (мал.5).

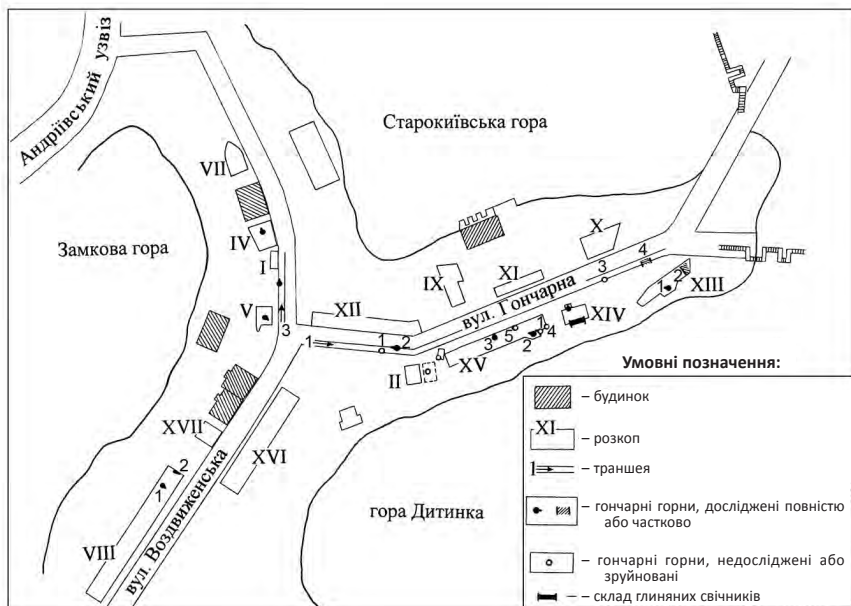
Поділ, вул.Костянтинівська, 6. Гончарне горно віднайдено 1974 року [26, с.215; 18, с.36-39, мал.53-57, кресл.V, 1, 2] у шурфі біля південного фасаду так званого «Будинку Петра I» – кам'яниці другої половини XVIII століття. Горно розміщено майже впритул до його фундаменту. Воно двох'ярусне, кругле в плані, з периферійною топкою та «козлами – стовпами в одну цеглину». Внутрішня конструкція не зовсім зрозуміла. Діаметр горна – 1,2 м, довжина топки – 1,2 м, її ширина – 0,45 м (мал.6). З боків челюстів топки є залишки цегляної кладки.

Мал.6.

Горно з розкопу на вул.Костянтинівська, 6, Київ:

1 – план; 2, 3 – перетини; 4 – загальний вигляд; 5 – фрагмент цегляної кладки
(за К.Гупалом, Г.Івакіним, М.Сагайдаком)

Мал.7. План урочища Гончарі-Кожум'яки на Подолі. Креслення Лесі Чміль

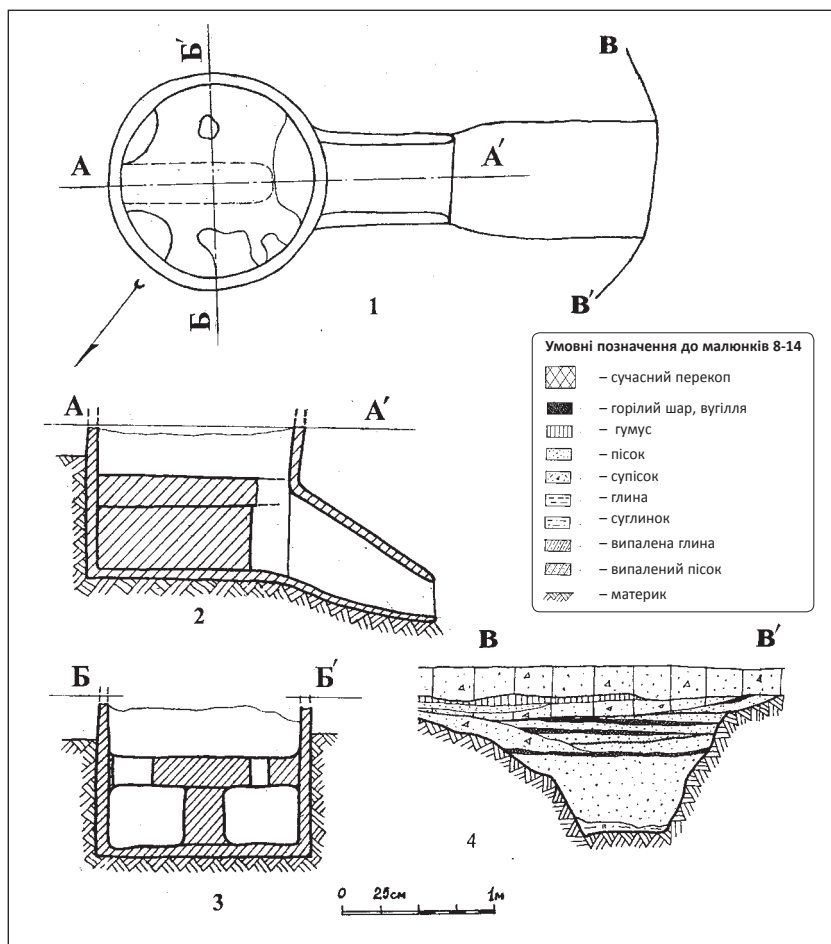
Викладено горно із сирцевої цегли на глиняному розчині. Цегла з поздовжніми канелюрами. Із креслень та фото видно, що топкова та випалювальна камери мають різну кладку: топкова – «ложком», випалювальна – на довге ребро (мал.6:4), що, вочевидь, пов'язано з покращенням теплоізоляції нижньої камери.

За характером кладки і гончарними виробами автори розкопок датують горно кінцем XVII – початком XVIII століття [26, с.215]. Верхньою межею можна вважати 30-ті роки XVIII століття – шар із монетою 1735 року перекривав горно. Продукція горна – білий глиняний посуд (горщики, макітри,ринки тощо), у тому числі полив'яний та з опискою.

Урочище Гончарі-Кожум'яки. Уперше горни в цьому районі виявив М.Сагайдак 1974 року [25, с.214-215]. У розкопі на вул.Гончарній, 8 знайдено «комплекс гончарних печей» (2 шт.), які належали до типу двох'ярусних, округлих у плані, з периферійною топкою й опорною перегородкою. Одна з них уціліла, від іншої зафіксовано лише сліди. Звітна документація, на жаль, не збереглася, і більш точних відомостей немає.

Подальші дослідження проводили впродовж 1989–1993 років експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Г.Івакіна [29, с.4-5, 7-12, 15-17, мал.12, 13-19, 21, 51-56, 59-62, 64-65, 73, 76, кресл.7, 15, 16; 31, с.13-14, кресл.16; 30, с.8-15, 22, 23, 26, 29-31, мал.17-21, 31-32, 43-45, кресл.18-20, 31, 42-49; 39; 14;

15; 16]. У результаті розкопок, виявлено 18 горнів різного ступеня збереженості й дослідженості: у зв'язку з тим, що передбачалася музеєфікація горнів, деякі з них розчищали лише частково; крім того, деякі з них з технічних причин не вдалося дослідити. Чотири горни досліджено повністю [горни 1 і 2 з розкопу VIII; горно 3 – сирцеве – з розкопу XV; горно розкопу V], шість лише частково [горни з розкопів IV, XIV, XIII (1 і 2); траншеї I (2 і 4)], вісім горнів тільки зафіксовано [горни з розкопу XV (1, 2, 4, 5); траншеї I (1 і 3); траншеї III; шурфу 29] (мал.7). Вдалося визначити тип 15 горнів. Тринадцять із них належать до I типу, а два – до II типу.

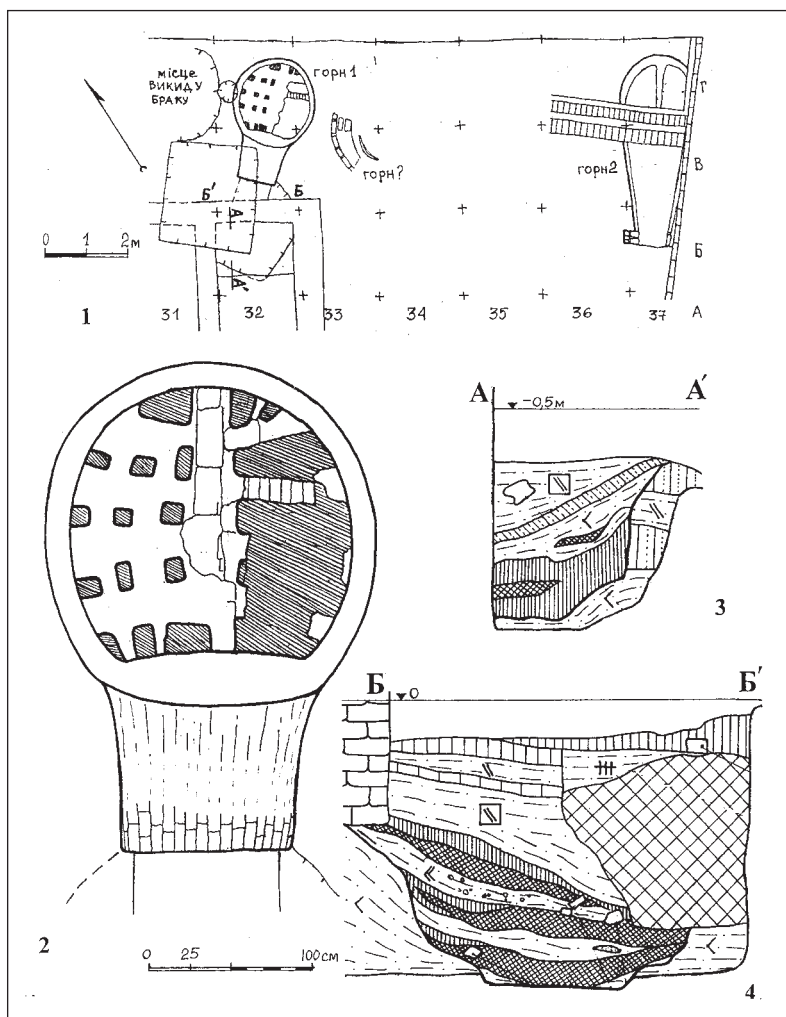
Мал.8.

Горно з розкопу V: 1 – план; 2 – поздовжній розріз; 3 – поперечний розріз;

4 – розріз «пригреблиці» [1-3 – передрук за: 16, с.109-111]

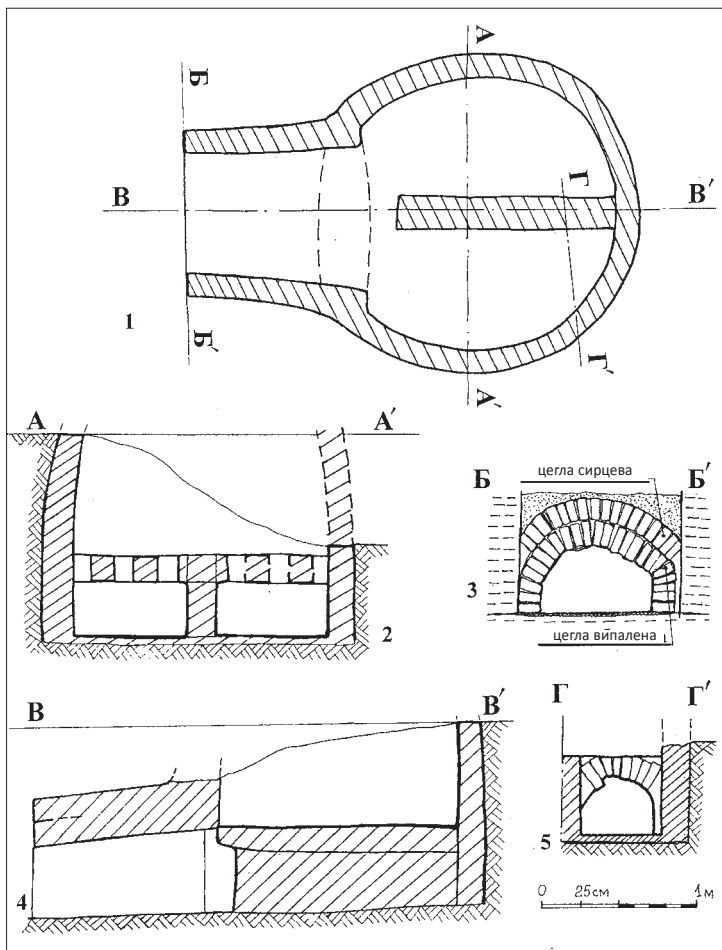
І тип. Двох'ярусні, округлі в плані (лише горно 2 з розкопу VIII овальної форми), з опорною перегородкою та периферійною топкою. Внутрішню конструкцію досліджено у 8 з них [4 повністю (мал.8-12), 4 частково (мал.13, 14)].

Горни різняться розмірами: діаметр від 1,2 м до 1,85 м, довжина топки 0,85-1,4 м, лише в горні 2 з розкопу VIII зафіксовано топку довжиною близько 2,3 м (мал.11:1), яку можна віднести до топкового каналу з тяговою функцією [9, с.117].

Мал.9.

Горно 1 з розкопу VIII: 1 – фрагмент загального плану розкопу; 2 – план горна 1 на рівні череня; 3 – поздовжній розріз «пригребіці»; 4 – поперечний розріз. Креслення Лесі Чміль

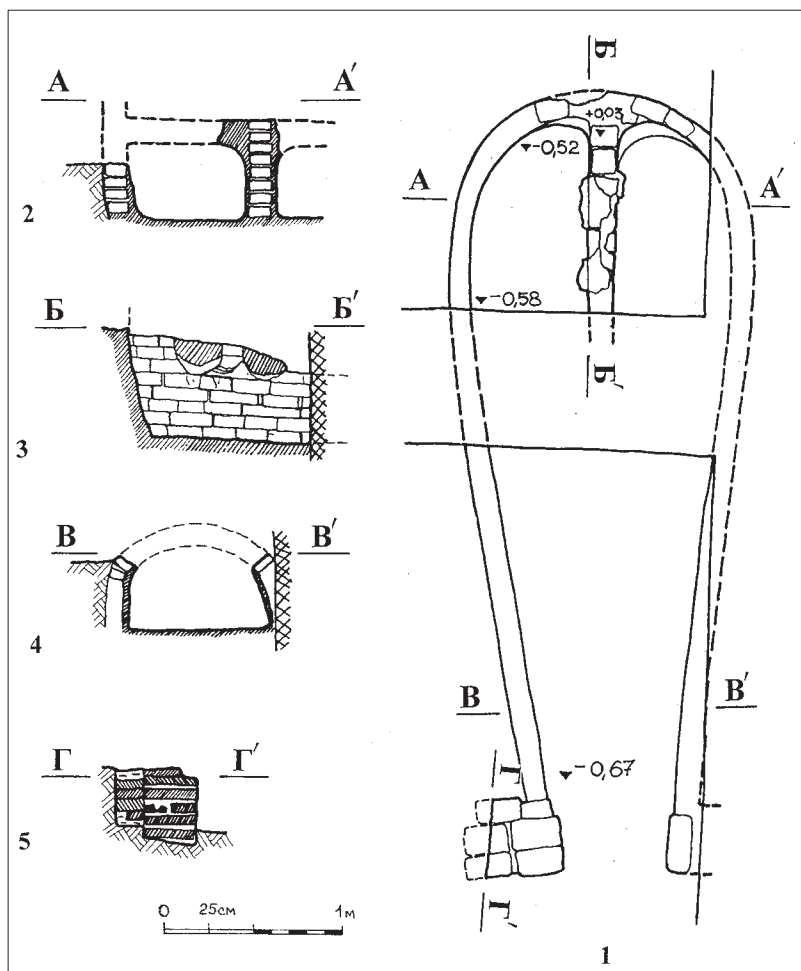

Мал.10.
Горно 1 з розкопу VIII: 1 – план на рівні череня; 2, 3, 5 – поперечні розрізи;
4 – поздовжній розріз. Креслення Лєсі Чміль

Майже скрізь зафіксовано пониження рівня череня топкового блоку в напрямку до челюстів.

Різняться горни конструкцією череня: переважно він плитковий, лише в горна 1 з розкопу VIII нижня його частина збудована у формі арок («сльос») (мал.10:5).

Кількість, розміри й форма вертикальних жаропровідних каналів у черені теж різні. «Дучки» зафіксовано лише в 4-х горнах – їх кількість від 5 до 28 штук, у плані округлі або прямокутні (мал.8, 9, 13). У трьох горнах зафіксовано «прогони» (мал.8, 9), а в одного – «поріг» (мал.13).

Мал.11. Гончарне горно з розкопу VIII: 1 – план; 2-5 – розрізи. Креслення Лесі Чміль

Горни вкопано в материк, з використанням природних схилів гір Замкової та Дитинки. У деяких випадках фіксувалась яма для горна, у двох випадках яму викопували й для топки (горно 3 з розкопу XV та 1 з розкопу VIII) (мал.10:3; 12). Стінки горнів збережено на висоту до 1,25 м, що, можливо, приблизно фіксує висоту заглибленої частини («кабиці»), адже наземна частина («клобук») руйнувалася.

Притопкові ями («пригребіці») зафіксовано лише в трьох випадках. В одному з них (горно 1 з розкопу XIII) яма мала неправильну округлу форму (мал.13:1). У двох інших (горно 1 з розкопу VIII та горно з розкопу V) притопкова яма мала похилі стінки, на рівні череня топки мала форму прямокутника, ширина якого дорівнювала ширині

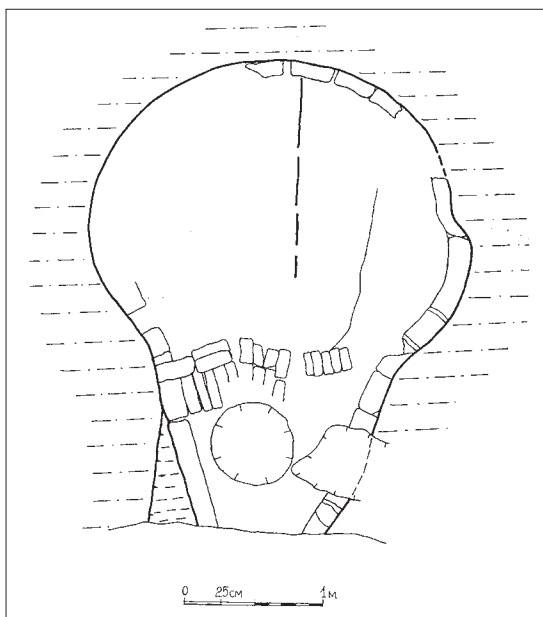
челюстів, довжина горна з розкопу VIII – 2,2 м, горна з розкопу V – не визначена (мал.8, 9). У даному випадку це був, ймовірно, прохід до топки, викопаний у материковому схилі гори.

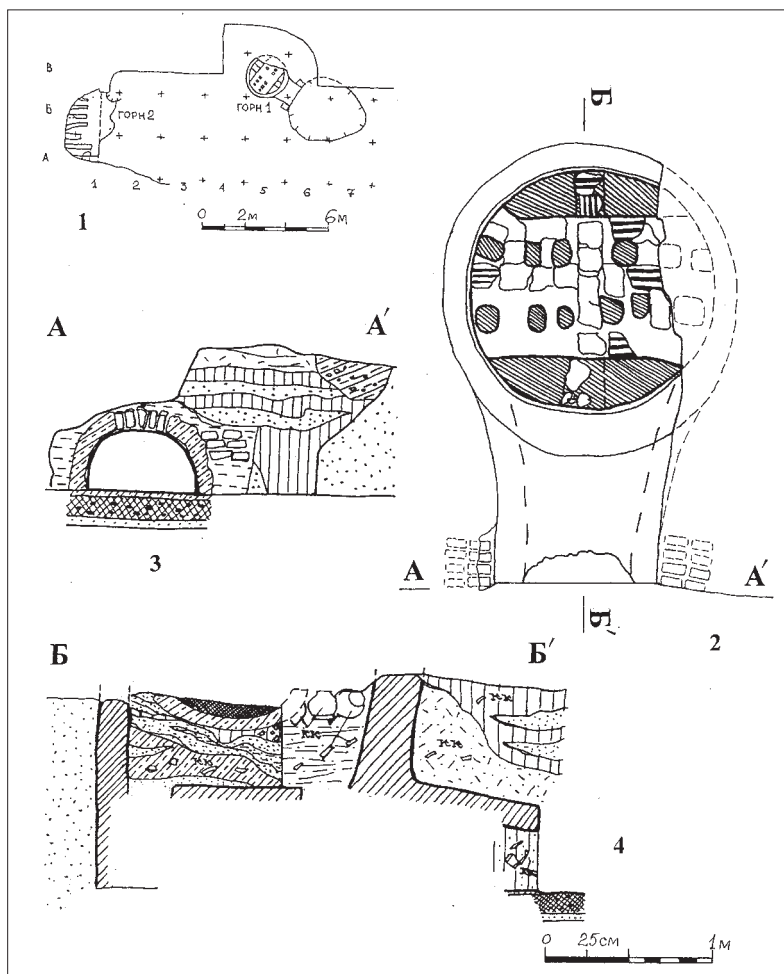
Усі горни цього типу цегляні, розмір цегли різний: 4х12х29; 6х14х25; 7х15х30 см. У кількох випадках зафіксовано будівництво із сирцевої цегли: горно 1 з розкопу VIII, горно 3 з розкопу XV (повністю сирцевий, невипалений, очевидно, недобудований), частина кільцевої стіни із сирцю в 3 ряди на розкопі VIII (мал.9:1). Крім цегли, іноді в кладку вмуровано камінь (у стінках) та кахлі (в черинь) – розкоп V; траншея I горно 4.

У двох горнах (горно 2 з розкопу VIII та горно 1 з розкопу XIII) челюсті топки обкладено цеглою з обох боків (мал.11:1, 5; 13:2, 3). Продукція цих горнів – посуд, люльки, іграшка, кахлі. Прослідковується деяка спеціалізація майстрів, хоча її межі не завжди чіткі.

II тип. Через фрагментарність досліджень та погану збереженість горнів повністю визначити їх конструктивні особливості не вдалося. Одне з них зафіксовано в стінці траншеї I на вул.Гончарній (горно 4) як прямокутний у розрізі об'єкт довжиною 4 м, з випаленими стінками, висотою до 1 м. Усередині заповнене цеглою та печиною. Фрагмент цегляної кладки із вмурованою кахлею без орнаменту зафіксовано лише в нижній частині (мал.15:1, 2). Судячи з розмірів, воно, можливо, належить до прямокутних у плані горнів, але внутрішня конструкція незрозуміла. Друге горно розміщено неподалік від першого, в розкопі XIII (горно 2). Розчищено лише частину – 4,5х2,5 м, висотою до 0,3 м, зафіксовано 5 паралельних «козлів» (?) із цегли (мал.15:3). Можливо, ці горни призначалися для випалювання будівельної

Мал.12.
Горно 3 (сирцеве)
з розкопу XV. План

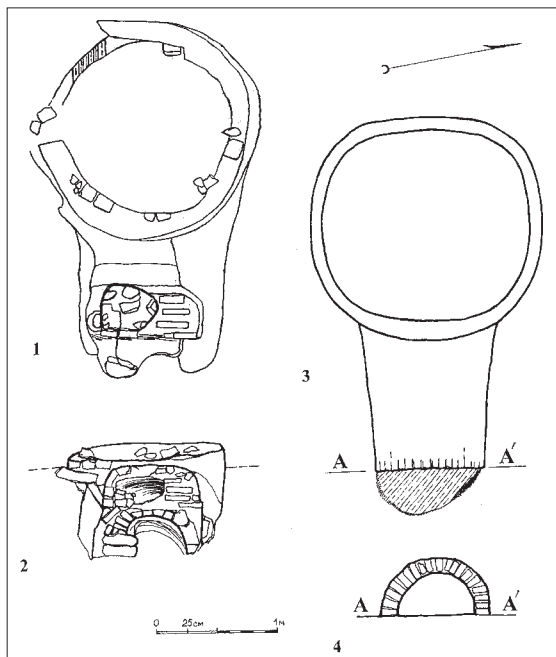

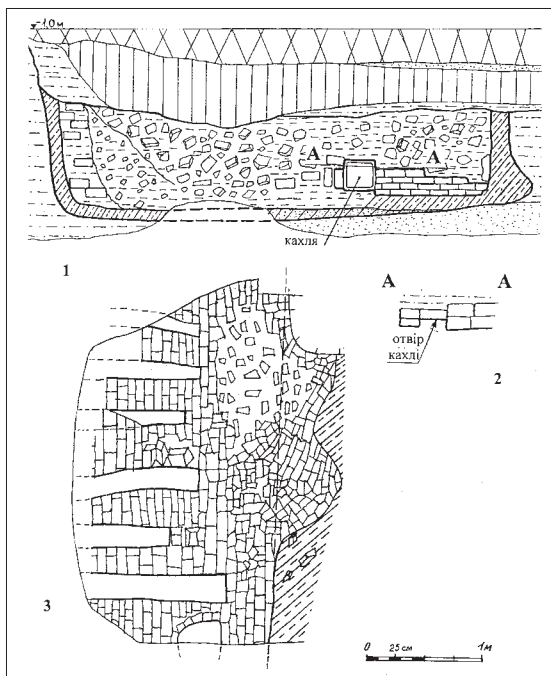
Мал.13. Горно 1 з розкопу XIII: 1 – фрагмент загального плану розкопу; 2 – план горна 1; 3 – поперечний розріз челюстів топки; 4 – поздовжній розріз. Креслення Лесі Чміль

кераміки (цегли, черепиці). Посуду в їх заповненні й поряд не виявлено, у другому горні траплялися фрагменти черепиці.

Окрім горнів, в урочищі було зафіксовано й інші об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом. Так, у кількох випадках неподалік від горнів було досліджено невеликі будівлі, ймовірно, господарського призначення. У двох випадках (розкоп VIII, XIV) біля горнів було виявлено ями – місця викидання браку. В розкопі XIV досліджено будівлю-склад, заповнену значною кількістю (більше 1 тисячі) свічників, що мали вигляд мисочки з гніздом для свічки, складених стосами по кільканадцять штук.

Мал.14.
Горни з розкопу IV і XIV:
1 – план горна з розкопу IV;
2 – вигляд горна з боку челюстів
топки; 3 – план горна з розкопу XIV;
4 – розріз челюстів топки.
Креслення Лесі Чміль (3, 4)

Мал.15.
Горни з траншеї I
та з розкопу XIII:
1 – фрагмент стратиграфічного
розрізу траншеї I з горном 4;
2 – план цегляної кладки горна 4
(фрагмент);
3 – горно 2 з розкопу XIII.
План.
Креслення Лесі Чміль

Віднайдені горни були, найвірогідніше, різночасовими: деякі з них можна датувати XVII – початком XVIII століття: у двох випадках (горно 2 з розкопу XV та горно з траншеї III) вони були перекриті шарами з монетами 1730-х років, деякі – більш пізнього часу – XVIII – початку XIX століття (горно 1 з розкопу VIII) [16, с.110]. Назва «Гончарі» в писемних джерелах фіксується лише з другої половини XVIII століття (до цього часу місцевість мала назву Кожум'яцька слобода). Згадка про неї міститься в описові подорожі Гільденштедта 1774 року: *«За укреплениями на западной стороне, рядом со Старым городом, находится овраг, называемый Гончарами, так как там живут гончарники...»* [87, с.280]. Цей район згадано в документах гончарного цеху кінця XVIII століття як район компактного проживання гончарів. Зокрема, 1799 роком датовано згадку про продаж будинку на Гончарях, у дворі якого була *«печь к выжиганию горшков и другой посуды»* [20].

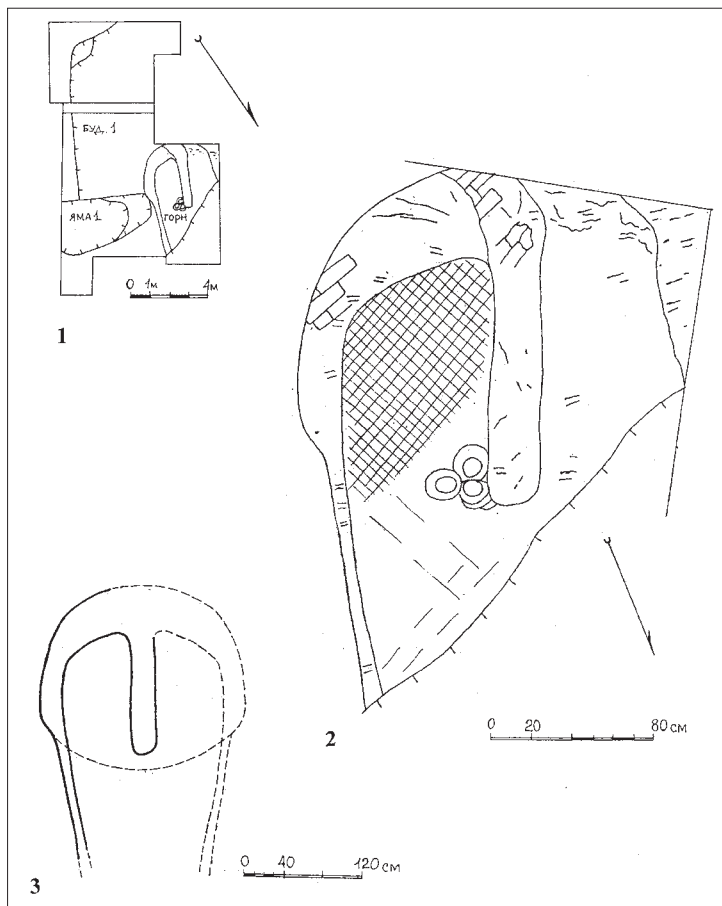
Більшість дослідників, керуючись цими даними, Гончарну слободу (вул.Гончарна та верхня частина вул.Воздвиженської) датували кінцем XVII – XVIII століттям [15, с.154; 38, с.71; 39, с.270]. Проте не виключена можливість і більш раннього, принаймні першої половини XVII століття, заселення урочища гончарями. Так, у першій половині XVII століття згадані цегельні *«за замком высоким киевским»* домініканського монастиря та, ймовірно, воеводи С.Жолкевського *«на местцах замку Киевского»* під Замковою горою [25, с.264]. Можна гадати, що тут жили замкові гончарі початку XVII століття, оскільки частина урочища в цей час належала замку. На плані Ушакова (1695) на вул.Гончарній та у верхній частині вул.Воздвиженської показано забудову [1, дод.]. На цій же території в кількох місцях зафіксовано шари з монетами першої та другої половини XVII століття. Крім того, комплексний аналіз гончарного матеріалу, зібраного в урочищі, дозволяє уточнити його хронологію. Зокрема, глиняні вироби із заповнення горна з розкопу V можуть бути датовані першою половиною XVII століття.

Урочище Аскольдова Могила. 1997 року на території урочища (розкоп І) знайдено гончарне горно (мал.16:1) [66, с.80-81, мал.1, 2, кресл.2; 65, с.34-35; 37, с.129]. Воно двох'ярусне, з опорною перегородкою та периферійною, еліптичною в плані форми топкою. Горно зруйноване, прослідкувати конструкцію череня не вдалося. Розміри вцілілої частини – 2,8х1,2 м (мал.16:2).

Зважаючи на форму горна, можна гадати, що західна його стінка є *«козлом»*, а суміш печини та глиняних виробів на захід від горна – залишками західної зруйнованої стінки. У такому випадку ширина горна становила 2,15 м при довжині топкової камери 1,6 м, довжина топки – понад 1,2 м (мал.16:3).

Стінки горна зроблено з глини, в яку вмуровано великі фрагменти плінфи та цегли-*«литовки»*. Товщина стінок горна – 0,25-0,4 м (задня стінка), топки – 0,05 м. Така значна товщина стінок топкової камери, вірогідно, була потрібна для її кращої теплоізоляції. Незначна товщина стінок периферійної топки може свідчити про те, що топку виконували підбоям у материку і потім обмазували глиною.

Продукція горна – глиняні горщики білого кольору з опискою і крайкуванням, глечики, макітри, миски, кахлі, іграшка. За виробами автори розкопок датують горно XVII століттям. Поряд, у розкопі II, виявлено яму, яку дослідники визначають як вибране глинище, в якому пласт глини становив близько 1,1 м [66].

Мал.16.

Горно в урочищі Аскольдова Могила: 1 – загальний план розкопу і;

2 – план горна (за С.Климовським); 3 – реконструкція горна

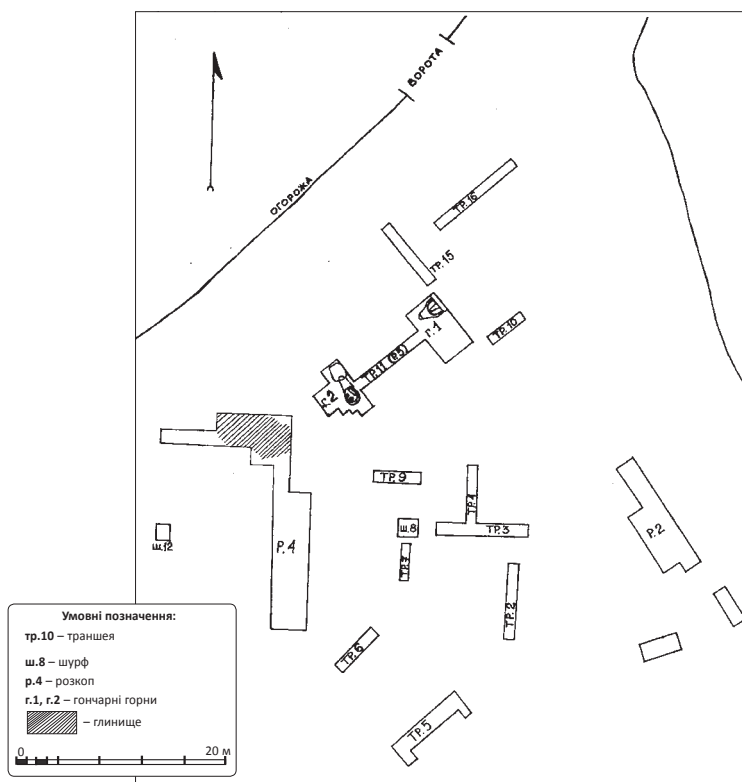
Упродовж XVII–XVIII століть на цій території було поселення Пустинно-Микільського монастиря – Микільський Полик. На плані 1713–1715 років його частину поруч і нижче монастиря позначено як «Гончарі» [38, с.129]. Це поселення зафіксовано і в матеріалах Рум'янцевського опису 1766 року. Гончарювала більша частина його мешканців – 10 сімей [55, с.65]. Це другий, після Подолу, за кількістю майстрів гончарний осередок на території Києва.

Печерськ. 2000 року під час прокладання комунікацій на території Києво-Печерської лаври, у траншеї XV-а на Лаврському провулку, зафіксовано залишки гончарного горна [28; 27, с.9-10]. Горно округлої форми, 1,5х1,5 м, висотою

— до 1,3 м, ширина топкової камери — 1,1 м. Горно ямного типу. Опорну перегородку («козел») викладено з червоної цегли (29х14-15х5-5,5 см) на глиняному розчині. Черинь викладено з неполив'яних кахель (20х22х9,2 см) з рельєфним геометричним орнаментом. У заповненні — нечисельні фрагменти глиняних виробів. Горно знаходилося на відстані 30 м на північ від фортечних мурів Києво-Печерської лаври 1695–1703 років. Приблизно на цьому місці розташовувалося подвір'я Лаврської слободи XVII століття, яку знесено 1706 року. Автори розкопок датують горно межею XVII–XVIII століть.

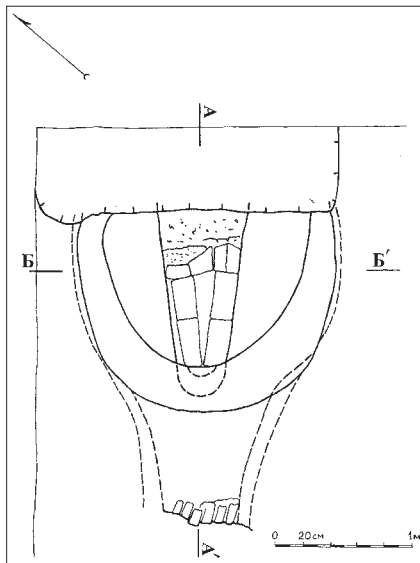
1628 року в містечку при Печерському монастирі проживали 2 гончарі [4, с.389].

Видубичі. 1971 року І.Мовчан провів археологічні дослідження на північно-східній окраїні Центрального ботанічного саду НАН України, на мису Чайка. В розкопі V знайдено 2 гончарні горни, що знаходилися на відстані 10 м один від одного (мал.17) [61, с.15-18, кресл.1, 7, табл.4-7; 62; 63; 64]. З метою музеєфікації горно

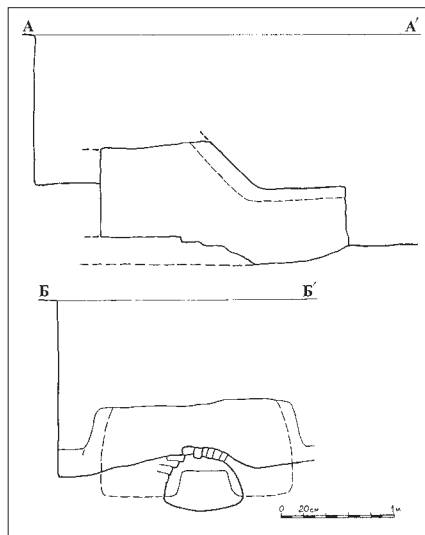
Мал.17. План траншей та розкопів на мису Чайка, Видубичі (за І.Мовчаном)

2 повністю не розчищали. Горни ямного типу (у горні 2 прослідковувалась яма, викопана за формою горна), двох'ярусні, округлі в плані, з периферійною топкою та опорною перегородкою – «козлом» (мал.18-20). Черинь зберігся лише в горні 2, він має 4 продухи розміром 0,3х0,15 м (мал.20), низ його склепінчастий («сльоси»). У горні 1 збереглася частина куполоподібного склепіння («клубук»), висотою до 0,8 м (мал.19). Горни викладено з цегли, в стінки вмуровано окремі плінфи і шматки цем'янки (вочевидь, зі зруйнованої давньоруської споруди, що знаходилася неподалік).

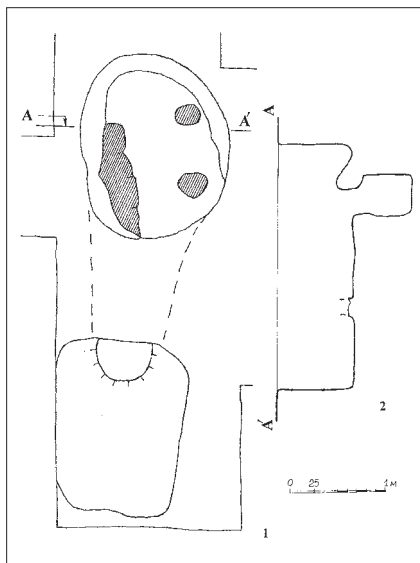

Мал.18.
Горно 1 з розкопу V на Видубичах.
План (за І.Мовчаном)

Мал.19.
Горно 1 з розкопу V на Видубичах:
поздовжній та поперечний розрізи (за І.Мовчаном)

Мал.20.
Горно 2 з розкопу V на Видубичах: 1 – план;
2 – поперечний розріз (за І.Мовчаном)

Топку горна 1 також викладено із цегли (28х14х7 см), горна 2 – прокопано в лесі й обмазано глиною. Розміри горна 1: довжина – 2,65 м, ширина – 1,7 м, (мал.18, 19); горна 2: довжина – 1,6 м, ширина – 1,4 м (мал.20). Прослідковано притопкові ями (у горна 2 – подібна до прямокутної форми, 1,8х1,4 м), на дні ями горна 1 знайдено монету 1608 року. Продукція горнів – кахлі й посуд трьох видів: без орнаментациї, з опискою, з підполив'яною мальовкою «*ріжкуванням*».

Неподалік, у розкопі IV (мал.17) досліджено вибране глинище (8,х3,7х2,5 м), у заповненні якого знайдено велику кількість глиняних виробів і монету першої половини XVII століття. Дослідник датував горни кінцем XVI – початком XVII століття. Це найперші горни з проаналізованих у цій роботі.

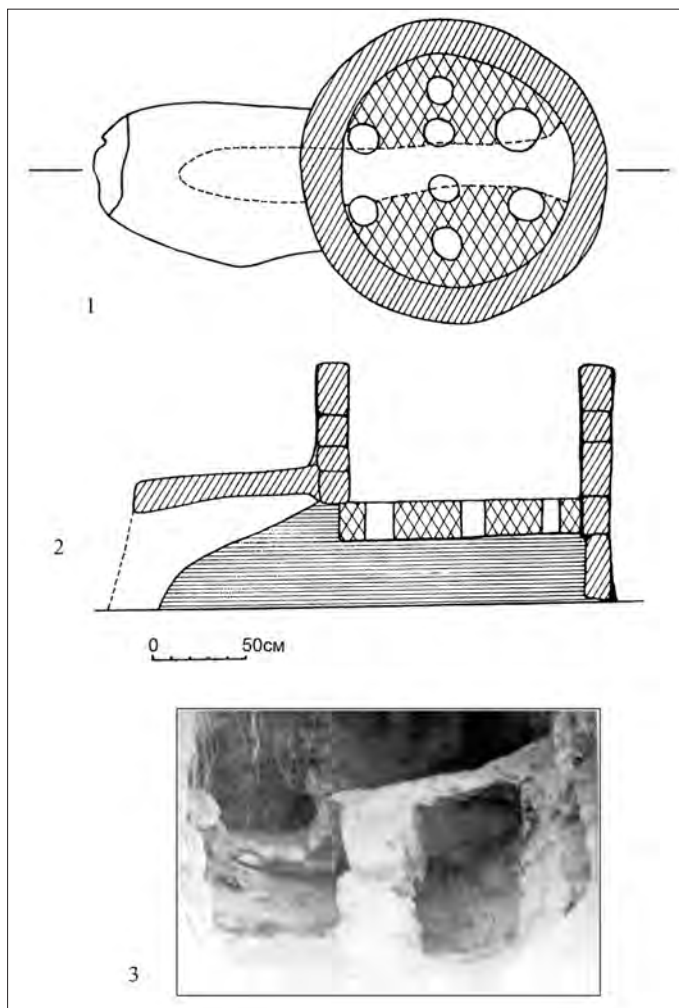
На цьому місці розташовувалося Звіринецьке селище, в якому гончарі проживали й у XVIII столітті [55, с.32, 34].

Білогородка. На початку XX століття Вікентій Хвойка дослідив два горни, одне з яких належало до давньоруського часу, хоча інший дослідник датував його XVII століттям. Горно використовували для випалювання кахель [94, с.91]. Викладене з цегли на глині, всередині розділене «*поздовжньою перегородкою із глини*» і мало «*2 отвори для диму*». Висота – 1 м, довжина – 2,4 м, ширина – 1,9 м. Добре збережене. Більш детальна інформація відсутня. Ймовірно, горно належало до типу двох'ярусних, з опорною перегородкою та периферійною топкою, ймовірно, овальної форми.

Біля горна знайдено велику кількість кахель, що не були в ужитку. Оздоблені геометричним, рослинним орнаментами та різними сюжетними зображеннями (лев, Самсон тощо) з написами. Зіставивши окремі кахлі, можна було отримати напис: «*ремесникъ Бѣлогородскій*» [95]. Очевидно, це був лише фрагмент напису. Аналогічний напис на кахлях, але збережений повністю, виявив Володимир Антонович у Білогородці ще в 70-ті роках XIX століття: «*сию пѣчь робиль Матвиѣ Барытошевичъ родомъ съ Парцева, ремесникъ Бѣлогородскій*» [3, с.303]. Писемних згадок про гончарство Білогородки не знайдено. Судячи зі знахідок сюжетних кахель, аналоги яким відомі в Києві в прошарках кінця XVII – початку XVIII століття, горно можна датувати приблизно тим же часом.

Ще одне гончарне горно в Білогородці 1969 року віднайшов Борис Рибаків [83, с.18-19]. Його діаметр становив 1,6 м, висота стінок випалювальної камери – 0,75 м (мал.21). Випалювальна камера, вірогідно, була відкритою, оскільки її верхній обріз чіткий, незруйнований. Висота топкової камери – 0,4-0,45 м. Товщина череня – 0,25 м, у ньому 8 отворів – «*дучок*». Довжина периферійної топки – 1,1-1,15 м. Особливістю даного горна є дуже довга опорна перегородка (2,4 м), яка виходила в топкову камеру й розділяла її навпіл.

Стінку горна викладено з жолобчастої цегли розміром 0,16х0,3 м, а черинь, «*козел*» та периферійну топку, ймовірно, з глини. Горно споруджено в ямі, зовнішні стінки його обмазано глиною, а зсередини – лише шви між цеглою. Біля південної стінки горна зафіксовано 4 стовпові ями від будівлі розміром 4х3 м, можливо, навісу. Автор розкопок датував горно XVII століттям. На спорудження випалювальної споруди саме в цей час вказує й жолобчата цегла, з якої його зроблено. Але,

Мал.21.

Горно з Білогородки: 1 – план; 2 – розріз; 3 – фрагмент плану розкопу II
(за Б.Рибаківим)

як можна гадати з фото у звіті, заповнений він більш пізньою керамікою (друга половина XVII – XVIII століття).

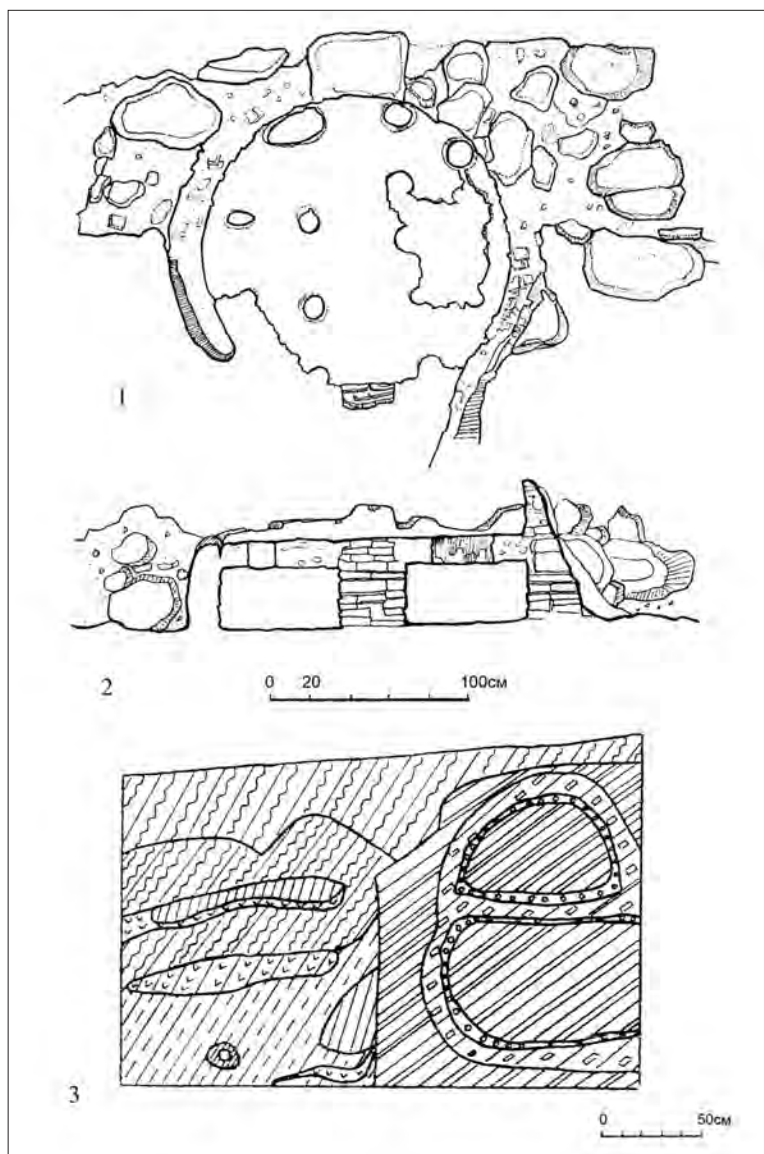
1982 року Є.Ліньова виявила ще одне горно над дорогою, що вела через річку Ірпінь. Горно стало помітним у результаті зсуву ґрунту. Воно вціліло лише частково (частина з периферійною топкою зруйнована, очевидно, в результаті зсуву). Його загальна висота – 1,5 м, випалювальної камери – 0,58-0,6 м, топкової камери – 0,73-

0,77 м. Товщина череня – 0,13-0,16 м. Внутрішній діаметр по череню – 1,38 м, по верху – 1,28 м. Ширина «козла» – 0,3 м. Про матеріал, з якого складене горно, даних немає. Заповнений посудом, у тому числі й цілими формами, який автор розкопок датував XVIII–XIX століттями [52, с. 7-8].

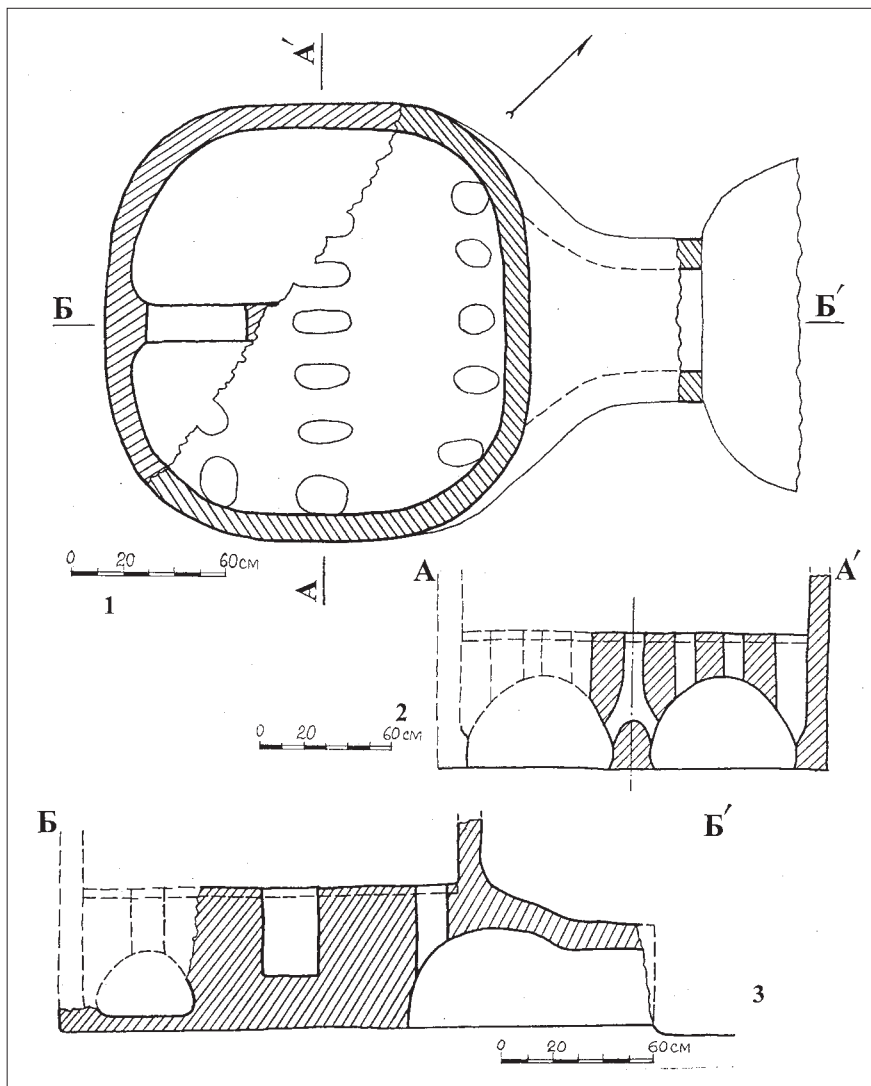
Переяслав-Хмельницький. 1666 року в Переяславі згадано 1 гончаря [75, с. 206]. В Описах Київського намісництва 1786 року вказано, що глиняний посуд «...в самом городе делается и продается в оном же городе и по другим соседним ему уездным городам и местам» [72, с. 61]. У описах 1798–1800 років згадано в Переяславі 5 «горшечников» [73, с. 44]. Археологічно досліджено три горна. Перше відкрив М. Каргер (1956), а розкопали Р. Юра, М. Сікорський, Ю. Асєєв (1960) [100, с. 2, 4-5]. Горно викладено на залишках стіни XI століття, яка оточувала подвір'я митрополита [99, с. 203]. Воно овальної форми, 1,5х2 м, стінки випалювальної камери вціліли на висоту до 0,3 м (мал. 22). Товщина череня становить 0,12 м, у ньому зафіксовано 14 отворів круглої й овальної форм, діаметром до 0,12 м. Висота топкової камери 0,45 м. Уціліла частина периферійної топки, довжиною 0,8 м і шириною 0,4 м. Товщина стінок топкової камери більша, ніж товщина стінок випалювальної камери.

Викладено горно з каменів та плінфи стіни XI століття, серед яких зустрічаються фрагменти брускової жолобчастої цегли. Заповнено горно глиняними виробами побутового призначення.

Автори розкопок датували горно XVII століттям, про що свідчить використання жолобчастої цегли, а також той факт, що його було перекрито земляним бастионом початку XVII століття. Досліджено ще 2 горни: перше 1989 року на вул. Малій Підвальній розкопав М. Буйлук [85, с. 25-28, кресл. 14-16, ф. 59; 10], друге 1994 року на вул. Московській, 19 – О. Колибенко [42, с. 5-9, мал. 11-19; 41]. За конструкцією горни відносяться до одного типу – двох'ярусні, з опорною перегородкою і периферійною топкою (мал. 23-25). Суттєвою відмінністю в конструкції є наявність у першого з них отвору в задній частині перегородки, завдяки чому забезпечується рух розжарених газів по кільцевій траєкторії (мал. 23). За цією ознакою Олександр Бобринський відніс такі горни до окремого виду [9, с. 190]. Різняться горни також за розмірами й формою: в плані перше подібне до прямокутного із заокругленими кінцями, діаметр – 1,55 м, довжина топки – 0,8-0,85 м; друге горно – кругле; діаметр – 1,6-1,7 м (довжину топки не визначено). У черені першого горна – 17-18 «дучок» (мал. 23:1), черинь другого зруйновано, зафіксовано лише сліди 6 жаропровідних каналів – 4 «прогони» і 2 «дучки» (мал. 24:1). Викладено горни також з різного матеріалу: стінки першого – із сирцевих блоків 17х5 см (із вмурованими 2 кахлями), «козел» і черинь із цегли (10х5 та 14х5 см). Стінки другого горна викладено з вальків (глина з половиною), «козел» зроблено в лесі і зверху вмуровано ряд кахель. Із кахель, очевидно, було викладено й черинь (мал. 24, 25). У першого горна зафіксовано припичну яму округлої форми (мал. 23:1). Перше горно датовано кінцем XVII – початком XVIII століття, друге – другою половиною XVII століття. Продукція обох горнів – посуд і кахлі, проте, якщо в другому виявлено тільки глиняні горщики світлого кольору, декоровані опискою, то в першому – ще й глиняні вироби з підполив'яною мальовкою, а також димлені вироби [41; 10].

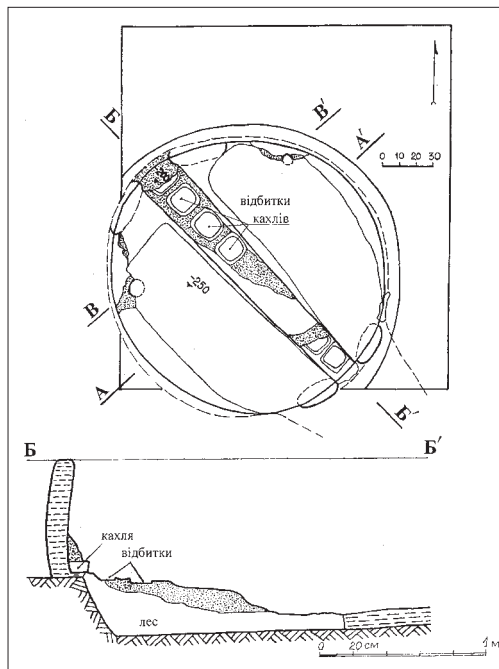

Мал.22.
Горно з Переяслава-Хмельницького: 1 – план; 2 – розріз (за Р.Юрою)

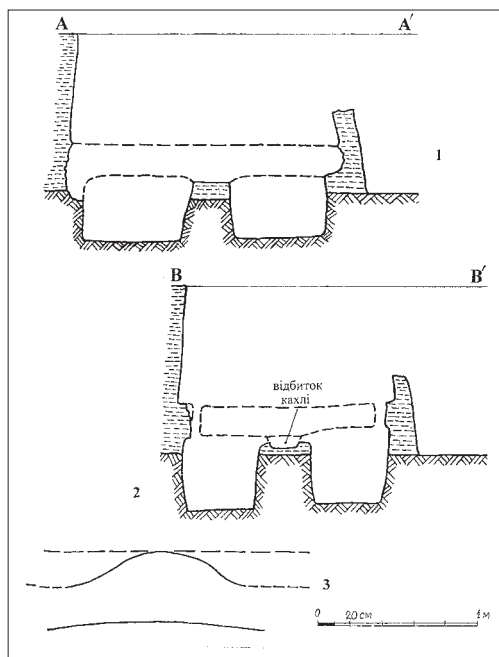

Мал.23.
Горно 1 з Переяслава-Хмельницького: 1 – план; 2 – поперечний розріз;
3 – поздовжній розріз [10, с.250-253]

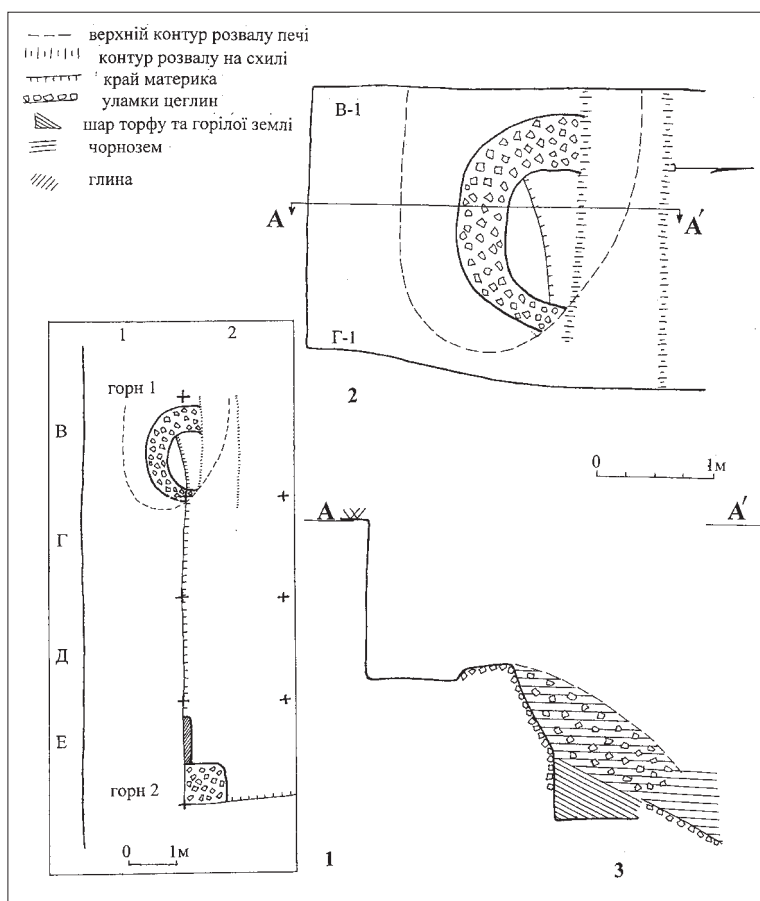
Мал.24.
Горно 2
з Переяслава-Хмельницького:
план та поздовжній розріз
(за О.Колибенком)

Мал.25.
Горно 2 з Переяслава-Хмельницького:
1, 2 – поперечні розрізи;
3 – вид на вхід до топки з півночі
(за О.Колибенком)

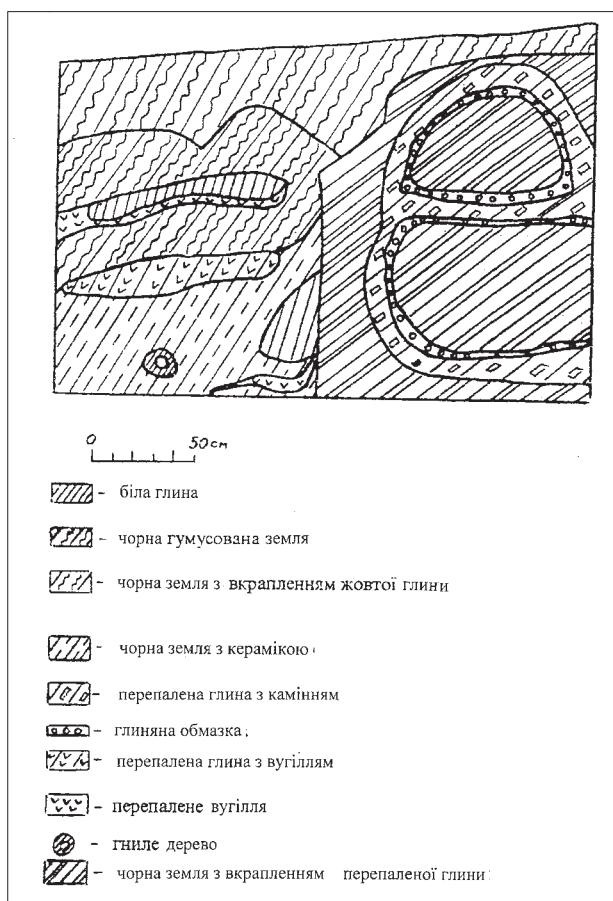
Корсунь. Під час досліджень 1991 року розкопу V А.Сміленко та І.Шекера [90, с.10-11, мал.2, 16, 17; 89] віднайшли два горни поганої збереженості (мал.26). У першому горні прослідковано залишки зруйнованої топки напівовальної форми діаметром 1,8 м угорі та 1,1 м внизу (топкова камера?). Викладена із цегли-сирцю жовтуватого кольору 14х12х6 см. За 5 м від неї знайдено залишки ще більш зруйнованого горна, складеного з такої ж цегли-сирцю. Можливо, горни мали одну загальну передпічну яму. Беручи до уваги той факт, що в горнах та біля них, окрім цегли, нічого не виявлено, автори розкопок визначають їх як цегельню, споруджену, можливо, у зв'язку з будівництвом Спасо-Преображенської церкви початку ХІХ століття. Розміри і характер цегли з обох горнів відповідають цеглі з руїн церкви [90, с.10; 89, с.54].

Мал.26. Горни з Корсуня: 1 – схема розташування горнів у розкопці;
2 – план горна 1; 3 – розріз (за А.Сміленко, І.Шекерою)

Суботів. Залишки гончарного горна віднайшов 1953 року Г.Логвин [53, с.54], проте детальну інформацію про нього відшукати не вдалося, і конструкцію відновити важко. У звіті лише сказано, що «...цей хід має довжину трошки більше 5 м. При вході в цей хід угору є хід, ...що раніше цей вертикальний хід правив за димар. При розчищенні ходу знайдено багато шлаку і поливи та бракованих черепиць та кахлів. Очевидно, це рештки печі, де вироблялись кахлі, плитки для підлоги та черепиця» [54, с.120].

Ще одне гончарне горно 1993 року дослідили співробітники Чигиринського музею на садибі одного з жителів села [17]. Це єдине із розглянутих горнів, що вціліло по всій висоті. Має перекриття у вигляді склепіння (мал.27). Його висота – 1,36 м, належить до типу двох'ярусних, наближене до прямокутного в плані,

Мал.27. Гончарне горно із Суботова: розріз [Передрук за: 17, с.86-91]

довжина випалювальної камери (за кресленнями) – 0,7-0,75 м. Про форму та розміри периферійної топки даних немає, конструкція «козла» і череня також не зовсім зрозуміла. Черень має «наскрізні круглі отвори». Горно викладено з місцевого пісковику на глині, всередині обмазано глиною; його вкопано в землю і зверху вкрито шаром ґрунту. Продукція горна – глиняні горщики світлого кольору з опискою. Автори датують його, за матеріалами, XVII століттям.

Прямих писемних свідчень про гончарство Суботова не знайдено. Проте на початку XX століття М.Іонов зафіксував переказ старожилів села, за яким гончарний промисел у селі був особливо розвинений за Богдана Хмельницького в першій половині XVII століття, коли, крім горщиків і кахель, виготовляли й цеглу. Дослідник ще бачив залишки горна для випалювання цегли, яка відрізнялася розміром від тогочасного «загальноприйнятого» стандарту (26,4x13,2x6,6 см) – була товщиною на 1/3 (26,4x13,2x9,9 см) [24, с.6].

Згадки про гончарство Суботова XVIII століття зафіксовано також у Пантелеймона Куліша. Один зі старожилів села, оповідаючи різні історії про Коліївщину (приблизно 40-ві роки XIX століття), згадував, що гайдамака «Неживий робив колись горшки у Артема гончара...» [45, с.278].

Таким чином, розглянуто залишки дев'яти гончарних майстерень у п'яти осередках Середнього Подніпров'я. Усі горни, в яких можна прослідкувати конструкцію за методикою Олександра Бобринського, відносяться до першого класу – з вертикальним рухом гарячих газів. За принципом облаштування топкового блоку їх можна розділити на два типи. До I типу належать двокамерні горни з периферійною топкою та однією опornoю перегородкою. За формою в плані можна виділити 2 різновиди: округлі (чи овальні) й підпрямокутні. У більшості округлих горнів периферійна топка відділена в плані, лише в трьох випадках цього не зафіксовано (овальні чи грушоподібні в плані горни), що дозволяє виділити за цією ознакою дві групи горнів.

Опорна перегородка майже завжди глуха, ділить топкову камеру на два жаропровідні канали, але в топку не виходить (вид III за Олександром Бобринським). Виняток становить горно з Переяслава-Хмельницького, яке має отвір у задній частині перегородки, що дозволяє віднести його до окремого виду (вид IV за Олександром Бобринським).

Периферійні топки частково (довжиною до 0,9 м) та повністю (довжиною 0,9-1,2 м) сформовано (за класифікацією Олександра Бобринського), лише в одному випадку топка довжиною 2,3 м виконує також тягову функцію. У багатьох випадках черень топки нижчий за черень топкової камери, що було потрібно для поліпшення тяги.

Горни мають повністю сформований розділовий пристрій між випалювальним і топковим блоками та трубчасті теплопровідні канали. Зафіксовано різницю в конструкції черенів горнів (наявність або відсутність арочного склепіння в його нижній частині – «сльосів»), а також у кількості, розмірах і формі «дучок». У деяких горнах є «прогони», у деяких вони відсутні.

Горни цього типу використовували для випалювання посуду, кахель, дрібної пластики, ймовірно, цегли.

Два горни з Києва, вірогідно, відносяться до II типу: прямокутні в плані, з кількома паралельними жаропровідними каналами (можливо, з одним поздовжнім і кількома поперечними). Оскільки досліджено їх недостатньо, більш детально проаналізувати конструкцію неможливо. Очевидно, їх використовували для випалювання будівельної кераміки – цегли й черепиці.

Більшість горнів цегляні, причому в багатьох випадках зафіксовано використання сирцю для їх будівництва. Крім цегляних, є горни з глини (Переяслав-Хмельницький, Аскольдова Могила), з каменю (Суботів) та з горщиків (Вишгород). За етнографічними даними, термін служби цегляних горнів сягав до 35 років, глиняних – до 20 років, горщиків – до 10 років [24, с.26]. Досить часто окремі конструктивні елементи горнів складено з різних матеріалів. Наприклад, «козел» викладено з глини в цегляному горні (Любеч, Білогородка), «козел» – у лесі (Переяслав-Хмельницький) тощо. Під час будівництва горнів часто використовували інші будівельні матеріали, які вмуровували в цегляну кладку: камінна, плінфа, шматки цем'янки, цегла-«литовка», кахлі. Нерідко під час будівництва череня використовували кахлі як основний будівельний матеріал (горно 2 з Переяслава-Хмельницького; горно з розкопу V на Гончарях-Кожум'яках, горно біля Києво-Печерської лаври в Києві).

Для будівництва горнів у більшості випадків використовували природні схили (хоча й не завжди). Усі досліджені горни – ямного типу: яма фіксувалася в багатьох випадках. Причому у двох випадках на Гончарях-Кожум'яках та в Києві зафіксовано яму за формою топки. Для кращої теплоізоляції іноді стінки топкової камери робили товщими, ніж стінки випалювальної, що відомо і в сучасному гончарстві.

Притопкові ями – «пригребиці» – досліджено недостатньо, а тому визначити їх особливості поки що немає змоги.

Також дуже мало інформації про завершення випалювальних камер – «клобук», адже ця частина майже завжди зруйнована, оскільки виступає над поверхнею землі. Тільки в горні з Суботова збереглося куполоподібне перекриття. Залишки такого перекриття має горно 1 з Видубичів (Київ). Окрім того, як мінімум у двох горнах воно передбачалося технологічним процесом там, де вироблялася димлена кераміка (горно 1 з Переяслава-Хмельницького та горно 1 з розкопу VIII на Гончарях-Кожум'яках у Києві). Про завершення інших горнів нічого певного сказати не можна.

Через незначну кількість досліджених горнів поки що важко визначити їх хронологічні й регіональні відмінності. Можна лише виділити невеликі розміри ранніх горнів (кінець XVI – першої половини XVII століття). Також вони мали простішу конструкцію череня, ніж горна XVIII століття, й були зроблені переважно з глини або горщиків. Натомість горна XVIII століття більших розмірів, черинь у них часто зі «слъосами». Викладено їх здебільшого з цегли.

Можна простежити також деякі схожі чи відмінні риси придніпровських горнів із синхронними їм гончарними печами з інших територій України, яких теж нараховано одиниці. Придніпровські горни I типу аналогічні горнам з Полтавщини [13; 93, с.68-70]. До цього ж типу, очевидно, належать горни (принаймні одне з них – №2) із села Велика Кужелова в Хмельниччині [23] з деякими відмінностями в конструктивних рішеннях. Суттєву відмінність має горно з Рівненщини [102, с.135-

138], в якого є опорний стовп, а не перегородка. Можливо, тут прослідковується та закономірність, яку Юрій Лашук відзначав у конструкціях горнів Полісся ХХ століття і яка полягала в наявності стовпа в гончарних печах з територій на захід від річки Горинь [48, с.75]. На теренах Східного Полісся і Середнього Подніпров'я на початку ХХ століття переважали горни з опорною перегородкою [24, с.22]. Ці відмінності в конструкціях беруть свій початок з пізньоримського часу, коли вони вказували на ареал запозичення конструкції горна (проте надто широкий): з перегородкою – наслідували кельтські взірці, зі стовпом – римську (стару грецьку) традицію [11, с.29]. На території Середнього Подніпров'я в давньоруський час були відомі горни обох видів – з перегородкою і зі стовпом [84, с.118, 165]. Упродовж XVI–XVIII століть тут, ймовірно, переважали горни з перегородкою, хоча питання про існування гончарних печей зі стовпом залишається відкритим. Теплотехнічні споруди XVIII століття досліджували також на Сході України, у Луганщині [43], але в них не виділено якоїсь внутрішньої конструкції. Це, власне, не горни, а однокамерні печі, що, можливо, фіксують уже іншу культурну традицію (пов'язану з донським козацтвом).

Аналоги прямокутним горнам з кількома паралельними горизонтальними жаропровідними каналами відомі для більш раннього часу. Поширені вони були, зокрема, у середньовічному Криму, в золотоординських містах Поволжя і Пруто-Дністров'я. Наслідували ці горни римську традицію і використовували їх для випалювання будівельних і великих тарних виробів [74, с.73-74]. Відомо також про горно давньоруського часу для випалювання плінфи в Чернігові, що мало 2 продовжних і 6 поперечних топкових каналів, але було округлої форми [81, с.137-138].

Продукція, яку виготовляли в гончарних майстернях, різноманітна: будівельна – цегла, черепиця, кахлі; побутова – посуд, люльки, іграшка, каганці; культова – кадильніці (куришки). Майже скрізь виготовляли полив'яні вироби, а в трьох осередках існувала підполив'яна мальовка в техніці різькування: у Переяславі-Хмельницькому, в Києві на Видубичах та Гончарях-Кожум'яках, що свідчить про досить високий рівень гончарного виробництва.

Головні перспективні напрямки подальших досліджень гончарних осередків полягають у пошукові писемних та архівних джерел, комплексному археологічному дослідженні вже відомих центрів, удосконаленні методики розкопок і фіксації залишків гончарного виробництва, застосуванні хімічних та інших природничих методів аналізу фурмувальних мас і глин. На основі цього можна буде скласти максимально повний каталог гончарних осередків, визначити хронологічні й регіональні відмінності горнів, особливості технологічного процесу. Це також дасть змогу отримати інформацію про обсяги виробництва продукції, її асортимент і специфіку, а також про торгівлю глиняними виробами як у межах Середнього Подніпров'я, так і всієї України.

1. Алфёрова Г.В., Харламов В.А. *Киев во второй половине XVII века.* – К.: Наукова думка, 1982. – 160 с.
2. Андриевский А. *Исторические материалы: Из архива Киевского губернского правления.* – К.: Типография губернского правления, 1885. – Вып.8. – 223 с.

3. Антонович В.Б. Отчет о поездке в Белгородку с археологическою целью // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – К.: Университетская типография, 1879. – Кн.1. – С.302-303.
4. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1886. – Ч.7. – Т.1. – 647 с.
5. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1890. – Ч.7. – Т.2. – 644 с.
6. Архив Юго-Западной России. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1905. – Ч.7. – Т.3 – 596 с.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К.: Наукова думка, 1998. – 232 с.
8. Балакін С. Археологічні пам'ятки Лаврського провулку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 2003. – Вип.12. – С.59-67.
9. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М.: Наука, 1991. – 213 с.
10. Буйлук М.М. Гончарний комплекс кінця XVII – початку XVIII ст. із Переяслава // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа /Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1 – С.250-253.
11. Вакуленко Л.В. Витоки гончарного виробництва III–IV ст. н.е. у Східній Європі // Археологія. – 2000. – №3. – С.28-36.
12. Василенко В. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1902. – 78 с.
13. Виноградская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII–XVIII вв. на Полтавщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава: Видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С.182-186.
14. Герасимов Д.М. Гончарний комплекс в урочищі Гончарі-Кожум'яки // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доповідей I Науково-практичної конференції до 140-річчя з дня народження В.В.Хвойки. – К., 1991. – С.28-30.
15. Герасимов Д.М. Гончарный комплекс из раскопок Киева // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. – К.: МО «КПГИКЗ», 1995. – С.149-156.
16. Герасимов Д.М. Гончарні горни XVIII ст. з Києва (за матеріалами розкопок урочища Гончарі-Кожум'яки) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірник наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип.2. – С.109-111.
17. Гуля В., Гуля О. Гончарна піч // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1997. – Вип.6. – С.86-91.
18. Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – №1974/28. – 43 с.
19. Данченко Л.С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – К.: Мистецтво, 1974. – 191 с.
20. Державний архів м.Київ. – Ф.329. – Оп.1. – Од.зб.14. – Арк.5.

21. Ершов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // *Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти*. – Ніжин, 1926. – Кн.6. – С.83-124.
22. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
23. Захар'єв В. Гончарний комплекс рубежу XVIII століття з Великої Кужелови на Поділлі // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995*. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.109-115.
24. Ионов Н.Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии // *Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению губернского земского собрания* – К.: Типография наследника К.Круглянского, 1912. – С.1-77.
25. История Киева: В 3-х т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.1. – 407 с.
26. Івакін Г.Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. – К.: Наукова думка, 1976. – С.214-221.
27. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської Лаври у 2000 р. // *Могилянські читання*. – К.: Пульсари, 2001. – С.126-135.
28. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Звіт про археологічні дослідження котловану та траншеї ТП-255 по Лаврському провулку у 2000 р. // *Науковий архів Інституту археології НАН України*. – Фонд експедицій. – №2000/94. – 68 с.
29. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А. Звіт про роботи на Гончарах та Кожум'яках у м.Києві в 1989 р. // *Науковий архів Інституту археології НАН України*. – Фонд експедицій. – №1989/286. – 29 с.
30. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки (вул.Гончарна та Воздвиженська) в Києві в 1992 р. // *Науковий архів Інституту археології НАН України*. – Фонд експедицій. – №1992/33. – 151 с.
31. Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Звіт про розкопки Кожум'яцького заgonу в 1990 році // *Науковий архів Інституту археології НАН України*. – Фонд експедицій. – №1990/34а. – 82 с.
32. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
33. К истории цехов // *Киевская старина*. – 1899. – №6. – С.132-133.
34. Казаков А.Л., Потапов И.А. Отчёт об охранных археологических работах на Любечском посаде в 1990 г. // *Науковий архів Інституту археології НАН України*. – Фонд експедицій. – №1990/124. – 104 с.
35. Карачківський М. Архівна спадщина київських цехів // *Записки історично-філологічного відділу Української академії наук*. – К.: Друк, 1927. – Кн.ХІ. – С.262-286.
36. Карачківський М. Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби // *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*. – К.: Всеукраїнська академія наук, 1931. – Зб.1. – С.133-149.
37. Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790-м году // *Киевская старина*. – 1891. – №7. – С.129-131.
38. Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К.: Стилос, 2002. – 229 с.

39. Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чебановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 рр. // *Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984–1989 рр.* – К.: Наукова думка, 1993. – С.238-270.
40. Козюба В., Орлов Р., Чебановський А. Пізньосередньовічні матеріали з досліджень Вишгорода 2002 р. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей.* – К.: Часи козацькі, 2003. – Вип.12. – С.47-48.
41. Колибенко О. Гончарна піч другої половини XVII століття з Переяслава // *Переяславська земля і світ людини.* – Київ–Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. – С.23-24.
42. Колибенко О.В. Звіт про дослідження Переяславської постійнодіючої археологічної експедиції на території міста Переяслав-Хмельницького у 1994 р. // *Науковий архів Інституту археології НАН України.* – Фонд експедицій. – №1994/63. – 61 с.
43. Красильников К. Археологический аспект истории казацкого посёлка «Луганской» // *Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва.* – К.: Часи козацькі, 1994. – Вип.3. – С.36-40.
44. Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* – К.: Наукова думка, 1980. – Вип.14. – С.53-60.
45. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб.: Типография А.Якобсона, 1856. – 322 с.
46. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К.: Типография К.Н.Милевского, 1888. – Т.1.: Полк Стародубский. – 470 с.
47. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX ст. // *Київ та його околиця в історії і пам'ятках.* – К.: Держвидав України, 1926. – С.275-307.
48. Лацук Ю. Народне мистецтво Українського Полісся. – Львів: Каменяр, 1992. – 134 с.
49. Лацук Ю. Українська народна кераміка XIX–XX ст: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства. – Львів, 1969. – 625 с. // *Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.* – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб.16/1. – 633 арк.
50. Лебединцев Ф. Замечательное открытие в области жизни // *Вестник Западной и Юго-Западной России.* – К.: Типография И. и А.Давиденко, 1862. – Август, год первый. – Т.1. – С.71-75.
51. Летопись Мгарского монастыря // *Киевская старина.* – 1889. – Т.25. – С.39-76.
52. Линева Е.А. Отчет Белгородской археологической экспедиции Киевского госуниверситета им.Т.Г.Шевченко за 1982 год // *Науковий архів Інституту археології НАН України.* – Фонд експедицій. – №1982/152. – 36 с.
53. Логвин Г.Н. Архитектурно-археологические исследования в Чигирине и Субботове. // *Краткие сообщения Института археологии.* – К., 1955. – Вип.4. – С.54.
54. Логвин Г.Н. Науковий відчит про командировку в м.Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток // *Студії мистецтвознавчі.* – 2003. – №3. – С.117-126.
55. Лучицкий И.В. Киев в 1766 году // *Киевская старина.* – 1888. – №1-3. – С.1-74.
56. Любецкие гончары в 1615 году // *Киевская старина.* – 1902. – №2. – С.89.

57. Малороссийские переписные книги 1666 г. /Редактор А.Лазаревский. – К.: Типо-графія Императорского Университета Св.Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1900. – 109 с.
58. Мандзюк І. Гоголівська сотня Київського полку 1766 р. – К., 1926. – С.1-67. – (Окрема відбитка).
59. Маркович Я. Дневник генерального подскарбیا Якова Марковича. – К.: Издатель-ство «Киевской Старины», 1887. – Ч.III. – 418 с.
60. Мельничук Л., Мельничук І. Історія бубнівського гончарного промислу на Поділлі // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2001 /За редакцією доктора історичних наук Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське Народознав-ство, 2001. – Кн.1. – С.54-63.
61. Мовчан І.І. Отчёт о раскопках на Выдубичах в Киеве в 1971 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – №1971/18в. – 20 с.
62. Мовчан І. Пізньосередньовічний гончарний комплекс на Видубичах у Києві // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа /Упорядник Олесь Пошивайло. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.254-255.
63. Мовчан І.І. Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1975. – С.89-95.
64. Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. – К.: Наукова думка, 1993. – 174 с.
65. Мовчан І.І., Климовський С.І. Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій Могилі у Києві // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – С.34-35.
66. Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України в 1997 р. в урочищі Аскольдова могила // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – №1997/34. – 107 с.
67. Мусієнко П. Українська кахля // Народна творчість та етнографія. – 1968. – №3. – С.80-88.
68. Мусієнко П.Н. Кераміка // Історія українського мистецтва: В 6-ти т. – К.: Академія наук УРСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1968. – Т.3. – С.322-335.
69. Население Киева в 1742 г. // Киевская старина. – 1888. – №4. – С.4.
70. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К.: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1931. – 594 с.
71. Описание имений, принадлежавших гетману Даниилу Апостолу // Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – К.: Университетская типография, 1853. – Т.I. – Отд.3. – С.1-280.
72. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1989. – 389 с.
73. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 324 с.
74. Паршина Е.А., Тесленко І.Б., Зеленко С.М. Гончарные центры Таврики VIII–X вв. // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї: Збірник наукових статей. – К.: Стилос, 2001. – С.52-81.
75. Переписні книги 1666 року /Редактор В.О.Романовський. – К.: Всеукраїнська академія наук, 1933. – 448 с.

76. Попельницька О., Чекановський А. Побут і виробництво кийських цехових гончарів XVIII ст. (за архівними матеріалами) // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. – К.: Часи козацькі, 1995. – Вип. 4. – С. 56-58.
77. Потапов И.А. Гончарный горн XVII–XVIII вв. из Любеча // Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 128-129.
78. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
79. Пошивайло Олесь. Народна технологія гончарного виробництва гончарів містечка Опішне, що на Полтавщині, у другій половині XIX – на початку XX століття // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999 / За редакцією доктора історичних наук Олесь Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 210-232.
80. Романовський В.О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1958. – №3. – С. 89-109.
81. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. – К.: Інститут археології НАН України, 2000. – С. 137-138.
82. Рыбаков Б.А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – №1957/17а. – 45 с.
83. Рыбаков Б.А. Отчет об археологических раскопках на Белгородском городище ИА АН СССР под руководством акад. Б.А. Рыбакова (1969 год.) // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – №1969/38. – 24 с.
84. Село Київської Русі. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.
85. Сикорский М.И., Бузян Г.Н., Буйлук Н.М., Товкайло Н.Т. Отчет Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1986 год // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – №1986/164. – 40 с.
86. Сицинский Е. Материалы для истории цехов в Подоліи // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Типография губернского правления, 1904. – Вып. 10. – С. 417-494.
87. Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя И.М. Долгорукого // Киевская старина. – 1893. – №2. – С. 276-286.
88. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – 255 с.
89. Сміленко А., Шекера І. Археологічні дослідження в Корсуні та його околицях (1991–1992 рр.) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірник наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип. 2. – С. 50-55.
90. Сміленко А.Т., Шекера І.М. Звіт Корсунської археологічної експедиції 1991 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – №1991/157. – 72 с.
91. Ткаченко М. Канівська сотня переяславського полку за румянцівською ревізією // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – К.: Всеукраїнська академія наук, 1926. – Кн. 7-8. – С. 242-307.
92. Ханенко Н. Дневник генерального хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 гг. – К.: Издательская редакция «Киевская Старина», 1887. – 524 с.
93. Ханко О.В. Пізносередньовічне горно з Полтави // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 68-72.

94. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К.: Типография «Т-ва Е.А.Синькевич», 1913. – 101 с.
95. Хвойка В.В. Розкопки 1909–1911 рр. у Білгородці. Статті та вирізки з газет // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф.2 – Папка 84-а.
96. Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К.: Всеукраїнська академія наук, 1931. – №31. – С.159-283.
97. Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII ст.) // Історично-географічний збірник. – К.: Всеукраїнська академія наук, 1929. – Т.3. – С.33-127.
98. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малых России. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.
99. Юра Р.О. Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності» // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф.22. – Папка 18. – 271 с.
100. Юра Р.О., Сікорський М.І., Асєєв Ю.С. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької комплексної древньоруської експедиції ІА АН УРСР 1960 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд експедицій. – №1960/13. – 13 с.
101. Яковенко Н.М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // Архіви України. – 1989. – №5. – С.68-71.
102. Hupało W., Łosyk M., Melnyk S., Pryszczepa B. Badania pieca garncarskiego z Wierchowa (Verchiv), obw. Równe // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka archeologicznego. – Rzeszów, 1997. – T.XVIII. – S.135-149.

THE POTTERY CENTRES OF THE MIDDLE DNIEPER REGION IN THE 16TH – 18TH CENTURIES)

Lesya Chmil (Kyiv)

The author gives the topography of pottery centres, known owing to written sources, and analyses the rests of pottery-making, discovered during the archaeological excavations in eleven localities of the Middle Dnieper Region, including the five ones in the territory of Kyiv. These relics are generally represented as pottery kilns with different degrees of the integrity and exploration. The total amount of them reaches thirty six.

Two main types of kilns are sorted out: the first one has one sustaining wall for the burning of everyday earthenware, and the second one has several sustaining walls for the burning of ceramics. The first type was divided in several varieties according to the difference in its construction. The distinction in forms, sizes and building materials, out of which these kilns have been built.

A comparison with heat engineering installations from other territories of Ukraine is made too

[Received June 29, 2007]

Key words: *ceramology, pottery, pottery centres, kiln, ceramics, construction, the Middle Dnieper Region, Ukraine*

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**вдусін Данило 29, 31, 34, 36, 38
Адаксіна С.Б. 147-151, 154, 155, 163, 165
Акунова Л.Ф. 163
Алферова Г.В. 228
Алферьев Семён 59
Андрієвський А. 228
Андрушенко Оксана 264
Антонович В.Б. 218, 229
Апостол Данило 183, 232
Артем 226
Артеменко І.І. 31
Арциховський Артемії 26, 31
Асєєв Ю. 220, 234
Асланапа О. 145, 146, 163
- Б**абенко Василь 132, 142
Багалій Дмитро 190, 193
Балакін С.А. 54, 56, 57, 78, 143, 230
Бар Єжи 248
Баранов І. 158, 163
Барнабо Грілло 154
Бартошевич Матвій 218
Безрідний Макар 143
Бекетова Світлана 260
Бессонова С.С. 87
Бельський Богдан 59
Бібіков Сергій 35
Білокурський Осип 248
Білошапка В. 142
Бобринський Олександр 199, 200, 220, 226, 229
Богусевич Володимир 50
Богуславський Г.С. 146, 163
Бодянський Олександр 167
- Бокотей Андрій 49, 50, 54
Болотников Іван 59
Борисенко Валентина 4
Боровський Я.Є. 54
Брайчевський Михайло 23, 24, 27, 28, 30, 31, 35, 38
Брокгауз 87
Брянцева Т.П. 193
Бузян Г.Н. 233
Буйлук М. 117, 220, 229, 233
- В**акуленко Адам 189, 192
Вакуленко Л.В. 229
Василенко В. 229, 248
Веймарн Євген 147, 153, 164
Велліс Х. 146
Верещака Віктор 89, 122
Вернадський Володимир 182, 185, 193, 194
Виговський Іван 82
Виногородська Лариса 15, 37, 38, 45, 53, 54, 58, 77, 78, 86, 87, 92, 105, 117, 142, 173, 175, 229
Винокур І.С. 31, 54, 57, 58, 77, 142
Владимир 229, 232
Вовк Федір 248
Войтович Л.В. 31
Волков І.В. 161, 164
Воробйова Ірина 261
Воронов 142
Вражливий-Штанько Василь 248
- Г**авриш Петро Артемович 120-122
Ганжа Петро 101

Гейко Анатолій 6, 14, 17, 19, 38, 46, 119,
121, 122, 174, 175, 177, 179, 264
 Георгій Змієборець, св. 82
 Герасимов Д.М. 229, 230
 Гербіній Іоанн 125
 Герцен О. 153, 164
 Гесте В. 86
 Гидалевич 152
 Гильденштедт 214, 233
 Гинькут Н.В. 164
 Гізель Інокентій 125
 Гладиревський Іван 248
 Гоголь Микола 24
 Годунов Борис 59
 Голубець Орест 4, 259
 Голубева Ірина 5, 6, 14, 16, 19, 37, 45,
59, 61-63, 65, 66, 132-135, 137,
139-141, 143
 Гончар 189
 Гончар В. 52, 54
 Гончаров В.К. 50, 54
 Горішний Павло 51, 58, 78, 87, 142
 Грибков Антон 125
 Гриценко Павло 4
 Грінченко Борис 120, 122
 Грушевський М.С. 193, 194
 Губар Олександр 42, 43
 Гугля Віктор 53, 54, 87, 229
 Гугля О. 229
 Гупало К.Н. 51, 205, 229
 Гуржій Олександр 188, 193
 Гусар Людмила 264
 Гусач Р. 163
 Давиденко А. 231
 Давиденко І. 231
 Давидова Юлія 264
 Данченко Леся 35, 38, 48, 49, 54, 55, 78,
87, 142, 229
 Девлет-Гірей 160
 Джиджора І. 193
 Діденко Ольга 52, 55, 78, 87, 142
 Дмитренко Василь 189, 192
 Долгорукий І.М. 233
 Дяченко Людмила 16, 18, 41
 Ершов А. 183, 193, 230
 Єщенко Олена 16
 Єфрон 87

Жданов О. 157
 Жолкевський С. 214
 Жук В.Н. 193
 Жуков К. 146, 164

Загребельний О. 78, 143
 Зажигалов О. 53, 55
 Заїка І. 78, 87, 143
 Заливчий Андрій 43, 124, 248
 Зарецький Іван 100, 103, 105, 117, 124,
126, 175, 179, 180, 184, 230, 248
 Зарре Ф. 145, 146
 Захар'єв В. 230
 Зеленко С.М. 232
 Золотницька Т.М. 143

Іван 192
 Иванов П. 98

Івакін Гліб 51, 55, 143, 205, 206, 230, 231
 Ільїнський Володимир 167
 Іонов М. 226, 230
 Іщенко Лідія 122

Казаков А. 200, 201, 230
 Калюк О.П. 54
 Каразін Василь 59, 132
 Карачківський М. 230
 Каргер Михайло 50, 220
 Карлов Сергій 153
 Карташов 184, 194
 Карунна Ольга 264
 Катерина II 133
 Квітка-Основ'яненко Григорій 121, 122
 Кирилло В.П. 147, 149-151, 154-157, 159,
163, 164, 165
 Кирчів Роман 4
 Китриш Михайло 15, 21, 43, 248
 Кірман В. 142
 Клименко Олена 4, 260
 Клименко Пилип 182, 188, 193
 Климовський С.І. 55, 215, 230, 232
 Ключнєв М. 143
 Коваленко Оксана 5, 6, 14, 16-19, 28, 31,
37, 45, 67, 69-71, 73-78, 87, 89, 118,
122, 143, 181, 183, 185, 187, 189,
191, 193, 260
 Козловська Валерія 50, 55
 Козловський Аркадій 167
 Козубовський Г.А. 55, 143, 230, 231

- Козюба В. 202, 231
 Колибенко О. 220, 223, 231
 Колода Володимир 132
 Копилов Борис 51
 Корінна Любов Юхимівна 125
 Короленко Володимир 14, 37, 45, 67, 89,
 93, 96, 100, 119, 123, 128, 174,
 181, 260
 Корчак-Новицький Г.Т. 98, 229, 232
 Косенко Олександр 248
 Кохан Вікторія 32
 Кочерга Віктор 125, 126
 Кравченко Э.Е. 87, 143
 Крапивина В.А. 163
 Красильников К. 231
 Кричевський Василь 248
 Круглянский К. 230
 Крюков В. 124, 126
 Кулаковський В.М. 231
 Кулатова І.М. 118
 Кулик Олександр 105, 175, 178
 Куліш Пантелеймон 226, 231
 Кульженко С.В. 39
 Курдиновський Петро 124
 Куриленко В.Є. 173
 Кучера М. 23
 Куштан Дмитро 5, 14, 17, 19, 37, 45, 79, 81,
 83-85, 87, 88, 143
Лазаревська Катерина 190, 194, 231
 Лазаревський А. 231, 232
 Лашук Юрій 10, 25, 27, 32, 35, 38, 48, 49,
 55, 197, 228, 231, 248
 Лебединцев Ф. 231
 Лебіщак Юрко 248
 Левків Тарас 259
 Левко О.Н. 143
 Лейн А. 146
 Ленін 123
 Ленченко В. 173
 Лепер Р. 152, 164
 Линева Е.А. 219, 231
 Лисенко А. 151, 165
 Лисін Борис 23
 Литвиненко Світлана 19, 41
 Логвин Григорій 50, 56, 225, 231
 Луговий Роман 5, 14, 16-19, 38, 46, 69, 70,
 75, 89, 90, 91, 122
 Лупій Світлана 260
 Лучицький І.В. 231
Магура С. 50
 Мазепа Іван 189
 Майстренко Іван 248
 Майстренко Яків 248
 Макарчук Степан 4
 Мандзюк І. 232
 Манжура І. 98
 Маркович Яков 232
 Мартиненко Л. 56, 143
 Мартиненко Ольга 113
 Мартинович Порфирій 97, 98
 Матвійко Надія 42
 Матейко Катерина 35, 39, 48, 56
 Мельничук І. 232
 Мельничук Л. 232
 Менглі-Гірей II 156
 Менчинський Д.А. 143
 Метка Людмила 17, 19, 41, 260
 Мехмед II 161
 Милевський К.Н. 231
 Миллер О. 99
 Миллер Ю. 164
 Мирний Панас 42
 Мирошніченко В.В. 87, 143
 Михайлов Н.І. 99
 Миц Віктор 146-151, 153-159, 163-165
 Мицишвили М.Н. 164
 Міщанин Віктор 19, 111, 118, 126, 258
 Мовчан Іван 51, 56, 216, 217, 232
 Моїсєєв Л. 152
 Мокляк В.О. 78, 143
 Мотиль Романа 49, 50, 56
 Мощенко Костянтин 248
 Мурзін В'ячеслав 4
 Муромец Ілья 99
 Мусієнко Пантелеймон 35, 39, 49, 50,
 56, 232
 Мухаммед-Гірей II 159
Наєнко Михайло 4
 Назаров О. 143
 Наулко Всеволод 4
 Науменко В.Е. 153, 164
 Недавній Анатолій 17
 Неїло Ірина 98
 Нестор Летописець 229

- Нечуй-Левицький Іван 248
 Нечипоренко Любов 105
 Никита 191
 Новик Т.Г. 233
 Нордберг 125
 Ночовний Остап 248
Оврах Володимир 260
 Овсійчук Володимир 4
 Омельченко Ю.А. 56
 Омеляненко Василь 248
 Оногда О. 53, 56
 Орлов Р. 231
 Осадча Юлія 14, 16, 17, 19
 Острянин Яків 133
Павлюк Степан 4
 Панасюк Галина 264
 Паничева Л.Г. 143
 Панченко 120
 Панчук Надія 260
 Паршина Е.А. 155, 165, 232
 Пасічний Анатолій 261
 Пахар А.П. 56, 143
 Петрашенко В. 142
 Петренко І. 142
 Петренко Тетяна 264
 Петро І 204, 205
 Пиріг П. 194
 Позен Леонід 248
 Полидович Ю.Б. 143
 Полуботок Павло 185
 Попельницька Олена 52, 56, 57, 95, 233
 Поросний Василь 248
 Порохівник Іван 125, 126
 Посухов В.І. 126
 Потапенко С.В. 66
 Потапов І.А. 230, 233
 Пошивайли 43, 44, 250, 252
 Пошивайло Богдан 5, 14, 16, 17, 19, 38, 46, 93, 95
 Пошивайло Ігор 4, 258
 Пошивайло Людмила 9, 17, 19
 Пошивайло Микола 124, 126, 248
 Пошивайло Олесь 3-5, 9, 11, 13-21, 23, 25, 27, 29, 31-33, 41, 44, 45, 48-50, 56-59, 67, 78, 79, 87-89, 92, 93, 96, 99-101, 117-119, 123, 130, 132, 145, 167, 174, 181, 183, 190, 194, 195, 229, 232, 233, 259, 261-264
 Пошивайло Світлана 19, 41
 Пошивайло Тарас 16, 17, 19, 32, 34, 103, 104, 107-109, 115, 116, 262
 Пошивайло Юрко 16-19, 32, 262, 264
 Примаков 67, 89, 181
 Прокопенко Інна 16
Рабинович М.Г. 87
 Радченко Юрій 104, 105, 176
 Радько Сергій 111
 Разумовський С.А. 144
 Райс Т. 146
 Рахно Костянтин 5, 14, 17, 38, 42, 46, 96, 97, 99, 264
 Редчук Володимир 101, 102, 111-113
 Рибakov Борис 50, 200, 218, 219, 233
 Риженко Олександр 110
 Риженко Яків 248
 Рильський Максим 55, 57, 260
 Роджерс Дж. М. 145, 163
 Романець Тетяна 49, 50, 57
 Романов Михайло 82
 Романови 82
 Романовський В.О. 232, 233
 Романюк В.В. 87
 Рубінштейн 175
 Руденко Павло 67, 120
 Руденок В.Я. 233
 Румянцев Петро 184, 188, 194, 203, 215
 Русов Михайло 248
 Рыбаков Б.А. 233
Сагайдак Михайло 51, 205, 206, 229
 Самокиш Микола 248
 Самсон 218
 Свешніков І.К. 31, 51, 54, 57, 58, 77, 142
 Святогор 99
 Севрук Галина 30, 31
 Селівачов Михайло 4
 Селюченко Олександра 43, 250, 253
 Семен 190, 192
 Семин С.В. 151, 165
 Сергеева Марина 52, 57
 Сиволап Л.Г. 122
 Симоненко І.М. 88
 Синицький Л. 233
 Синькевич Е.А. 57, 234
 Сиром'ятников О. 53, 54, 57
 Сицинский Е. 233

Сікорський М. 220, 233, 234
 Січинський В. 233
 Скородода Григорій 132, 134-136, 139, 140, 141
 Скоропадський Іван 183
 Скорый С.С. 87
 Сластьон Опанас 248
 Сміленко А. 224, 233
 Смолицкий В.Г. 99
 Сморж Леонід 250, 254
 Соколова Л.М. 122
 Соколова Т. 144
 Сокульський А. , 167, 173
 Спанатій Любов 4, 261
 Спільник Вікторія 18
 Старік Олександр 14, 18, 19
 Степаненко Микола 4
 Степовик Дмитро 4
 Судієнко М. 232
 Сумцов М.Ф. 122
 Супруненко О.Б. 122, 143
 Суховська З.М. 193
 Счасни К. 98

Уалліс Д. 146, 153, 165
 Татарцев С.В. 165
 Телегін Д.Я. 31, 54, 57, 58, 77, 142
 Тесленко Ірина 6, 56, 145, 147, 149-151, 153-155, 157, 159, 161, 163, 165, 232
 Тесля Наталя 42
 Титаренко Володимир 261
 Титов В. 88
 Титова О.М. 31, 54, 57, 58, 77, 88, 142
 Тихонова М.А. 166
 Тищенко Олександр 35, 37, 39, 48, 49, 57, 68, 168, 173
 Ткаченко Борис 19
 Ткаченко М. 233
 Товкайло Н.Т. 233
 Толочко Петро 4, 126
 Трипільська Єлизавета 248
 Троцька Валентина 6, 14, 16, 17, 19, 38, 42, 46, 100, 101, 103, 105, 107, 109-113, 115, 117, 118, 174, 175, 177, 179, 180

Утвенко В. 194
 Ушаков 214
 Ушкалов Леонід 122

Фарбей О. 157
 Федір 125, 189, 191
 Федорук Олександр 4
 Федоша Олександра 175
 Фенікс 249
 Фіялковський Назар 248
 Фрадкін Володимир 122
 Франко Іван 93
 Фрішберг Л. 117, 126, 180, 230
 Фурманов 96

Ханенко Николай 233
 Ханко Остап 68, 71, 72, 76-78, 122, 144, 233
 Харламов В.А. 228
 Хвойка Вікентій 50, 57, 199, 218, 229, 234
 Хейс Дж. 145, 161, 163
 Хмельницький Богдан 80, 82, 83, 142, 226
 Ходас Володимир 14, 17, 19
 Хоменко 79
 Хохлачова Л. 78
 Хрипун Тетяна 264
 Худаш Михайло 4

Цюрюпа Іван 105

Чабан Ірина 176, 177
 Чамаш Нуртен 146
 Чекановський Андрій 53, 55-57, 143, 147, 149-151, 155, 230, 231, 233
 Чергік Наталя 6, 167-170, 172, 173
 Чернігова Наталя 132
 Чечель Жанна 17
 Чирва Андрій 261
 Чирвенко Федір 248
 Чирка Ірина 111
 Чіндебер Андрій 189, 191
 Чміль Леся 5, 6, 14, 16, 18, 37, 45, 48, 49, 51, 53, 55-58, 92, 95, 195, 197, 199, 201, 203, 205-213, 215, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 229-231, 233
 Чопенко Ніна 110, 175
 Чуприна Іван 106, 113

Шамрай С. 194, 234
 Шафонский А. 118, 234
 Шевченко Вікторія 264
 Шевченко Тарас 21, 43, 48, 79, 89, 145, 195, 231, 248
 Шевченко Федір 35, 36, 39

- Шекера І. 224, 233
 Шелест Петро 35, 36
 Широцький К.В. (Шероцький К.В.) 39
 Шкаруба Л.М. 261
 Шмагало Ростислав 4
 Шовкопляс Ганна 36, 39, 58, 88
- Ш**елков К.П. 144
 Щербань Анатолій 5, 6, 14, 16, 17, 19,
 28-30, 33, 35, 37-39, 41, 46, 114,
 118, 123, 125, 126, 259, 264
 Щербань Олена 17, 42, 126
- Ю**дичев Дмитро 41
 Юра Роман 24, 28, 30, 33, 35, 36, 39, 50, 51,
 58, 87, 142, 167, 220, 221, 234
- Я**ворницький Дмитро 14, 24, 128
 Якобсон О. 153, 166, 231
 Яковенко Н.М. 234
 Яланський Петро 121, 122
 Ярема 192
 Яремченко Віталій 89, 122
 Яровата Вікторія 264
- А**ltun A. 166
 Aslanapa O. 166
- С**herhik Natalya 8, 173
 Chmil Lesya 7, 8, 58, 234
- Е**rdmann K. 166
- Н**ayes J. 166
 Heyko Anatoly 8, 122, 180
 Holubyeva Iryna 7, 8, 66, 144
 Hupalo W. 234
- К**ovalenko Oksana 7, 8, 78, 194
 Kushtan Dmytro 7, 88
- Л**ane A. 166
 Losyk M. 234
 Luhovy Roman 7, 92
- М**elnyk S. 234
- Р**oshyvailo Bohdan 7, 95
 Poshyvailo Oles 2, 7
 Pryszczepa B. 234
- Р**akhno Kostyantyn 7, 99
 Rogers H. 166
- Са**are F. 166
 Shcherban Anatoly 7, 8, 126
- Т**eslenko Ityna 8, 166
 Trotska Valentyna 7, 8, 118, 180
- Y**etkin S. 166
- W**igowsky Iwan 82
 Whayes I. 166

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Агіра, мис 160

Азак 163

Азов 161, 163

Ай-Констант 160, 161, 162

Алматы 122

Алустон 145, 158, 161, 162, 165

Алушта 6, 145, 147, 148, 150-152, 154, 155,
161, 163-165

Алуштинский регион 164

Анатолія 145, 163

АР Крим 6, 145-157, 159, 161

Аскольдова Могила, *урочище* 52, 204, 214,
215, 227, 232

Аю-Даг, *гора* 145, 158, 160, 161, 165

Бакла 152, 153

Баклинське городище 153, 165

Балаклава 152, 154, 158, 163

Балтійське море 27

Бар 197

Батурин 37, 129, 196

Баштове, *мис* 160

Белгородка 229

Белгородское городище 233

Березна 196

Берестів 52

Бериславський район 167

Біла Церква 51

Білгород 60

Білгород-Дністровський 161, 164

Білгородка 234

Білики 182, 183, 187, 197

Білогородка 50, 51, 197, 199, 218, 219, 227

Білорусь 141

Більськ 120

Більське городище 122

Бірки 140, 142

Блистова 196

Богданова (Замкова гора) 80

Борзна 196

Бориспіль 50, 197

Борова 197

Бубнівка 197

Валуки 60

Васильків 197, 234

Велика Кужелова 227, 230

Великі Будища 124, 125, 182-186, 189, 197

Веприк 196

Вереміївка 97

Верем'я 55

Верхнє місто 50, 51203

Верхнє Придністров'я 27, 31, 32, 55

Верхній Салтів 6, 83, 132-143

Видубичі 51, 56, 204, 216, 217, 227, 228, 232

Вишгород 51, 197, 199, 202, 227, 231

Вишеньки 196

Вишній Кудрявець 203, 204

Вільно 125

Віта-Поштова 197

Вовчанський район 132

Волинь 27, 32, 55

Воронков 197

Восточная Европа 229

Гадяч 185, 196

Генуезская Луста 164

Гетьманщина 75, 129, 184, 193, 197, 234

Гжель 26

Глинськ 196

Глинське 100, 174, 258

Глухів 183, 196
 Гоголів 197
 Гончарі 214, 230
 Гончарі, *урочище* 51, 55, 143, 231
 Гончарівка, *річка* 200
 Гончарі-Кожум'яки, *урочище* 57, 58, 204, 206, 227, 228, 229
 Гончарна слобода 214
 Горинь, *річка* 228
 Городище 196
 Городищенський район 143
 Городниця 197
 Городня 196
 Грабів 196
 Груні 197
 Гурзуф 152
 Гуцульщина 11, 32
 Гушинці 197
Дербент 183
 Джурин 197
 Дибинці 49, 197
 Диканський район 125
 Диканька 123, 124
 Дитинка, *гора* 206, 210
 Дніпро, *річка* 200
 Дніпровське Лісостепове Лівобережжя 119, 174
 Дніпропетровськ 88
 Дніпропетровщина 83
 Дон, *річка* 183
 Донецьк 87, 143
 Донецька область 137
 Донеччина 65, 83
 Дыярбакыр 146
Екатеринославская губерния 98
Європа 26, 27, 29, 249, 260
Жидичин 25
Замкова гора 206, 210, 214
 Западная Россия 231
 Запоріжжя 4, 6, 164, 167, 173
 Запорізька область 121
 Запорізька Січ 229
 Захід 25, 26
 Західна Європа 27
 Західна Україна 25
 Звіринецьке озеро-1 203

Звіринецьке поселення 203
 Звіринецьке селище 204, 218
 Зіньків 197
 Зіньківський повіт 101, 124
 Зіньківський район 100, 118, 120, 121, 124, 174, 248
 Золотоніський повіт 97
 Золотоноша 197
 Зятківці 197
Іванів 197
 Іванківський район 199
 Івано-Франківська область 121
 Іваньків 196
 Ізмір (Ізніч) 146
 Ізніч 145, 163
 Ізюм 65
 Ізюмський район 37, 59, 61, 62, 64, 65
 Інкерман 147, 152, 153, 164
 Ірпінь, *річка* 219
 Ічня 196
Казахстан 119, 174
 Кам'янка, *річка* 167
 Кам'янська Січ 167-173
 Каменец-Подольск 233
 Канів 49, 65
 Канівське узбережжя 138, 142
 Капітанство Готии 164
 Кафа 157
 Каховське море 24
 Келеберда (Кереберда) 182, 183, 188
 Киевская губерния 230
 Києво-Святошинський район 48, 195
 Київ 4-6, 13, 22, 29, 31-33, 36-39, 45, 48, 50-52, 54-58, 66, 77, 78, 86-88, 95, 98, 117, 118, 122, 125, 126, 129, 137, 141-143, 164, 165, 173, 180, 190, 193-195, 197, 199, 200, 203-205, 215, 218, 227-234, 259-261, 264
 Київська губернія 86, 200, 230
 Київська область 48, 52, 65, 195
 Київська Русь 27, 29, 30, 50, 233
 Київський Поділ 52, 57, 190
 Київщина 74, 92, 197
 Киселівка, *гора* 50, 58
 Китайгород 182
 Кишеньки 182, 183, 188
 Кіблич 197
 Кобеляки 182, 183, 188

Кожум'яки, *урочище* 55, 143, 230, 231
 Кожум'яцька слобода 214
 Козелець 196
 Комишня 196
 Конотоп 185, 196
 Константинополь 146, 161
 Конья 146
 Короп 196
 Корсунь 51, 138, 143, 197, 199, 224, 233
 Корсунь-Шевченківський район 143
 Котелевський район 120
 Краматорськ 65
 Кременчук 197
 Крепостная горка 165
 Крим 6, 145, 146, 149, 151-153, 155,
 157-159, 161, 163-165, 228
 Кримське ханство 156, 159
 Криски 196
 Кролевець 188, 196
 Кудрівка 196
 Куземин 197
 Купянский уезд 98
Ладозький канал 183
 Лазьки 124
 Левобережная Малороссия 193
 Ленинград 144, 164, 166
 Леськи 120, 122
 Литва 141
 Лівобережжя 50, 138, 193, 196, 199, 230
 Лівобережна Україна (Гетьманщина)
 78, 92
 Лівобережна Україна 25, 50, 57, 68, 78, 118,
 122, 143, 144, 180-184, 188, 189,
 193, 194, 231-233, 248
 Лівобережний Лісостеп України 123, 259
 Лісники 48, 195
 Лісостепова Лівобережна Україна 89
 Літин 197
 Лохвиця 196
 Лубенський район 121
 Лубни 145, 185, 196
 Луганщина 228
 Луцьк 118
 Лучистое 164
 Львів 4, 39, 54-56, 231, 258, 259
 Любеч 196, 199-201, 227, 233
 Любечский посад 230
 Ляшківці 196

Маджар 161
 Макіївка 87
 Мала Бугаївка 197
 Малая Польша 193
 Малая Азия 146
 Малая Россия 118
 Малі Будища 100, 113, 258
 Малоросійська губернія 180, 184, 194
 Малороссия 194, 231, 233, 234
 Мангуп 152, 153, 155, 164
 Мачухи 184, 186
 Маячка 182
 Меджибіж 197
 Микільська Слобідка 197, 204
 Микільський Полик, *поселення* 203,
 204, 215
 Миколаїв 4
 Минск 143
 Миргород 185, 197
 Мілет 145
 Міна 196
 Міські Млини 6, 100, 103-109, 174-179
 Молдова 119, 174
 Москалівка 197
 Москва 26, 29, 31, 38, 39, 55, 87, 99, 125,
 142, 144, 163, 164, 166
 Московія 82
 Московська держава 59, 66
 Московщина 29
 Мотовилівка 197
 Мотронинское городище 87
 Мохнач 78
Наддніпрянина 38, 49, 55, 79
 Нехвороща 182
 Нещерів 197
 Нижнє Подніпров'я 57
 Ніжин 193, 196, 230
 Новгород 29
 Новгород-Сіверський 83, 87, 141, 142,
 196, 232
 Нові Млини 196
 Нові Петрівці 197
 Нові Санжари 182, 183, 184, 187
 Новосанжарський район 122
 Обухів 197
Одеса 143, 164
 Омск 122

- Опішне 3-5, 6, 8-21, 28, 31-33, 38-46, 48,
55-59, 67, 72, 78, 79, 87-89, 92, 93,
96, 99-113, 115-120, 122-128, 132,
145, 167, 174-181, 185, 195, 197,
230-233, 247-255, 257-264
- Опішненський район 6, 46, 100-103,
105, 107, 109, 111, 113, 115, 117,
118, 126
- Ореанда 152
- Оріль 182
- Оріхівський район 121
- Остер 196
- Осьмаки 196
- П**артенит 165
- Парцев 218
- Переволочна 182
- Переяслав 55, 185, 189, 200, 220, 229, 231
- Переяслав-Хмельницький 50, 51, 57, 197,
199, 220-223, 226-228, 231
- Персія 152
- Петроград 165
- Печенізьке водосховище 133
- Печерськ 51, 52, 203, 204, 215
- Печерська фортеця-1 203
- Печерське містечко 203, 204
- Печерський звіринець-5 203
- Пилява 77
- Південна Європа 249
- Південно-Східний Крим 157
- Південь 49
- Південь України 37
- Північне Причорномор'я 161, 232
- Плисецьке 197
- Плоске 203, 204
- Поволжя 228
- Поділ 50, 51, 56, 57, 203, 204, 206, 215, 229
- Поділля 230, 232, 261
- Подолія 233
- Покуття 11, 32
- Полісся 197, 228
- Полоцьк 141, 143
- Полтава 4, 13, 14, 32, 37, 45, 67-78, 83, 87,
89, 96, 117-119, 122, 124, 126, 137,
138, 141, 143, 144, 180-186, 189,
191-194, 197, 230, 233
- Полтавська губернія 101, 117, 126, 180,
200, 230
- Полтавська область 100, 118-122, 124,
145, 174, 248
- Полтавський район 119-122, 174
- Полтавщина 4, 31, 40, 45, 67, 72, 74, 75, 77,
88-91, 93, 96, 97, 100-116, 119, 122,
123, 126, 174-178, 181, 193, 227,
229, 233, 247, 252-254, 258, 260,
262-264
- Польща 27, 248
- Понтійський регіон 146
- Попівка 100, 106, 114-116
- Порта 6, 145, 149, 151, 153, 155, 157, 159,
161, 163, 165
- Потелич 25
- Правобережжя 60
- Приборськ 199
- Прилуки 185
- Причорномор'є 54, 56, 95, 164
- Причорноморський регіон 161
- Пріорка 204
- Пруто-Дністров'я 228
- Псарівка (Свердловка) 196
- Р**еспубліканець 167
- Решетилівка 5, 38, 46, 89, 90, 91, 182, 187
- Ржавець 196
- Ржищів 197
- Рівненщина 227
- Ріпки 196
- Річ Посполита 24, 25, 27
- Ромни 185, 196
- Російська імперія 25, 26, 182, 248
- Російська Федерація 119, 174, 262
- Росія 24, 27, 29, 32, 35, 39, 183, 185
- Русь 26, 29, 50
- С**алтівське городище 133
- Санкт-Петербург 32, 98, 99, 163, 231, 262
- Сараї 161
- Сарачани 161, 163
- Свиридівка 196
- Святоозерська Слобідка 203
- Севастополь 164
- Седнів 196
- Селище 197
- Семенівка 196
- Середнє Подніпров'я 5-6, 37, 38, 45, 48,
49, 51-55, 57, 74, 87, 100, 117, 174,
195-197, 199, 201, 203, 205, 207,
209, 211, 213, 215, 217, 219, 221,
223, 225-229, 231, 233

Середнє Придніпров'я 38, 55, 57, 78,
142, 234
Середня Наддніпрянина 56, 87
Сирець 204
Сіверський Донець, *річка* 87, 143
Сімеїз 152, 155
Сімферополь 54, 145, 152, 163-165
Скопин 26, 32
Слобідка Лосєва 196
Слобідська Україна 61, 62, 132
Слобода 196
Слобожанщина 59, 132
Слов'янськ 65
Сміле 196
Смоленськ 125
Согдайя 163
Соколка 188
Сокілка 182
Сосниця 196
Средиземномор'є 54, 56, 95, 164
СРСР 28, 34
СССР 29, 31, 38, 55, 87, 166, 233
Стамбул 146, 161
Старий Жадів 196
Старі Млини 258
Старі Санжари 182, 183, 187
Стародуб 185
Старокиївська гора 206
Степове Причорномор'я 164
Стрільники 196
Суботів 37, 50, 51, 53, 56, 58, 82, 83, 87,
140-142, 197, 199, 225-227, 231
Сугдея 157
Судак 152
Судіївка 119, 174
Суми 200
Сунки 49
Схід України 228
Східна Європа 143, 229
Східне Поділля 196
Східне Полісся 196, 228
Східний Крим 157
Таврика 145, 161, 165, 232
Тараща 197
Тахтаулове 184, 186
Тбилиси 164
Томашівка 125
Трахтемирів 78, 137

Трипілля 197
Турція 164
Тясмин, *річка* 80
Українська ССР 26, 30, 31, 66
Україна 3-5, 9-13, 15, 18, 20-25, 27-41,
43-46, 48, 50-52, 54-59, 65, 67,
69, 78-80, 87-89, 93, 96, 100, 103,
105, 117, 119, 122, 123, 125, 126,
128-130, 132, 133, 137, 138, 142,
143, 145, 147-151, 154-159,
163-165, 167, 173-179, 181-183,
185, 189, 193-195, 200, 206, 216,
227-234, 247, 248-264
Українська Держава 24, 248, 251
Українська РСР 231
Українське Подніпров'я 138
Українське Полісся 231
Уманський повіт 199
Уманський район 125, 126
Умань 55, 83, 197
УРСР 24, 29, 30, 35, 36, 39, 66, 164, 232, 234
УССР 55, 57, 58
Фастів 197
Фуна 145, 152, 158, 159, 161, 162, 164, 165
Харків 5, 6, 13, 45, 59, 66, 98, 122, 132, 142,
144, 200, 229, 261
Харківська область 37, 59, 61, 62, 64, 132
Харківщина 65, 74, 83, 134-136, 139,
140, 141
Харьковская губерния 144
Херсонес 49
Херсонська область 167
Херсонщина 83
Хижняківка 124, 258
Хмельницька область 77
Хмельниччина 227
Хомутець 197
Хорол 137, 143, 197
Хортиця, *острів* 167
Цареборисів 66
Царичанка 182
Центральна Європа 27, 249
Центрально-Східна Європа 56
Чабан-Куле 145, 158, 160, 161, 165
Чайка, *мис* 216
Чанаккала 146

Чембало 145, 152, 154, 161-164
 Червоний Оскіл 37, 59, 61, 62, 64
 Черкаси 5, 14, 45, 79, 137, 143
 Черкаська область 52, 58, 87, 120, 142, 143
 Черкаський район 120, 122
 Черкащина 54, 83, 125, 126, 140, 197
 Чернівці 57
 Чернігів 56, 125, 196, 199, 228, 233
 Чернігівщина 50, 54, 194, 233
 Чигирин 37, 51, 53, 56, 78-87, 92, 129, 137, 142, 231

Чигиринський повіт 86, 199

Шаргород 197
 Шатрище 196
 Шевченки 119, 120, 174
 Шура Метлинецька 197

Эгейские Эмираты 164

Юго-Западная Россия 229, 231
 Южная Россия 142
 Южная Русь 30, 231
 Южная Таврика 165

Явір, *поселення* 137, 143

Alushta 8, 166
 Aluston 166
 Anatolia 166
 Autonomous Republic of Crimea 8, 166
 Ayu-Dag Mountain 166

Belhorod-Dnistrovs'kyj 163
 Berlin 166
 București 163

Chaban-Kule 166
 Chembalo 166
 Cherkasy 7, 88
 Chyhyryn 88
 Crimea 8, 166

Dnieper Region 234

Funa 166

Istanbul 166
 Iznik (Isnik) 166

Kamyanka Sich 173
 Kharkiv 7, 8, 66, 144
 Kharkiv Region 144
 Kyiv 7, 8, 58, 234

Leipzig 166
 London 166

Mali Budyshcha 118
 Michigan 166
 Middle Dnieper Region 7, 8, 58, 234
 Milet 166
 Milet III 166
 Miski Mlyny 118, 180
 Muscovy 66

New York 166

Opishne 2, 7, 8, 95, 118, 126, 180, 247, 252-254, 258, 262-264

Poltava 7, 92, 99, 78, 122, 194, 247, 252-254, 258, 262-264

Poltava Region 92, 118, 180, 194
 Porte 8
 Popivka 118
 Preszów 234
 Princeton 166

Rechetylivka 7, 92
 Równe 234

Slobodian Ukraine 66

Tsareborysiv 66

Ukkraine 2, 4, 7, 58, 66, 78, 88, 92, 95, 99, 118, 122, 126, 144, 166, 173, 194, 234

Verchiv 234
 Verkhniy Saltiv 144

Washington 166
 Wierchow 234

Zaporizhzhya 8
 Zinkiv District 180

Інформація

Национальний музей-заповідник Українського гончарства в Опішному

*Мандруймо
Гончарською столицею України!*

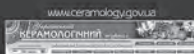
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна

Тел: (+ 3 05553) 42415, 42416, 42417

Факс: (+ 3 05553) 42416

E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Музей відкрито щодня, окрім понеділка,
з 9-00 до 16-00 год.

Товари Тілоз Мандрів. Товари подарунків: кераміка, скляні предмети, монети, старовинні книги, карти. Вартість: 10 грн. Майдан Європа, Полтавщина. Квиток 300 грн. Час роботи: 10:00-18:00. Вхід вільний. Адреса: Україна, Полтавщина, Опішне, вул. Шевченка, 10. © 2005. Всі права захищені. Фото: архів музею. Розробка: Тілоз Мандрів. 2005.

ОПІШНЕ

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Нині селище Зінківського району Полтавської області; близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 селище включено до «Списку історичних населених місць України». Один із наймогутніших і найславніших центрів культурної самобутності українців, загальновизнана столиця українського гончарства.

На території містечка досліджено городище скіфського часу «Кардашів вал» (IV–III ст. до н.е.), городище роменської археологічної культури (VIII ст.). Неподалік знаходиться одне з найбільших городищ скіфського часу – Більське. 1737 року в Опішному утворилася перша в Україні й тривалий час найбільша в Російській імперії Опішненська компанія селітроварних підприємств. У добу середньовіччя в містечку збудовано розгалужену систему підземних ходів, які планується музеєфікувати.

У XIX столітті Опішне стало одним із найбільших і найвизначніших гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у багатьох країнах європейського та американського континентів. 1894 року в Опішному було відкрито першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню. (Донині зберігся один із будинків майстерні, зведений 1916 року за проектом всесвітньо відомого українського мистця Василя Кричевського в стилі українського модерну). Опішне – єдиний в Україні осередок традиційного гончарства, де вже більше століття розвивається гончарне шкільництво.

В Опішному функціонували найбільші в Україні гончарний завод «Художній керамік», що знаходився в системі «Укрхудожпрому», та гончарний завод «Керамік», підпорядкований «Укоопспільці». Завод «Художній керамік», заснований 1929 року, був найстарішим і найзнаменитішим гончарним підприємством в Україні. Нині тут діють приватні гончарні художні майстерні відомих українських мистців, заслужених майстрів народної творчості України – Михайла Китриша, Василя Омеляненка, Миколи Пошивайла та багатьох молодих майстрів кераміки. Дванадцять гончарів стали членами Спільки художників України. Творчість 8 гончарів відзначено почесним званням «Заслужений майстер народної творчості України», трьох (єдиних з гончарів України!) – Державною премією України імені Тараса Шевченка, одного – Всеукраїнською літературно-мистецькою премією імені Івана Нечуя-Левицького.

Опішненська кераміка стала своєрідним етнічним символом української культури XX століття. (Найбільш влучно про це сказав, побувавши в Опішному, колишній посол Польщі в Україні Єжи Бар: «Я думав, що глину побачу, а побачив народ»). Саме тому усвідомлення україностверджуючого покликання Опішного і дбайливе плекання головного діяства в цьому священному куточку України – гончарства – мають стати наріжним каменем культурної політики Української Держави.

З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських мистців: гончарів – Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана Гладиревського, Василя Поросного; художників-керамістів – Юрка Лебіщака, Осипа Білоскурського, Петра Вауліна; художників – Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена; письменників – Андрія Заливчого, Якова Майстренка, Василя Вражливого-Штанька, Олександра Косенка, історика літератури Назара Фіялковського; археолога Івана Зарецького; етнографів – Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Костянтина Мощенка; керамолога й мистецтвознавця Юрія Лашука; публіциста й політичного діяча української діаспори Івана Майстренка.

Містечко стало місцем проведення Установчого з'їзду Українського керамічного товариства (2000). Тут знаходиться постійнодіючий виконавчий орган УКТ – Правління.

В Опішному нині функціонують три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (на пострадянському просторі, у країнах Центральної і Південної Європи аналогів немає), Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» (на пострадянському просторі, в інших країнах Європи аналогів немає), Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (на пострадянському просторі аналогів немає). Сформувався численний науковий колектив, інтелектуальний потенціал якого в сфері дослідження гончарства не має рівних в Україні

На буревійних шляхах історії містечко не раз доценту спалювали чужинці,
але воно, немовби Фенікс із попелу, знову й знову воскресало,
щоразу постаючи ще потужнішим Осердям Народної Духовності.
Занепали скіфські, праслов'янські городища, замерло середньовічне козацьке
містечко, проте не зник на приворсклянських пагорбах Божий Дар Плекання Краси.
У найтрагічніші і найзастійніші часи вогневітне мистецтво Опішненських
Гончарів утверджувало Непоборність Народного Духу.
Нерукотворний Духовний Храм протистояв імперським намаганням
зруйнувати Генотип Національної Свідомості.
Інтенсивність нівелювання Основ Етнобуття – прямо пропорційна стану гончарства:
чим більше воно занепадає, тим помітніше деградує суспільство,
тим глобальніші катастрофи загрожують планеті.
Та обставина, що Опішине й сьогодні лишається одним із найбільших осередків
ГОНЧАРСТВА в Україні, виявляє його місянську роль для Українського Суспільства.
Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання
головного дійства в цьому священному куточку України — ГОНЧАРСТВА —
поступово стають наріжним каменем культурної Політики Української Держави.
Спрагло припадить до цього Предковичного джерела Духовності Нації,
звідки незлічимими струмочками розтікається в широкий світ,
у батьківські і чужинецькі краї потужна енергетика Космічної Гармонії!
Пізнайте Благодать Спількування з Предивним Світом Нетлінної Краси!
Гончарство – індикатор Духовного Здоров'я Нації.
Кожний Гончар – Творець, і чим більше таких Особистостей, тим цільнішу
світлоносну Ауру Суспільства вони вибудовують, тим потужніше остання
протистойть деструктивним космічним силам, Антидуху.
Гончарство – наймогутніша, хоча і найутаємниченіша Твердиня
Самозбереження Нації, джерело її Поступу.
Як не пригадати тут особливе обоження гончарства японцями!
Чи не в цьому одна з передумов становлення й розвитку
авангардної нації сьогодення?!

У поруйнованому й сплюндрованому Українському
Світі утаємничений Духовний Потенціал Опішного
постає Великоднім Камертоном,
за яким найтонші почування й діяння
Українців налаштовуються
на гармонійний лад

**З дня на день, через літа у віки творить Опішне
гончарний літопис українського буття.
Таїна його Величі – за сімома замками Історії.
Джерела її Сили – лише для Посвячених у Апостоли Народного Духу.
Опішне творитиме Україну і хвилюватиме нас доти, доки залишатиметься
нерозгаданою таїна його наснаги, допоки на сторожі його джерел поставатимуть
світлоносні гончарі – чарівники-царі неосяжних вершин
Людського Животворящого Вогню, провідники Космічного Ладу.
Їхніми заповідними руками Опішне промовляє до Нас
Великомудрістю Предків.
Вслухаймося разом!**

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА В ОПІШНОМУ

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, засновано Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства – етномистецького науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року №220/2001, закладу надано статус національного.

Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження й популяризацію українського гончарства. У його структурі функціонують: Гончарська книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво «Українське Народознавство», яке готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник «Українське гончарство», національні наукові щорічники «Українська керамологія», «Бібліографія українського гончарства», національний науковий часопис «Український керамологічний журнал»; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів, гончарки Олександри Селюченко, філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа, в яких у недоторканому вигляді збереглися інтер'єри жител, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина (листи, щоденники тощо). Найголовніше багатство музею – фондова колекція гончарних виробів, на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і парках України», Національних симпозіумів гончарства, у результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, Тижнів Національного Гончарного Здвиження, свята Національного Дня гончаря

ІНСТИТУТ КЕРАМОЛОГІЇ – ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ

На базі Науково-дослідного центру українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному 2000 року було засновано нову академічну наукову установу – Інститут керамології як відділення Інституту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу, що минув відтоді, Інститут керамології став провідним в Україні у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наукової дисципліни. Головною метою діяльності Інституту керамології є комплексне вивчення гончарства як феномена людської діяльності; проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про закономірності виникнення й розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу; проведення прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про глини та вироби з них, їх використання для примноження національного багатства Української Держави. Вчені Інституту вивчають гончарство на території України від найдавніших часів до наших днів; проводять польові керамологічні, археологічні та лінгвістичні експедиції в різних регіонах країни; формують Національний інформаційний банк даних про гончарство, вивчають і узагальнюють світові досягнення в галузі керамології.

Нині ведеться підготовка фундаментальної багатотомної енциклопедії «Українське гончарство», «Національного словника українських гончарів» та інших наукових праць

ДЕРЖАВНА СПЕЦІАЛІЗОВАНА ХУДОЖНЯ ШКОЛА-ІНТЕРНАТ І-ІІІ СТУПЕНІВ «КОЛЕГІУМ МИСТЕЦТВ У ОПІШНОМУ»

1997 року в структурі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було створено перший і єдиний в Україні подібного типу спеціалізований навчальний мистецький заклад – Колегіум мистецтв у Опішному. 04.12.2001 року його було реорганізовано в Спеціалізовану художню школу-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному». З 2004 року – це Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», підпорядкована Міністерству культури і туризму України.

Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, усебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежні судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвиненої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум спеціалізується на опануванні гончарства.

Мистецький заклад став творчою базою Всеукраїнських гончарських фестивалів та Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів

**Мандруймо
гончарською столицею
України!**

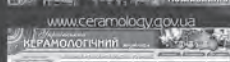
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 3 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 3 05353) 42416
E-mail: opishne@ukr.net, opishne@ukr.net, opishne@ukr.net

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 3 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 3 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Меморіальний МУЗЕЙ-САДИБА всесвітньо відомої гончарки Олександри Селюченко

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 3 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 3 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Селюченко
**Мандруймо
гончарською столицею
України!**

Мандрівко тончарською столицею України

Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Меморіальний
МУЗЕЙ-САДИБА
філософа й колекціонера
опішнянської кераміки

Леоніда
Сторжа

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: +3 (05353) 42415, 42416; факс: +3 (05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

www.opishne-museum.gov.ua

„KeToKe”

„KeToKe”

„KeToKe”

„KeToKe”

Національна академія наук України
 Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
 Міністерство культури і туризму України
 Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
 Редакція «Українського керамологічного журналу»

„KeToKe”

ПОЛОЖЕННЯ

про

Національний конкурс публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні

„KeToKe”

„KeToKe”

„KeToKe”

Метою Конкурсу є визначення рейтингу публікацій в Україні з означеної проблематики, заохочення науковців до активних досліджень вітчизняного й світового гончарства, до започаткування й участі в керамологічних дискусіях, написання ґрунтовних рецензій та критичних статей; заохочення популяризації знань про давнє й сучасне гончарство і його мистців.

До участі в Конкурсі запрошуються вчені (керамологи, історики, археологи, етнологи, мистецтвознавці, філологи і т.д.), краєзнавці, журналісти, письменники, усі, хто пише на конкурсну тематику.

За основу оцінювання беруться публікації, вміщені в національному науковому щорічнику «Бібліографія українського гончарства». Цей реєстр не є вичерпним, а тому може бути доповнений матеріалами, що не ввійшли до нього.

Основа списку номінантів у кожній номінації формується за спільним рішенням Учених рад Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Списки надсилаються членам Національної експертної керамологічної ради для визначення рейтингу номінантів. Експерти мають право доповнювати списки відсутніми в них публікаціями з обов'язковим письмовим обґрунтуванням свого рішення. На основі висновків експертів фундатори визначають переможців Конкурсу в кожній номінації. Серед переможців у номінаціях №І, ІІ, ІІІ, ІV, V, VI, VII, IX Учені ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному на спільному засіданні визначають володаря ГРАН-ПРІ Конкурсу.

„KeToKe”

„KeToKe”

„KeToKe”

„KeToKe”

„KeToKe”

„KeToKe”

„KeToKe”

Конкурс проводиться за такими номінаціями:

- I. Краща монографія.
- II. Кращий альбом, каталог.
- III. Кращий науковий збірник
(щорічник, матеріали конференції, часопис, збірник).
- IV. Краща наукова стаття.
- V. Краща науково-популярна, публіцистична публікація.
- VI. Краща резонансна публікація.
- VII. Краща публікація документальних матеріалів.
- VIII. Краща публікація з окремими сюжетами на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні.
- IX. Краща рецензія.
- X. «КерамГАНДЖ».

Критерії оцінювання публікацій:

I номінація:

1. порушення нової теми.
2. Використання матеріалів польових досліджень.
3. Використання нових архівних джерел.
4. З'ясування дискусійних питань.
5. Використання зарубіжних порівняльних матеріалів.
6. Наявність оригінальних, уперше опублікованих ілюстративних матеріалів.

II номінація:

1. Наявність уперше опублікованих керамологічних матеріалів.
2. Використання керамологічних колекцій державних і приватних музеїв України, інших країн.
3. Повне атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів
(час, авторство, регіон, осередок, місце виготовлення та зберігання).
4. Наявність фахового рецензування чи супроводжуючих статей фахівців.
5. Упорядкування видання науковцями.
6. Рівень художнього оформлення й поліграфічного виконання.

III номінація:

1. Наявність більшості фахових статей на теми керамології, гончарства, кераміки.
2. Фаховість висвітлення проблем керамології, гончарства.
3. Використання матеріалів польових досліджень і чужоземних порівняльних матеріалів.
4. Наявність оригінальних, уперше опублікованих ілюстративних матеріалів.
5. Фахове атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів.
6. Використання сучасної керамологічної термінології.

IV номінація:

1. порушення нової теми.
2. Розробка й застосування нових методів дослідження.
3. Уведення до наукового обігу нових матеріалів
(терміни, визначення, фото, документи тощо).
4. Наукові відкриття.
5. Аналітичність.
6. Розробка пріоритетних напрямків розвитку керамології.

V номінація:

1. Об'єктивне висвітлення проблем керамології, гончарства.
2. Популяризація сучасних знань про керамологію, гончарство, кераміку.
3. Зацікавлення громадян країни сучасними досягненнями керамології, гончарства.
4. Доступність викладу наукових знань.

VI номінація:

1. Сенсаційне наукове відкриття.
2. Найбільша кількість опублікованих відгуків про публікацію.
3. Проведення дискусії в періодичних виданнях.

VII номінація:

1. Використання й опублікування нових архівних матеріалів, документів, рукописів, фотографій.
2. Фахові коментарі до опублікованих матеріалів.
3. Фахове атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів.

VIII номінація:

1. Наявність уперше опублікованих керамологічних матеріалів.
2. Фаховість висвітлення проблем керамології, гончарства.
3. Фахове атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів.
4. Використання сучасної керамологічної термінології.
5. Популяризація керамологічних знань.

IX номінація:

1. Фаховість оцінки рецензованої роботи.
2. Висловлення власного бачення вирішення наукової проблеми.
3. Використання для доказування висловлених думок аналітичних матеріалів інших авторів.
4. Залучення до аналізу широкої бази наукових знань.

X номінація:

1. Нефахове висвітлення проблем керамології, гончарства.
2. Відсутність фахового атрибутування керамологічних матеріалів.
3. Фальсифікація фактів.
4. Крайній суб'єктивізм, несумісний із науковою істиною.
5. Кон'юктурність.

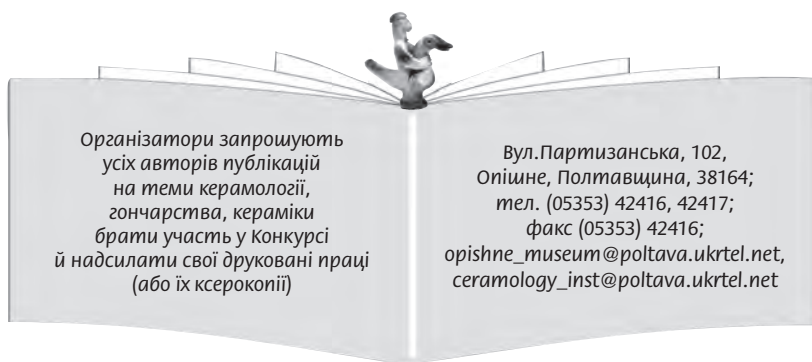
Конкурс проводиться в кілька етапів:

1. Опублікування інформації про початок чергового Конкурсу (*січень*).
2. Підготовка чергового випуску Національного наукового щорічника «Бібліографія українського гончарства» за попередній рік (*червень*).
3. Розсилання анотаційних матеріалів членам Національної експертної керамологічної ради (*серпень*).
4. Отримання експертних висновків фахівців (*20 вересня*).
5. Систематизація експертних висновків. Прийняття рішення на спільному засіданні Вчених рад Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (*12 жовтня*).

6. Нагородження переможців та активних учасників Конкурсу преміями, заохочувальними призами, дипломами (Опішне, 19 жовтня).
7. Опублікування результатів Конкурсу в Національному науковому щорічнику «Бібліографія українського гончарства» та інших виданнях видавництва «Українське Народнознавство» Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (листопад 2011 – листопад 2012).

** В Україні подібні Конкурси вже проводилися, проте вони не мали регулярного характеру. Так, 1989 року, в рамках Республіканського симпозиуму гончарства «Опішне–1989» було проведено перший в Україні конкурс на кращу публікацію 1988 року на тему гончарства. Започаткована традиція не набула сталості, оскільки націленість симпозиуму на відродження національних традицій українців налякала владні структури, які зробили все для того, щоб вони більше не проводилися. Конкурс було відновлено 2000 року в рамках I Національного симпозиуму гончарства «Опішне–2000» і продовжено наступного, 2001 року. Кращими публікаціями в Україні на тему гончарства тоді було визнано монографії Віктора Міщанина «Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки» (Опішне, 1999) та Ігоря Пошивайла «Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти» (Опішне, 2000). Правильність рішень Журі симпозиумів підтвердили найпрестижніші в Україні книжкові конкурси, зокрема VI і VII Форуми видавців у Львові, на яких зазначені книги теж стали лауреатами. Проте й тоді безперервності традиції не було дотримано, оскільки Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному припинив проведення гончарних симпозиумів. Фондатори новітнього Національного конкурсу сподіваються, що захід стане довготривалим.*

Уже відбулися 5 конкурсів «KeGoKe» (I – 2007; II – 2008; III – 2009; IV – 2010 ; V – 2011). Їх підсумки дивіться на сайтах в Інтернеті (www.ceramology-inst.gov.ua; www.opishne-museum.gov.ua)

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

IV НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНКУРС ПУБЛІКАЦІЙ НА ТЕМИ КЕРАМОЛОГІЇ, ГОНЧАРСТВА, КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ (за публікаціями 2007 року)

**НАЦІОНАЛЬНА ЕКСПЕРТНА КЕРАМОЛОГІЧНА РАДА
визнала переможцями IV Національного конкурсу публікацій
на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні
такі праці 2007 року:**

• ГРАН-ПРІ •

Монографія «**Українська академічна керамологія XXI сторіччя:
Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Книга 1 (2001–2005)**»
[Опішне: Українське Народознавство, 2007. – 776 с.: іл.]
керамолога, директора Інституту керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України, провідного наукового співробітника Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному, доктора історичних наук,
заслуженого діяча науки і техніки України
Олеся Пошивайла

I номінація «КРАЩА МОНОГРАФІЯ»

I місце

Монографія «**Українська академічна керамологія XXI сторіччя: Теорія, історія, сучасний
ужинок, майбутній поступ. Книга 1 (2001–2005)**» [Опішне: Українське Народознавство, 2007. –
776 с.: іл.] керамолога, директора Інституту керамології – відділення Інституту народознавства
НАН України, провідного наукового співробітника Національного музею-заповідника українського
гончарства в Опішному, доктора історичних наук, заслуженого діяча науки і техніки України
Олеся Пошивайла

II місце

Монографія «**Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку
III століття до н.е. (за глиняними виробами)**» [К.: Молодь, 2007. – 256 с.: іл.] керамолога, завідувача
Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
старшого наукового співробітника Національного музею-заповідника українського гончарства
в Опішному, кандидата історичних наук **Анатолія Щербаня**

II номінація «КРАЩИЙ АЛЬБОМ, КАТАЛОГ»

I місце

Альбом «**Тарас Левків: Кераміка, графіка, інтарсія**» [Львів: Б/в, 2007. – 128 с.] автор вступної статті
– керамолог, завідувач Кафедри художньої кераміки Львівської національної академії мистецтв,
доктор мистецтвознавства, професор **Орест Голубець**

III номінація
«КРАЩИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ»

I місце

Збірник **«Бібліографія українського гончарства. 2004: Національний науковий щорічник»**
[Опішне: Українське Народознавство, 2007. – Вип.6. – 248 с.]

IV номінація
«КРАЩА НАУКОВА СТАТТЯ»

I місце

Стаття **«Типологія глиняних люльок XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)»**
[Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2007. – Вип.16. – С.126-133] керамолога, молодшого наукового співробітника Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старшого викладача Кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка, кандидата історичних наук **Оксани Коваленко**

II місце

Стаття **«Умови життя та домашнього виробництва у сім'ях слобожанських гончарів»** [Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2007. – Вип.22. – С.48-54] керамолога, завідувача Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, завідувача Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидата історичних наук **Людмили Меткої**

III місце

Стаття **«Гончарство»** [Історія декоративного мистецтва України: У 5-ти томах. – К.: ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України, 2007. – Т.2: Мистецтво XVII–XVIII століття. – С.197-213] керамолога, наукового співробітника Відділу народного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, кандидата мистецтвознавства **Олени Клименко**

V номінація
«КРАЩА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА, ПУБЛІЦИСТИЧНА ПУБЛІКАЦІЯ»

I місце

Стаття **«Володимир Оврах. Слово про мистця»** [Образотворче мистецтво. – 2007. – №3. – С.37-40] професора Кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв, кандидата мистецтвознавства **Світлани Лупій**

II місце

Стаття **«Софійська гончарня»** [Образотворче мистецтво. – 2007. – №3. – С.109-111] завідувача Відділу науково-фондової роботи Національного музею українського народного декоративного мистецтва **Світлани Бекетової**

III місце

Стаття **«Верные глине»** [Керамика: стиль и мода. – 2007. – №2. – С.80-86] поетеси, члена Національної спілки письменників України, провідного методиста Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки **Надії Панчук**

VI номінація
«КРАЩА РЕЗОНАНСНА ПУБЛІКАЦІЯ»

I місце

Стаття **«Мекка в черепках»** [Урядовий кур'єр. – 2007. – №223. – 28 листопада. – С.18-19] кореспондента газети «Урядовий кур'єр» **Андрія Чирви**

VII номінація
«КРАЩА ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ»

Переможців немає

VIII номінація
**«КРАЩА ПУБЛІКАЦІЯ З ОКРЕМИМИ СЮЖЕТАМИ
НА ТЕМИ КЕРАМОЛОГІЇ, ГОНЧАРСТВА, КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ»**

Переможців немає

IX номінація
«КРАЩА РЕЦЕНЗІЯ»

I місце

Стаття **«Шкаруба Л.М., Спанатій Л.С. Російсько-український словник художніх термінів.** – К.: Каравела, 2004. – 320 с. [Рецензія]» [Бібліографія українського гончарства. 2004: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – Вип.6. – С.169-177] керамолога, директора Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, провідного наукового співробітника Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, доктора історичних наук, заслуженого діяча науки і техніки України **Олеся Пошивайла**

X номінація
«КерамГАНДЖ-2007»

I місце

Книга **«Миски Поділля»** [К.: Народні джерела, 2007. – 152 с.: іл.] мистецтвознавця, заслуженого діяча мистецтв України **Володимира Титаренка**

II місце

«Чарівний світ народного мистецтва. Опішнянський розпис: Комплект наочних посібників для дошкільних закладів та початкової школи» [Харків: ПП «АНГРОПЛЮС», 2007. – 16 с.+6 арк.] **Ірини Воробйової**

III місце

«Образотворче мистецтво: Енциклопедичний ілюстрований словник-довідник /Упорядник Анатолій Пасічний» [К.: Факт, 2007. – 680 с.: іл.] **Анатолія Пасічного**

Опішнянська мальована МИСКА

другої половини ХІХ –
початку ХХ століття

Перший альбом
академічної
керамологічної серії
«Гончарна спадщина
України ХVІІ–ХХ
століть»

Видавничий проект «Шедеври українського гончарства»

**ПЕРШЕ
ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ
УКРАЇНСЬКИХ
КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
З МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ**

**100
РОКІВ
НА
ЧУЖИНІ!**

Видавництво «Українське Народознавство»

Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

(вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, Україна,
38164; тел./факс +3 (05353) 42416;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net)

Додаткова інформація: www.opishne-museum.gov.ua

**ОПІШНЯНСЬКА МАЛЬОВАНА МИСКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
(у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)**

/Автор-упорядник Олександр Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло.

– Опішне: Українське Народознавство, 2010. – 632 с.: іл. (Видавничий проект «Шедеври українського гончарства»; академічна керамологічна серія «Гончарна спадщина України ХVІІ–ХХ століть», книга І) [79,0 ум. друк. арк.; формат 60х90/8; тверда палітурка (баладек, картон дубльований); мова українська, російська, англійська (анотація, зміст)]

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО

КОРОТКИЙ АКАДЕМІЧНИЙ СЛОВНИК СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ КЕРАМОЛОГІВ

(культурна керамологія)

/Друге видання в Україні. – Опішне: Українське Народознавство, 2009. – 312 с.: іл.
(Академічна серія «Українська керамологічна біографістика», випуск 1)
[19,5 ум. друк. арк.; формат 60х90/16; тверда палітурка (баладек, картон дубльований);
папір Munken Pure 170 г/м²; мова українська, англійська (анотація, зміст)]

Унікальний в українській науковій практиці словник започаткував академічну видавничу серію «Українська керамологічна біографістика». Він покликаний сприяти поживавленню наукових контактів між представниками різних напрямків розвитку української керамології, а водночас постав своєрідним експериментальним фрагментом майбутнього Національного біобібліографічного словника «Українські керамологи».

У словнику подано коротку інформацію про сучасних українських керамологів, у тому числі відомості про їх керамологічну спеціалізацію, час і місце народження, освіту, науковий ступінь, учене звання, захищену дисертацію, основні наукові праці, головні напрямки наукових досліджень, громадську діяльність, службову й домашню адреси, телефони, факси, електронну пошту. Подано також фото вчених, препринти обкладинок їх монографій, каталогів, альбомів; бібліографічні описи наявних публікацій біографічного характеру про авторів.

Він містить відомості про класифікаційні ознаки сучасного українського керамолога, схему біобібліографічної керамологічної статті, численні статистичні матеріали, додатки, іменний і географічний покажчики, іншу важливу інформацію.

Для керамологів, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеєзнавців, краєзнавців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, аспірантів і здобувачів наукових ступенів.

Книгу можна замовити поштою або придбати за адресою:

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел.(05353) 42416, 42417;
факс (05353) 42416; e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net; www.opishne-museum.gov.ua

ББК 63.3 (4 Укр)46 + 85.125 (4 Укр)

У45

**УКРАЇНЬСЬКА КЕРАМОЛОГІЯ: Національний науковий щорічник. За рік 2007:
Українське гончарство доби козацтва /За редакцією доктора історичних наук
Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.1. – 264 с.: іл.**

ISSN 1810-4835

Упорядник і науковий редактор,
заслужений діяч науки і техніки України,
доктор історичних наук, професор

Олеся ПОШИВАЙЛО

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук

Анатолій ГЕЙКО

Літературні редактори

Людмила ГУСАР

Олеся ПОШИВАЙЛО

Коректори

Людмила ГУСАР

Вікторія ЯРОВАТА

Олеся ПОШИВАЙЛО

Укладачі покажчиків

Оксана АНДРУШЕНКО

Ольга КАРУННА

Галина ПАНАСЮК

Тетяна ХРИПУН

Макет

Вікторія ШЕВЧЕНКО

Юлія ДАВИДОВА

Юрко ПОШИВАЙЛО

Комп'ютерний набір

Тетяна ПЕТРЕНКО

Юлія ДАВИДОВА

Художній редактор,
заслужений працівник
культури України

Юрко ПОШИВАЙЛО

Переклад англійською мовою,

кандидат історичних наук,

Костянтин РАХНО

Директор випуску

Юрко ПОШИВАЙЛО

• Наукове видання •

Інститут керамології

– відділення Інституту народознавства НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42175; e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net;
www.ceramology-inst.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №1411 від 02.07.2003

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42416, 42415; e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net;
www.opishne-museum.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №1458 від 08.08.2003

«Українське Народознавство»

Видавництво Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42416, 42415; e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net;
www.ceramology.gov.ua

Свідоцтво: серія ДК, №1458 від 08.08.2003

Формат 60х90/16
Гарнітура Calibri
Умовн. друк. арк. 16,5
Тираж 200 прим.

Друк ТОВ «Майстер Книг»
Вул.Виборзька, 84, Київ; тел. (044) 3532514
e-mail: info@masterknyg.com.ua
Свідоцтво: ДК№3861 від 18.08.2010